

AR 2005/2

Arhitektura, raziskave
Architecture, Research

prenova / renovation

ISSN 1580-5573
Ljubljana 2005

Vodilna tema te številke je prenova: od detajla, celote, organizacije, varovanja do problematike v načelu in v praksi.

Problematiko odpira prof Fister s prikazom slovenskega prispevka velikega projekta Re Urban Mobil, zanimiv pa je pogled "onstran" arhitekture: Katarina Višnar odstira ob sicer manj pomembnem detajlu (vloga javnosti v strokovnem delu) pogled na prenovo z opisom razvoja varovanja arhitekturne dediščine. Ob tem omenja vodilno vlogo umetnostne zgodovine. Pri tem ne gre za stroko, pač pa za posameznike, ki so si primarno vlogo prisvojili. Ta vloga pripada - po pameti - arhitektom, ki zaobjemajo problematiko od zasnove v prostoru do izvedbe v času, vse do detajla. Arhitektura ni zgradba, ne gradnja in ne grajeno okolje: je okvir življenja, delovanja in misli družbe v prostoru in v času. Zgodovina, umetnostna zgodovina, etnologija, arheologija in druge stroke so pomembni segmenti, a le segmenti in ne morejo osvetliti problematike v celoti. Zato imamo probleme v enostranskem gledanju, v preozkih okvirih obstoječe zakonodaje in izvedb. Pri tem ne mislim na načela, pač pa na izvedbo. Dokler bodo institucije varovanja imele pravice in ne dolžnosti: dotlej bomo pričeli razhajanj v multidisciplinarnem področju varovanja kulturne dediščine. Govorim o področju arhitekture, seveda. Arhitektura ni edina pametna veda, je pa najširša in vpliva na največje področij: v naravni prostor, v času od prazgodovine do bodočnosti.

Ni slučaj, da v slovenski politiki ni arhitekta: arhitektura ni razglabljanje o arhitekturi, je misel, je delo, je realnost - in to od včeraj, danes in predvsem za jutri.

Naj povem že stotič: arhitekti smo srečni ljudje, saj se lahko na vsej včerajšnji arhitekturi učimo. Vse slabe arhitekture so se že zdavnaj podrle. Z novimi tehnologijami pa bodo arhitekture - med drugimi tudi slabe - živele še lep čas.

Umen človek se tega zaveda. Temu žal ne sledijo vse stroke, ne vsi arhitekti. Na njihovo srečo tega ne razumejo.

Ampak kratkovidnost se vedno maščuje. Predvsem v arhitekturi...

Peter Fister v uvodnem članku **Arhitektura in urbane strukture v načrtovanju procesa urbanizacije** prikazuje delo v mednarodnem okviru, kjer raziskuje možnosti in ovire za reurbanizacijo širših območij mestnih jeder in razvoj instrumentov, spodbud in strategij za ustrezno dolgoročno rabo teh območij ter hkratnega upoštevanja pogojev demografskih sprememb. Fakulteta za arhitekturo je usklajevala in izvajala poseben segment arhitekture in urbanističnega načrtovanja izmed štirih osnovnih segmentov in v okviru štirih evropskih vzorčnih študij za mesta Boling, Leipzig, Leon in Ljubljana.

Katarina Višnar prikazuje **Razvoj in pomen nevladnega sektorja v varstvu dediščine Slovenije**. Trdi, da je treba pri celostnem varstvu stavbne in prostorske dediščine vključevati civilnodružbene agense v procese načrtovanja in izvajanja varstvenih dejavnosti.

Črtomir Mihelj se sprašuje **Kam?** Pravi, da so varstvo, prenova in vzdrževanje kulturne dediščine pomembna in odgovorna naloga. Nalogo morajo reševati enakopravno vsi v posamezne primere vpleteni strokovnjaki z različnih področij, da ne bi zabredli v problemi kot smo jim priča ta trenutek: Kolizej, Cukrarna, Plečnikov stadion, Krakovo ipd. Trdi, da bi predvsem področju vzgoje arhitektov konservatorjev bilo treba nameniti največjo mogočo skrb, če hočemo, da bo varovanje, prenova in vzdrževanje spomenikov kvalitetno.

Domen Zupančič obdeluje sisteme v okviru vernakularne arhitekture: **Dinamika obnove in pokrajinski razvojni potenciali**. Pripoveduje o splošnem odnosu do kulturne dediščine, ki je med prebivalci naravnano sentimentalno in hkrati kritično do prostorskega razvoja. Rušenje objektov, predvsem gospodarskih (kozolcev, kašč, skednjev) in deloma bivalnih hiš (z institutom nadomestnih gradenj) v javnosti poraja izrazit odklonilni odnos. Predlaga nekatere programske vsebine, začeni s specializiranimi etnološkimi knjižnicami (ne muzeji), do vernakularnih samoniklih vasi ali njihovih delov, ki nudijo popestritev turistične ponudbe. Turizem v smislu raziskovalnega turizma s prvinami kulturne raznolikosti in vpetosti v naravno krajino je zagotovilo uspeha.

Leon Debevec v članku **Vizija in praksa v prenovi sakralne arhitekture** polemizira o vlogi arhitekta in cerkva pri obnovi sakralnih objektov.

Gostje z mariborske univerze **Metka Sitar**, **Dean Korošak**, **Kristijan Krajnc** se ukvarjajo s prenovo razmeroma novega: družbene gradnje zadnjih desetletij. V članku **Trajnostni vidiki prenove večstanovanjskih zgradb** se zavzemajo za izboljšanje bivalnih standardov, ki s funkcionalnega, arhitekturnega, urbanističnega in gradbenotehničnega vidika ne ustrezajo več današnjim potrebam stanovanalcev. Ob tem poudarjajo tudi evropske smernice, ki učinkovito rabo energije obravnavajo kot temeljni meril kakovosti v skladu z vodilnimi strateškimi usmeritvami trajnostnega bivalnega okolja.

Na področju krajinske arhitekture prikazujeta ozelenitev zgradb **Tanja Simonič** in **Marko Dobrilovič** s člankom **Vloga ozelenjevanja streh in fasad**, kjer poudarjata, da so lahko zelene strehe in fasade del sistema tudi zelenih odprtih

površin mesta. Kot take imajo pomembno vlogo, zlasti ekološko in okoljsko, morfološko, sociološko ter ekonomsko. Zelene strehe so pomemben del zagotavljanja energijske varčnosti objektov, saj vplivajo na zmanjšanje izgube toplote v okolje, izboljšajo energijsko učinkovitost objektov, predvsem s nižanjem temperaturnih nihanj na površini strehe, s čimer se podaljša življenjska doba gradiv. Prispevek je zaokrožen s predstavitev izbora nekaterih gradiv.

Kolega iz Gradca **Grigor Doytchinov** predstavlja delo arhitekta, ki je s svojimi deli vplival tudi na arhitekturno podobo mesta, predvsem v okviru Mesta kulture EU: **Arhitektura Hansa Gangolija**. Njegova najbolj vidna in hkrati najpomembnejša značilnost je sestav novega s starim, kot ga označuje Doytchinov: občuteno z razumnim.

Posebna draž in aktualnost je prikaz islamske arhitekture v Evropi: z njo se ukvarja arhitektka in akademska slikarka, zamejska Slovenka iz Argentine, ki se ukvarja predvsem z edukacijo: **Beatriz Tomšič Čerkez** v članku **Islamski verski objekti v Evropi**. Članek predstavlja kratek, poenostavljen pregled oblikovanja mošej v evropskih mestih s poudarkom na načinih povezovanja objektov z neposrednim okoljem in z upoštevanjem osnovnih značilnosti islamske arhitekture. Pri tem je najpomembnejši element uporaba geometričnih, rastlinskih, živalskih in kaligrafskih vzorcev, pri katerih so poudarjeni pojmi enota, ritem, ponavljanje. Izvirna je uporaba iger svetlob in senc ter barve. Arhitektura se je v islamskem svetu vedno prilagajala oblikovnim značilnostim kraja, kjer je nastajala.

Igor Kalčič predstavlja **Prenovo pastirskega naselja v Triglavskem narodnem parku - Planina Kuhinja v krnskem pogorju**. Naloga vzpostavlja v obnovljenih objektih novo vsebino. Samo del naselja je prenovljen v turistično apartmajsko ponudbo, vse ostalo je prenovljeno za prvotno dejavnost. Pastirsko naselje tako prične živeti novo, sodobno življenje, v sožitju primarne dejavnosti, ki nudi sodobnemu turistu, naveličanemu stereotipov klasične turistične ponudbe nove oblike in načine aktivnega preživljanja počitnic.

Jože in Domen Kušar predstavljata **Obnovo "Vorenčevih svisli" na Uskovnici**. Konstrukcijska zasnova svisli izvira verjetno iz zelo starih, verjetno protovenetskih obrtnih izročil, ki so znala mojstrsko povezati naravne danosti smrekovega debla z delom človeških rok v presenetljivo enotnost in popolnost preproste stavbe za shranjevanje sena.

Prikaz prenove, ki kaže celovito problematiko systemskega dela prikazuje **Živa Deu** v članku **Udejanjanje celovitega varstva**. Slovenija v zvezi z varstvom stavbne dediščine kot pomembnega, a v našem razvojnem urejanju prostora močno ogroženega člana kulturne dediščine, v normativnih in vrednostnih dokumentih, izdelanih na državnem nivoju, kakovostno povzema mednarodna določila, priporočila in zaveze.

Področje statike in konstrukcijskih rešitev pokrivajo **Srečko Vratuša**, **Valter Pikel** in **Roko Žarnič** s prispevkom **Primer prenove in revitalizacije stanovanjsko gospodarskega objekta**. Predstavljeni so zgodovinski podatki o gospodarskem objektu v Borovnici ter konservatorske smernice za prenovo, ki so bile podane pred prenovo objekta.

Sodelavci te številke so znanstveniki in strokovnjaki iz dveh držav, s treh univerz in s štirih fakultet.

Naslednja številka AR Arhitektura raziskave/Architecture Research bo spet redna, s pregledom raziskovalnega dela na Fakulteti za arhitekturo. Druga številka, 2005/2 pa bo tematska s temo Izjemna mentorska dela. S tem ne mislim na prav vsako seminarsko nalogo: tudi delavnice smo že objavili v eni prejšnjih letnikov. Pričakujem velik odziv. Časa za pripravo je dovolj. Zagotavljam, da bodo vsi kvalitetno pripravljene prispevki s prikazom dobrega mentorskega dela, ne le na fakulteti, objavljeni, kolikor bodo pripravljene po napisanih pravilih. Ta številka bo dokaz kvalitete vse fakultete, pedagogov in pedagoškega dela, pa tudi poseben izziv za študente, od prvega letnika do doktorandov.

Zdaj pa vam želim le še prijetno branje,

urednik

The leading theme of the pending issue is renewal: from the detail, entirety, organisation, preservation, to issues of principles and practise.

The issue begins with prof. Fister's review of the Slovene contribution to the large project *Re Urban Mobil*, while an "ulterior" view of architecture is also interesting: by describing the development of architectural heritage protection Katarina Višnar discloses, albeit with a less important detail (the role of the public in professional work), a view on renewal. Hereby she states the leading role of art history, not the profession as such, but the individuals that grasped the idea first. This role belongs by common sense to architects, who can grasp the entirety of the whole issue, from conceptualisation in space, construction in time to the detail. Architecture is not a building, neither the construction nor the built environment: it is the framework of life, activity and ideas of a society in space and time. History, art history, ethnology, archaeology and other professions are important segments, yet only segments that cannot enlighten upon the whole issue. This is the reason for problems stemming from single-minded approaches: too narrow stipulations of valid laws and implementation. Herewith I'm not implying principles, rather the implementation. Until the day protection institutions have only rights and no duties, we will be witness to divides in the multi-disciplinary field of preserving cultural heritage. I am of course speaking about the field of architecture. Architecture isn't the only clever science; it is nevertheless the widest and affects the most area: the space of nature since prehistoric times till the future.

It is not by chance that there is no architect in Slovene politics: architecture is not talking about architecture; it is a thought, work, reality since yesterday, till today and above all for tomorrow.

I will say this for the hundredth time: we, architects, are lucky people. We can learn from all architecture of yesteryear. All bad architectures have fallen long ago. With new technologies architectures will remain alive for quite some time amongst other, also bad ones.

A wise person is aware of this. Unfortunately all professionals don't follow suit, not all architects. The later are fortunate to have no understanding.

But short-sightedness carries a vengeance. Above all in architecture...

In the introductory article **Architecture and urban structure in planning the urbanisation process**, Peter Fister, shows his work in the international field, where he researches possibilities and obstacles for re-urbanisation of wider urban cores, development instruments, stimuli and strategies for adequate long-term land use of these areas, with simultaneous respect for conditions of demographic change. The Faculty of architecture managed and executed the special work package dealing with architecture and urbanistic planning within the framework of four European case study cities: Bologna, Leipzig, Leon, and Ljubljana.

Katarina Višnar presents an article titled **The emergence and significance of the non-governmental sector in heritage protection in Slovenia**. She claims that agents of civil society have to be included in the processes and activities of protection activities, especially comprehensive protection of built and spatial heritage.

Črtomir Mihelj wonders *Where?* First he states that protection, renewal and maintenance of cultural heritage are important and responsible tasks. In all particular cases they have to be tackled equally by all involved experts from different fields, thus preventing problems, which we are presently witnessing: Kolizej, Cukrarna, Plečnik's stadium, Krakovo etc. Furthermore, the education of architects-conservationists is a task that demands utmost care, if we want quality in protection, renewal and maintenance of monuments.

Domen Zupančič deals with systems within the framework of vernacular architecture: **The dynamics of renewal and development potentials of the landscape**. He narrates the general attitude towards cultural heritage, which is amongst the people rather sentimental but also critical to physical development. Demolition of buildings, especially economic outhouses (hayracks, barns, haylofts) and partially residential buildings (perpetrated by the institution of substitute buildings) provokes exceptionally negative responses amongst the public. He suggests certain programme contents, beginning with specialised ethnological libraries (not museums) to vernacular self-emergent villages or their parts, which offer more varied tourist offer. Tourism, seen as research tourism with elements of cultural diversity and integration in the natural landscape, assures success.

In his article **Visions and practise in renewal of ecclesiastic architecture**, Leon Debevec initiates a polemic about the role of the architect and church in renewal of ecclesiastic buildings.

Our guests from the University of Maribor, Metka Sitar, Dean Korošak and Kristijan Krajnc, deal with renewal of the relatively new: social housing of the last decades. In their article **Sustainable aspects of renewal of multi-apartment buildings** they argue for improvement of living standards, since from the functional, architectural, urbanistic and engineering aspects they don't fit the present needs of

residents. Hereby they also emphasise European guidelines that promote efficient energy consumption as one of the basic elements of quality and are aligned to the leading strategic principles of sustainable residential environments.

In the field of landscape architecture greening of buildings is presented by Tanja Simonič and Marko Dobrilovič in the article **The role of green roofs and facades in building refurbishment**, where they argue that green roofs and facades can be parts of the system of open green spaces in cities. As such they play important roles, especially the ecological, environmental, morphological, sociological and economic ones. Green roofs can significantly contribute to energy savings in buildings, since they affect lesser losses of heat, and above all by diminishing temperature fluctuation on the roof surface improve the buildings energy efficiency, and thus also improve the roof material's lifespan. The article is rounded up with a selection of materials.

In the article **The architecture of Hans Gangoly, Grigor Doytchinov**, our colleague from Graz, presents the work of an architect whose work also influenced the architectural image of city, above all within the initiative EU City of Culture. Its most visible and simultaneously most important feature is the assembly of new and old, as put by G. Doytchinov: *the sensitive with the sensible*.

Specially stimulating and present is the representation of Islamic architecture in Europe in the article **Islamic religious buildings in Europe: the debate between tradition and context**, a theme dealt by architect and academic painter Beatrix Tomšič Čerkez, an expatriate Slovene lady from Argentina, whose main field of interest is education. In the article she presents a short, simplified overview of the design of mosques in European cities with emphasis on their linkages to their immediate surroundings, while respecting the most important elements of Islamic architecture. Thus the most important element is use of geometrical, floral, animal and calligraphic patterns, in which concepts, such as unity, rhythm and repetition, are most emphasised. The use of play of light, shadows and colour is also original. In the Islamic world architecture always adapted to the design features of the place where it was built.

Igor Kalčič presents **Renewal of a shepherd settlement in the Triglav National Park**. The Kuhnja Mountain in the Krn Range. The task was to establish new contents in the refurbished buildings. Only a part of the settlement was refurbished to provide the offer of tourist apartments, the rest was renewed for the primary function. The shepherd's settlement thus begins a new, modern life, which is in harmony with the primary function and offers the contemporary tourist, bored of stereotype classical tourist offer, a new form and way for experiencing active vacations.

Jože Kušar and Domen Kušar present **Refurbishment of the hayloft "Vorenčeve svili" on the Uskovnica Mountain**. The hayloft's structure probably stems from ancient heritage, probably that of proto-Venetian craftsmen, who had exquisite knowledge about merging natural quality of pine trunks and handicraft into surprising unity and perfection of simple buildings for storing hay.

An example of renewal, which proves the comprehensive complexity of systematic issues, is presented by Živa Deu in the article **Implementation of comprehensive protection**. Concerning protection of the built heritage as an important, yet severely endangered link in our cultural heritage, Slovenia has successfully integrated international stipulations, recommendations and obligations in our normative and criteria documents adopted on the national level.

The field of technical mechanics and structural solutions is covered by Srečko Vratuša, Valter Pikel and Roko Žarnič with their article **Example of renewal and revitalisation of a residential-economic building**. They present historical data about an economic building in Borovnica as well as conservation guidelines for renewal, which were provided before the building's renewal itself.

The authors of this issue are scientists and experts from two countries, three universities and four faculties.

The next issue of AR Architecture Research will again be a regular one, bringing a review or research done at the Faculty of architecture. The second issue, 2005/2 will be a thematic one, the theme being **Exceptional tutorial work**. Here we mean truly all studio work: even workshops were published in one of the former volumes. I am expecting massive response. There is enough time to prepare. I can guarantee that all articles showing good tutorial work and prepared to the required quality, not only at the Faculty, will be published, if submitted according to the written instructions. This issue will prove the quality of the faculty, its staff and teaching methods, and will be a special challenge for students, from first year students to PhD candidates.

To conclude, I wish you pleasant reading.

The editor

ARCHITECTURE AND URBAN STRUCTURES IN PLANNING THE REURBANISATION PROCESS

UDK 711.4
COBISS 1.01 izvorni znanstveni članek
prejeto 25.10.2005

Arhitektura in urbane strukture v načrtovanju procesa reurbanizacije

izvleček

Študija je rezultat interdisciplinarnega projekta Re Urban Mobil (Sprožanje reurbanizacije v razmerah demografskih sprememb, orig. Mobilising Reurbanisation on condition of demographic change), ki je bil opravljen med leti 2002 in 2005 v sklopu Petega evropskega okvirnega raziskovalnega programa "Energija, okolje in trajnostni razvoj". Fakulteta za arhitekturo je koordinirala in izvedla posebni del o arhitekturi in urbanističnemu planiranju. Projekt je sicer bil razdeljen na štiri dele (ostali trije so bili: sociologija in demografija, ekonomija in pravo ter urbana ekologija) in izveden na štirih primerih mest (Bologna, Leipzig, Leon in Ljubljana). Splošni cilj projekta je bil razčleniti potencialne in ovire reurbanizacije stanovanjskih območij v mestnih jedrih, kakor tudi razviti orodja, spodbude in strategije za ustrezno dolgoročno namensko rabo teh območij ob upoštevanju spreminjajočih se demografskih razmer. Poseben cilj delovnega paketa WP4 arhitektura in urbanizem je bil na splošno razčleniti prednosti in pomanjkljivosti mestnih jeder glede na rezultate izbranih primerov. Znanstveni cilj je bil opredeliti osnovne zahteve za višjo raven življenjskega okolja ob upoštevanju urbane razvoja in arhitekturnega načrtovanja.

Študijski rezultati so novi metodološki pristopi k raziskovanju, planiranju in uveljavljanju reurbanizacije v mestnih jedrih. Najpomembnejše novosti so: posebna primerjalna interdisciplinarna analiza, poseben seznam kazalcev in njihove uporabnosti, predlog delovne metode za arhitekturno in urbanistično planiranje, nova metoda analize uresničljivosti prenove zdajšnjih arhitekturnih in urbanističnih struktur ter predlog posebnih orodij za reurbanizacijske procese. Planski proces, uporabljen na primerih štirih mest, je osnovan na teh novih metodologijah.

ključne besede:

Reurbanizacija, interdisciplinarne metode, študije izvedljivosti reurbanizacije, raziskave, planiranje.

abstract

The study is the result of interdisciplinary research project Re Urban Mobil (Mobilising Reurbanisation on condition of demographic change) within the European Fifth Framework Program "Energy, Environment and Sustainable Development" from 2002 - 2005. Faculty of Architecture coordinated and performed special section about architecture and urban planning from 4 basic sections (others: sociology and demography, economics and law, urban ecology) and in 4 European cities as case-studies (Bologna, Leipzig, Leon Ljubljana). The general aim of the project is to analyse re-urbanisation potentials and obstacles of inner-city residential areas and to develop instruments, incentives and strategies for an appropriate and long-term use of these areas taking into consideration changing demographic preconditions. The specific aims of WP4 (architecture and urban planning) are to analyse the advantages and disadvantages of inner city in general and on the base of case study results. Scientific aim is to define the basic prerequisites for higher living quality with respect to the urban development and architectural planning.

Study results in new methodological approach in research, planning and implementing the reurbanisation in city cores. The most important novelties are: special comparative interdisciplinary analysis, specific list of indicators and their applicability, proposal for work method of architectural and urban planning, new method of analysing renewal feasibility of existing architectural and urban structures, suggestions for special instruments as part of reurbanisation process. The planning process in the case studies in four cities is based upon such new methodology.

key words:

Reurbanisation, interdisciplinary methods, feasibility studies, researches, planning.

Povzetek

Raziskava je nastala v okviru interdisciplinarnega raziskovalnega projekta Re Urban Mobil (Pospešitev reurbanizacije kot posledice demografskih sprememb) v 5. evropskem okvirnem programu med leti 2002-2005 in kot del "Energetskega, okoljskega in trajnostnega razvoja". Fakulteta za arhitekturo je usklajevala in izvajala poseben segment arhitekture in urbanističnega načrtovanja izmed 4 osnovnih segmentov (drugi: sociologija in demografija, ekonomija in zakonodaja, urbana ekologija) in v okviru 4 evropskih vzorčnih študij za mesta Bologna, Leipzig, Leon, Ljubljana. Splošni cilj projekta je raziskava možnosti in ovir za reurbanizacijo širših območij mestnih jeder in razvoj instrumentov, spodbud in strategij za ustrezno dolgoročno rabo teh območij ter hkratnega upoštevanja pogojev demografskih sprememb. Posebni cilji segmenta 4 (WP4 - "arhitektura in urbanistično planiranje") so raziskave prednosti in ovir mestnih jeder na širši strateški ravni kot na osnovi podrobnih rezultatov raziskav vzorčnih primerov. Znanstveni cilji so določitev temeljnih pogojev za zvišanje kvalitete bivanja glede na razvoj mesta in arhitekture.

Raziskava je razvila nove metodološke pristope v raziskovalnih, načrtovalnih in izvedbenih sestavinah procesa reurbanizacije mestnih jeder. Najpomembnejše novosti so:

- posebna primerjalna interdisciplinarna analiza,
- razvit sistem indikatorjev in njihove uporabnosti,
- predlog posebne metode urbanističnega in arhitekturnega načrtovanja,
- povsem novo razvita analiza primernosti za reurbanizacijo obstoječih arhitekturnih in urbanih struktur (vsebinsko, pomensko ekonomsko), ter
- predlogi specifičnih instrumentov kot sestavin reurbanizacijskega procesa.

Načrtovanje reurbanizacije v vzorčnih mestih je bilo utemeljeno s predlaganimi novimi metodami in z naslednjimi izhodišči:

- Reurbanizacija mora v bodoče postati strateška sestavina prostorskega planiranja, organizacije, varstva in razvoja mesta ter vključena v dolgoročne plane.
- Aktivna revitalizacija (= poseben del reurbanizacije) je temeljna oblika varstva mestne kulturne dediščine: vključena je v vse sestavine varstva dediščine, na vseh ravneh od nepremične kulturne dediščine do kulture bivanja.
- Revitalizacijo in reurbanizacijo načrtujemo tudi kot "recikliranje" (prilagoditev novi vsebini) struktur visoke materialne ali oblikovne vrednosti in skrbno nadzorovanega "marketinga" obstoječih prostorskih, urbanih in arhitekturnih vrednot.
- Planiranje za revitalizacijo najkvalitetnejših (izjemnih) območij mesta mora biti izvajano najmanj v dveh korakih: a) dolgoročni načrt (strategija) celovite mestne prenove = "master plan"; b) podrobni načrti izvedbe celovite revitalizacije ali reurbanizacije izbranih območij.
- Temeljni princip reurbanizacije je vgraditev ustreznih razmerij med prenovo in novogradnjo v vse izvedbene načrte.
- Vključevanje prebivalcev, lastnikov in uporabnikov je pomembno tako za osveščanje pa tudi kot nujna oblika načrtovanja in izvedbe revitalizacije/reurbanizacije.
- Oblikovanje "ekspertnih ustanov" v okviru izvajanja integralnega varstva zaščitene nepremične dediščine mesta in kot splošna strokovna pomoč občanom v procesu reurbanizacije je ena od osnovnih organizacijskih nalog.

Introduction

The Re Urban Mobil project (Mobilising Reurbanisation on condition of demographic change) was one of the research projects within the European Fifth Framework Program "Energy, Environment and Sustainable Development" from 2002 - 2005. Divided in 9 workpackages, the four of them were developing the basic analysis (sociology and demography, architecture and urban planning, economics and law, urban ecology). 9 important European research institutions carried out the researches and in 4 cities the case studies were elaborated (Bologna, Leipzig, Leon, Ljubljana). Faculty of Architecture, University of Ljubljana was performing the research on the topic of architecture and urban planning under the leadership of prof. Peter Fister, with special collaborators (dr. Darko Likar, Ad Pirum institute, prof. Roy Graham and the Catholic university in Washington, students from the Faculty of Architecture Ljubljana, etc.). The results of the study from the point of view of architecture and urban planning are to be published also in a special publication, the results of other topics can be found on page www.re-urban.com.

Objectives (accepted as starting points for research):

Since the emergence of European cities their structural development has been determined by the search of human beings for an optimum quality of life of which housing is a central dimension. In the different stages of urban development, this optimum was looked for in different places. In West European countries, urbanisation was followed by suburbanisation in still growing agglomerations. Due to economic changes from the 1960s onwards, the continuous suburbanisation led to declining inner-city neighbourhoods, in extreme cases to disurbanisation. Counter strategies of urban renewal and revitalisation were partly successful in the sense of attracting higher-income groups to return to the inner city. But regarding the whole core city, its potentials for re-urbanisation as one possible stage following disurbanisation were not exhausted. Instead, patterns of polarisation came into being with gentrified and declining areas nearby.

Beside tendencies of intra-urban polarisation, the overall trend of economic and demographic recession could not be reversed. The gap between growing and declining regions in Europe increased and will even more increase in future. Massive demographic changes will accompany these disparities. According to projections, in many European countries the population decline due to partly extremely low fertility rates will coincide with a growing number of households. Moreover, their structure is modifying: households of both younger and older age groups will become smaller and less stable.

The general aim of the project is to analyse re-urbanisation potentials and obstacles of inner-city residential areas and to develop instruments, incentives and strategies for an appropriate and long-term use of these areas taking into consideration changing demographic preconditions.

The specific aims of WP4 (architecture and urban planning) are to analyse the advantages and disadvantages of inner city in general and on the base of case study results. Scientific aim is to define the basic prerequisites for higher living quality with respect to the urban development and architectural planning.

Architectural and planning aspects of the working model

Basic Principles

The basic aims of the comprehensive reurbanisation are both general and specific. The general principles concern the overarching strategy for the physical organisation and development of the urban space and built structures, while the specific ones are focused on particular issues as part of the positive management of the available space and the existing settlement and building heritage, irrespective of their positive or negative value. As "the architecture is a formed space with special contents and the contents is a human being" (Zevi B., 1950), the measure for the quality of life in the reurbanised city centres are social, demographic, economic and cultural parameters.

Actual problems of most European city centres from the point of view of architecture and urban structures are connected at the same time to the high architectural, symbolic or semantic values of the built heritage and to the insuitability of these structures to the changes of social, demographic and economical needs or expectations. Therefore from the point of view of architecture and urban researchers and planners the reurbanisation process should offer protection of specific values as well as new possibilities for new way of life.

The main frames and expected results must consider the fact that all implementations can be done only by formal planning documents and systems. As the reurbanisation indicates at the same time the preservation of cultural and identity values and the development of new qualities, some new aims and indicators must be built in the existing theories and methodologies of analysing, planning and building of architectural and urban structures:

- Reurbanisation must be in future a strategic part of the spatial planning, organisation, protection and development of the city: incorporation into the long-term plan.
- Active revitalisation (= special part of reurbanisation) is a basic form of protection of the city's cultural heritage: incorporation into the terms of the protected heritage at a 1 1 levels of the immovable heritage and the culture of living.
- Revitalisation becomes a basic form of regeneration and high-quality urbanisation of degraded parts of the city.
- Revitalisation and reurbanisation is planned also as the "recycling" (adaptation to a new use) of structures of high-quality construction and design and carefully supervised "marketing" of established geographic, urban and architectural values.
- Planning for revitalisation of high-quality (distinctive) areas of the city must be done in at least two steps: a) long-term plan (strategy) of comprehensive urban revitalisation = "master plan"; b) detailed workphase plans for the execution of the comprehensive revitalisation/reurbanisation of the relevant areas.

Particular Components Of The Working Model

In order for the aims of the reurbanisation to be incorporated into the city's plan (case studies) the following must be defined:

- The criteria of the general orientation of the reurbanisation as part of development strategy of a town: conservation of protected areas and parts of the protected immovable heritage, creating acceptance of the appropriacy and precedence of revitalisation as against new construction,

revitalisation of degraded urban areas linked to high-quality (distinctive) urban districts, specific development of the central and identifiable important parts of the city.

- Determination of areas for reurbanisation and revitalisation: according to scope, value criteria, expected problems and outcomes.
- Incorporation of the relationship between revitalisation and new construction in the execution plans is the basic principle of reurbanisation.
- Involvement of local inhabitants, owners and users is introduced in this phase for the purposes of publicity and as a necessary form of planning and execution of the revitalisation.
- Formulation of "expert foundations" for the integral preservation of the protected immovable heritage of the city - update of the situation, definition of influential areas, establishment of new terms of protection.
- Analysis and determination of degraded sections with respect to social, demographic, economic and spatial conception, construction fabric, content and uses.
- Creation of proposals for appropriate use of poorly used space, for environmental, functional and qualitative amelioration or building-up of degraded sections of the city centre, for economically advantageous solutions to the acquisition of new capacity in degraded sections.

Some problems of the methodology of planning

Development of built structures ("recycling") and orientation towards high-quality uses requires the creation of quantitatively determined development scenarios: linkage of the comprehensive strategy for the revitalisation of the city centre with particular appropriately selected districts with regard to their physical, functional or semantic characteristics.

An essential prerequisite is the creation, monitoring and analysing of an appropriate central data repository for all categories of space and buildings, followed by the definition of a development strategy and development documentation in the final phase and the interdisciplinary comparable data for environmental, social, demographic and economic indicators.

Unifying and updating previously collected or created material, studies, analyses and revitalisation plans is an appropriate starting-point and a means of shortening the timescale for the creation of the plans. From this material a basic information repository for planning and monitoring the revitalisation process will be created, principles (or help in the establishment of principles) for a long-term strategy will be formulated, and prioritisation of various initiatives required for the creation of the plan and the execution of the comprehensive revitalisation will be undertaken. It will be possible to define detailed components following a review and assessment of the applicability of material created previously.

Establishing the revitalisation plan at the master plan level will require an appropriate interdisciplinary team, sufficiently strong activity at the city level (public involvement) and appropriate policies on the part of the city authorities. Appropriate demographic, sociological and economic indicators and scenarios must back up all conclusions.

The reurbanisation master plan can be adopted as part of the city spatial planning documents or entirely independently, while constant monitoring (by the appropriate municipal section), formation of a sufficient number of active initiatives (with an orientation towards ensuring the quality of public goods and towards an appropriate development initiative = management)

and linkage with the target strategy at national or even international level, must be provided in parallel.

The scope may include defined parts of the city structure, distinctive complexes or individual (especially protected) parts of the architectural heritage. The selection of these priority workphases will proceed from the comprehensive revitalisation plan, current circumstances and the possibilities for implementation. The selected districts that are sufficiently homogenous from a design, functional and development standpoint can begin to be addressed while the comprehensive strategic plan for revitalisation is still in preparation - they are particularly useful as pilot cases.

Relevant ecological, demographic, sociological and economic analyses and scenarios, building on the general ones in the basic strategic document, must be conducted in advance.

In order to gain acceptance for the partial comprehensive revitalisation plans it is necessary to ensure an appropriate role in the city's development plans and active involvement of owners, users and potential investors via the formation of special initiative groups. Detailed components will be defined with respect to the specifics of individual areas or components.

Comparative disciplinary analysis for architecture and planning (Coordination between case-studies and disciplines)

Objectives

The work-package "architecture and planning" in the reurbanisation process is the final and one of the most general application. Such task demands special approach - always connected to all other workpackages and research groups.

As the planning for architecture and urban revitalisation/reurbanisation needs specific results from different special analysis and because it is based on interdisciplinary gathered indicators, it is obvious that it can be done after the basic studies only. But for the practical use of individual results of these studies the coordination of their goals must be clear from the very beginning. There are too many examples in every country where special ideas or wishes how to revitalise or to reurbanise parts of the city structures (specially the protected ones!) failed because of one simple reason: the connection between cultural, economic, social, demographic, even political strategies on one side and the reality of space, of the state of existing built structures or infrastructures, were not taken in account as basic conditions for any realistic decision in revitalisation!

To develop special methodology of such coordination it is urgent to start with the coordination at the beginning of the project. Therefore general scheme of theoretical approach in methodology of reconciliation of separated research results of different groups, ideas and viewpoints that could be used for the planning is the starting point of the work on architecture and urban structures within planning the strategy of reurbanisation process.

To be able to coordinate the tasks of architecture and urban research and planning it is necessary to interpret the proposed methodology within every case study and separately inside every special group or independent disciplines at the beginning of the project, following specifics of planning the reurbanisation from the point of view of architecture and urbanism.

Basic issues

The basic aims of reurbanisation for architecture and urban planning should be:

1. The comprehensive reurbanisation

In general reurbanisation of concerns the overarching strategy for the physical organisation and development of the urban space and built structures - in specific problems it is focused on particular issues as part of positive recycling and management of the available space, settlement structures and built heritage.

2. Reurbanisation as strategic part of development plans

As the reurbanisation indicates at the same time the preservation of cultural and identity values and the development of new qualities, new aims and new indicators must be built in the existing theories and methodologies of planning. Reurbanisation must be in the future a strategic part of the spatial planning, organisation, protection and development of the city and therefore incorporated into the long-term plans. The reurbanisation (master) plan can be adopted as part of the city spatial planning documents or entirely independently through constant monitoring of important indicators.

3. Reurbanisation as the recycling of existing structures

Reurbanisation should be planned first of all as the recycling of structures of high quality, as the regeneration of degraded parts of the city and as the revitalisation of the city's cultural heritage.

4. Reurbanisation planning as interdisciplinary program

Principles for a long-term strategy should be the starting point for the prioritisation of various initiatives required for the creation of the plan(s) and the execution of the comprehensive reurbanisation. Analysis should give the interdisciplinary comparable data for social, demographic, economic, cultural and all physical indicators. Unifying and updating such results should form the basic information repository for planning. Establishing the reurbanisation plan requires an appropriate interdisciplinary team, sufficiently strong activity at the city level (public involvement!) and appropriate policies of the city authorities.

5. The "open planning system" as starting point for reurbanisation of existing architectural and urban structures

To ensure the reurbanisation process an appropriate role in the city's development plans it is necessary to organise active involvement of habitants, owners, users and potential investors. Relevant demographic, sociological and economic analyses and scenarios, building on the general ones (in the strategic document), must be conducted in advance, regarding the actual priorities. Special workshops and/or architectural-urbanistic charettes should be provided to be able to create proper scenarios before planning the long-term strategic plans or even before final decisions for detailed plans of reurbanisation are accepted or implemented.

6. Reurbanisation is a process not a closed action

To ensure the reurbanisation process necessary continuity and realistic feasibility the methodology of approach should be developed through proper phases. If only some selected (preferential) aims are included into reurbanisation strategy and plans the results can not be optimal or of long duration. At least 3 phases should follow: a) research, documentation, evaluation and organisation of special expert and public approach, b) "open planning" phase, c) implementation of special actions, monitoring and organisation of continual reurbanisation process.

Operational goals of the first phase

The first phase of the project should be got underway immediately in two groups:

a) definition and evaluation of basic groups of problems and aims
b) analysis and evaluation of specific indicators - formation of "central data repository".

To define the basic group of problems it is urgent:

- *Nominating a coordinator for the creation of a central data repository.* In addition to a coordinator, appropriate resources need to be provided (funding, IT hardware and training, appointment of contractors and coordination with those carrying out the project). Given that a documentation centre of this kind will be particularly necessary during the implementation stage of the project, so that initial studies can have no real basis without it, this must be one of the first operational goals.

- *Establishing principles for the project.* In addition to the proposed, but still overly general strategic directions regarding the requirement for reurbanisation, criteria and objectives must be agreed that will facilitate consistent work by the split project team across all the various thematic groups.

Proposal for implementation:

1. Each party should prepare a list of special criteria and objectives building on the general ones (for example: the renovation of construction fabric in particular areas is simultaneously dependent on the ownership structure, the adequacy from an urban planning point of view of the introduction of new or preservation of old contents and uses with reference to the development strategy of the city as a whole, the quality of the building heritage etc., which in some instances may call into question the general development or conservation strategy for parts of the city nucleus).

2. Each group should formulate subject criteria that must be reconciled with other groups (for example, the feasibility of proposed conservation of a cultural monument is assessed along with technical preservation, the expected economic case etc.).

3. The project group, together with those responsible for the city's development strategy, should draft a coordinated set of unitary criteria and goals for the assessment of components in the city nucleus and for the direction of individual components of the project.

4. General (detailed) criteria and aims should be presented to the public on two levels: to city councillors and at a public hearing.

- *First public presentation.* As a starting point there could be either general preliminary information produced by representatives of the commissioning body or a more detailed presentation as in the previous proposals. At the same time, an appeal will be made to the public to start taking an active part in the planning and later in the execution of the revitalisation. Special forms of active public involvement could also be proposed.

To analyse and evaluate specific indicators using "central data repository":

- *Setting up the expert group for documenting and monitoring.*
- *Creation of an appropriate "central data repository".*
- *Evaluation of specific indicators.*

Data sources (important for architecture and urban structures):

The sources are primarily those that can be used directly for the preparation of the basic strategy and master plan for the

revitalisation:

- analyses of parts of the relevant nucleus of the city from the perspective of current situation, assessment and feasibility studies of development taking into account both heritage conservation and spatial and architectural circumstances,
- architectural snapshots of particular buildings and complexes,
- architectural feasibility studies for revitalisation of particular buildings and complexes.

Possible official sources:

Agency (or specific authorised group/official institution) for the Protection of the Cultural Heritage:

- all previously collected material from the area of the nucleus of the city and connected parts of the city,
- material acquired in the course of the project for preparing new terms of registration in the register of cultural monuments.

National Archive and the City Archive:

- Access to required archival material should be arranged not only via ad hoc requests but if possible under a special authorisation to be agreed between the two institutions.

Office of Statistics, Geodetic Administration (other institutions):

- To provide best access to necessary data it can be proposed to be arranged through the relevant offices of the City Municipality as set out below.

Department for Spatial Planning (or other departments) of the City Municipality:

- Computer databases and all available data connected with them (GIS...).
- Snapshot of the whole (A at a planning scale of 1:500; B for individual locations, archaeological and historical data = Agency for the Protection of the Cultural Heritage; architectural data = ground plans and elevations, number of storeys, data on content and use, spatial integration, technical data = assessment of technical condition; economic data = activities, assessment of actual value of the building, connection with the wider city economy; demographic data, etc.).
- Data on infrastructure (including the level of preservation or degradation).
- Data on non-built spaces (transport, green space, public/private, protected etc.).

The available material will reveal the state of documentation of the area under review and indicate what information needs to be obtained in order to finalise the documentation. Since a large part of the data mentioned is likely to be requested by other collaborators, or since certain data in some areas will already have been collected, a coordinator should be appointed immediately and tasked with preparing a central data repository. Details and specifics are part of the developed "data base" (GIS reurban), but it is urgent to connect these data to the specifics of every researched town.

Index of schemes, relating the proposed "Action plan" of the first phase:

- General proposal for the basic scheme of methodology
- Detailed proposal A: Analysis of accordance
- Detailed proposal B: Evaluation of efficiency of existing planning
- Detailed proposal C: Adjustment of legislation
- Detailed proposal D1: Indicators of infrastructure and space
- Detailed proposal D2: Indicators of technical conditions

- Detailed proposal D3: Indicators for the economy
  - Detailed proposal D4: Indicators for social/demographic conditions
  - Detailed proposal D5: Indicators for "cultural" conditions
- Methodology supplement: documentation and monitoring

Specific indicators (The contents of indicators as expected to be applicable for architecture and planning)

1. Specific indicators of infrastructure and space:

- indicators that generate(-ed) the role and relation of the selected area and of its infrastructure within range of town and region in physical meaning - evaluation from the point of view of natural and built circumstances (conditions),
- indicators of the role and relation of the selected area within strategic starting points - evaluation should be executed within the range of existing strategic plans on the level of town, region, state (?):
- indicators of the state of general economic, socio-demographic, technical, physical, ecological (...) state of geomorphologic and built structures - evaluation on the level of town, selected area, groups of houses, infrastructure complexes (i.e. from retail, education, recreation, transport to energy, communication complexes, etc.) and special geological or geomorphologic structures;
- specific indicators of protected areas, heritage complexes, monuments and special constituents that are related to the selected area (cultural, symbolic, semantic, esthetic, social, economic, demographic, etc.) - evaluation should manifest the expected role (influence) of these indicators within the planning and implementation of reurbanisation.

2. Indicators of technical and ecological conditions:

- actual technical conditions (actual state), characteristics and values of basic town structures - evaluation in comparison within selected area (communications, all kinds of supply structures - specifics of the town or selected area),
- technical state of built structures - the final aim should be a detailed documentation (data base) of every built structure; the actual expected aim is to get the data of characteristic (typical) groups of built structures that can be used to calculate the required financial and functional input,
- technical specifics of typical built structures - collection and evaluation of special knowledge and experiences (within selected area and in connection to the region),
- specific indicators of characteristic materials and technologies - survey and evaluation of historic, actual or expected use of specific material or technologies (within selected area, specific groups = types of buildings and in connection to the region),
- special indicators of technical conditions of protected heritage or degraded structures of the selected area,
- indicators of positive or negative ecological conditions connected to the selected areas as well as to the general state of art in the region, town and town centre (detailed selection depends of the local specifics).

3. Indicators of economics:

- general indicators of the actual economic state of selected area - in relation to the town, region or special administrative units,
- special indicators of characteristic economic structures - within selected area and in relation to specific built structures/units on micro (= building, group of buildings) or

- macro level (selected area - in relation to the town or region),
  - economic indicators of positive or negative processes of evolution - the experiences and expectations connected to the selected area and/or to the typical built structures (specially used or built for housing, trade, reproduction, education, culture, tourism, etc.)
  - economic indicators of the possibilities of positive development for the selected area - in relation to the development strategy of the town or special administrative unit and considering the socio-demographic and space indicators.
4. Indicators of socio-demographic conditions
- indicators of existing positive and negative socio-demographic conditions - in relation between the selected area and the town or specific region,
  - socio-demographic indicators of existing state - selection of specific criteria for every case with the possibility to document, monitor and evaluate the state of socio-demographic conditions within selected area, time-section, social strata or specific problems, groups, etc.
  - indicators of anticipation of socio-demographic process - selection of specific criteria or/and methods for every case study.
5. Indicators of cultural conditions
- indicators for evaluation of quality level of built cultural heritage - relation between the selected area and the town/region, relation between special (protected) groups of buildings or public spaces, etc.
  - indicators of culture of life - specifics and values of social, cultural, everyday life, providing the degree of quality of individual houses, groups of buildings or spatial parts of the selected area; the evaluation of relations between existing state and expected changes is to be done;
  - indicators of the role and importance of cultural activities - within selected area in relation between different parts and in relation between selected area and the town/region,
  - indicators of general cultural importance of the selected area
  - comparison and evaluation to the level of town, administrative unit, region, state, etc.

The indicators above can be changed by their importance, can be added by specifics of different problems or can be abandoned because they do not exist as problems or opportunities.

Architectural and urban planning aspects (Outline proposal for work method)

Basic principles

The basic aims of the comprehensive reurbanisation are both general and specific. The general principles concern the overarching strategy for the physical organisation and development of the urban space, while the specific ones are focused on particular issues as part of the positive management of the available space and the existing settlement and building heritage, irrespective of their positive or negative value.

Before the planning next implementation of the following measures must be offered:

- a) incorporation of reurbanisation/revitalisation as a strategy in the city development plan
- b) collection, unification and updating of previous documentary information (formation of a central data repository and monitoring)
- c) coordination of the creation of the basic reurbanisation

master plan

- d) formation of appropriate expert, coordinating and civil groups in order to facilitate public involvement and for publicising intentions for the reurbanisation of the city centre.

Analysing renewal feasibility of existing architectural and urban structures

Typology of built structures as the instrument of renewal feasibility

There are different approaches and aims of typological research. Every profession uses its own system and they are many times incomparable between themselves. As the architects and planners need first of all such system of typological evaluation that can answer to the basic questions (such as what is technical, functional or esthetical value proportionate to the existing reality or speciality of researched structure) a new and multidisciplinary typology should be created and used in every different case.

When there is the question of planning the strategy of reurbanisation (or revitalisation...) of existing built structures the most important problem is how to "measure" the feasibility of renovation of the researched area, selected complexes or of every single building. Comparing the existing practices (in Europe) it can be stated that generally only for single buildings or small complexes such studies have been researched and that in general the question of renewal feasibility is not part of the strategy or general planning at all. Of course, the most difficult problem originates when the built structure is at the same time evaluated as cultural heritage.

Strategic decisions for planning are based upon the evaluation of different types of buildings and open places. Differences between them can be the deciding factor for wrong realisation of the strategy many times. But the implementation of expected aims is always connected to the problem of investment acceptability. If a building is a cultural monument (but without suitable function for reurbanisation), or if it has some technical and functional qualities (but it is not listed as cultural heritage), there can be great differences of investment needs in favour of the second one - and the strategic decisions can not be realistic ones! Therefore the method of "measuring" the feasibility of renewal should connect and amalgamate different typologies in relation of the specifics of the researched town or part of it.

Starting points and aims of the proposed method of renewal feasibility

To be able to compare the feasibility of renewal of single buildings or complexes a special method was developed. The results should help to the objectivity of decisions in the process of planning and during the realisation of rehabilitation and reurbanisation process. It can serve as one of expected tools in reurbanisation action.

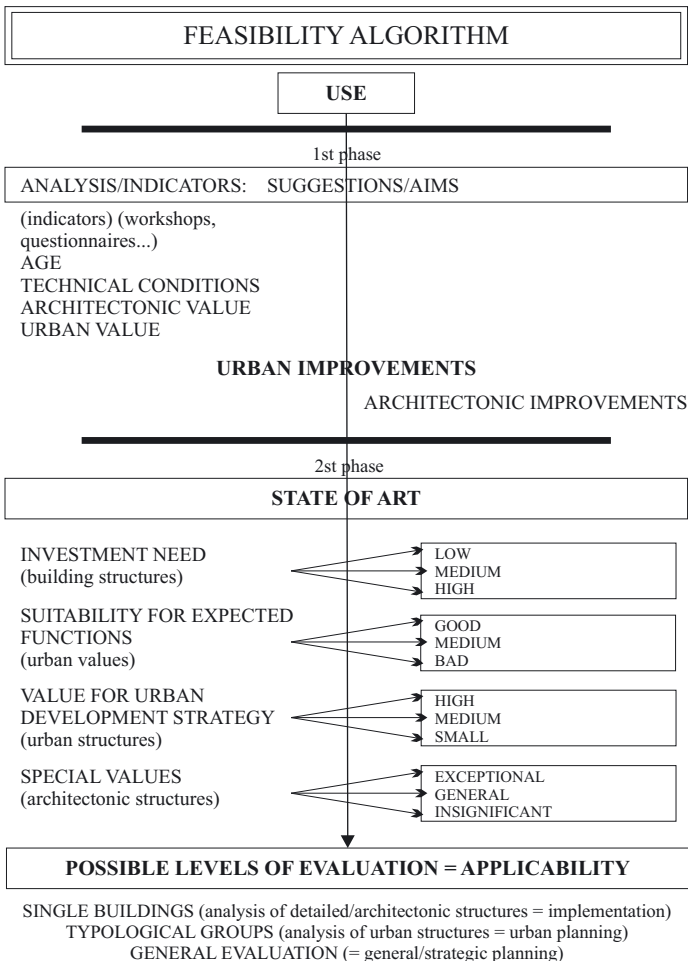
According to the specifics of selected areas the built structure must be divided to different groups (following different typologies) that allow to elaborate comparable results. Within every specific group one typical building or typical area is selected and analysed in details - the results serve to create the list of average problems, possibilities and needs.

When all the analysis are put together, the general evaluation of feasibility of renewal and possibilities of existing building structures (and/or typical small areas) must be presented on the GIS system to be comparable to other analysis

and data. Monitoring of changes is urgent at least every five years - if a very active reurbanisation (or renewal) takes place, monitoring should be carried out more frequently.

The algorithm shows the method of evaluation of feasibility of architectural and urban structures in reurbanisation. It is divided in 2 phases:

- 1st phase includes different expert evaluations and documentations, using general and/or detailed indicators as criteria and experts' as well as public suggestions for the expected aims of improvements. The result can be made on a) general scale, on b) level of typological groups of buildings or ambiental parts of the town, or on c) detailed level of single buildings.
- 2nd phase is the evaluation analysis of the state of art, using proposed general values or special local values. It generates the final feasibility graph. It can be used as starting-point of discussion, strategy, decisions or even expert support for owners/investors. The square of complete values is the maximum of possible values for part of town structures, for typological unit of buildings or for single building. Drawing the internal values the figure shows the real needs and/or possibilities of existing structures in the future revitalisation process.
- The state of art is divided into 4 categories: on the horizontal level are urban structures and urban values, on the vertical one there are architectural structures/values and building structures (technical conditions of existing architectural structures). Every category has its own specifics and expected results, but in the same time each category is connected to the proposed system of instruments/tools.

As sample there are results of such feasibility studies for case study of Ljubljana and Bologna, both elaborated in detail (single building, detailed field work), and case study of Leon on the general level (using existing formal data). Detailed results of the feasibility research are reported to the treated cities.

Method for basic sector analyses

Supplementary field research: To adapt existing (special) typologies of specific built structures to proposed methodology of "renewal feasibility" supplementary field research is to be done. During theoretical and practical research special questionnaires were created. Using them the field research can be done in a relatively short time and by interdisciplinary group of specialists (architects, technicians and other specialists - dependently to the quality of existing typological evaluations).

Supplementary field research is based on the questionnaires on two levels: first level is the analysis of selected sample-buildings (using the 1st questionnaire), the second one is a general evaluation of existing state of art of the built structure (using the 2nd questionnaire).

Instruments of the renewal-feasibility method

There are several steps of the research method. Special questionnaires and calculation-table were created and tested.

1st step: Selection of comparative area of typical groups of buildings. Expected result: creation of compatible groups of buildings with expected similar characteristics in the renewal process (from the point of view of age, aesthetic evaluation = monument, heritage, etc., specific technical characteristics, expected possibilities or other special characteristics). When the groups at the same time create special areas (region, district...) the results can be used as general application.

2nd step: Detailed analysis of selected sample building.

- Groups of researched problems
- evaluation of functional units (typological groups, urban structures)
- evaluation of "ability for living" (= objective standards + special values)
- evaluation of architectonic/urban special values
- list of technical problems

Suggestions for the instruments of wp4 - architecture and urban structures

Preamble:

The instruments/tools should help to understand and to use properly the role of urban and architectural structures within the expected goals and opportunities of reurbanisation that are taking shape from the point of view of socio/demographic, economic, and other changes inside the existing city centres. It is expected that architecture and urban structures will offer through proposed tools special directions for general planning and for proper developing for every single case as an essential part of final results as well as an expected applicable issues of strategic or practical reurbanisation.

The proposed instruments are based upon the results of data collection and special researches of Ljubljana and Bologna case studies, upon the reports of four cities (Leipzig, Leon, Ljubljana, Bologna), upon the existing results of other work packages (specially economics and urban sociology/demography), upon parallel methodology research studies of reurbanisation/

revitalisation of architectural heritage and using the results of some best practices.

Basic Criteria For Wp4 Instruments/tools

TYPE	CRITERIA	SPECIFICS/IMPORTANCE
urban structures	-central	-density of structures and population,
	-subcentral	-accessibility
	-suburban	-share of utilities:
	-(other specifics)	important as criteria for strategic planning of comprehensive reurbanisation
urban values	-urban heritage/monument	-degree of formal values, protection
	-basic urban structure	-infrastructural equipment
	-secondary urban structure	-ecological and environment. values
	-degraded urban structure	-cultural conditions (quality of life)
		important as orientation in planning process
building structures	-residential	-m ² per capita: total - according to specific groups,
	-public	-building stock: total number of dwellings or parts of buildings, mean number of persons per dwelling, size of dwellings and other functional parts, vacant dwellings or parts of buildings
	-commercial	important as criteria of recycling, developing or destroying/new building decisions
	-productional (industrial...)	
	(other specifics...)	
architectonic structures	-architectural monument	-degree of formal values
	-architectural heritage	-fulfilling standardised conditions (regarding city's specifics or legislative norms)
	-typical arch. structures	-technical state of art
	-atypical structures	important as criteria for final decisions in detailed reurbanisation/building
	-negative/degraded structures	
planning	-national/regional planning	-national/regional strategies include reurbanisation as basic part of plans

Guidance of the reurbanisation process, connected to the proposed instruments

- Incentives for reurbanisation - national, regional local, individual level.
- Improving environmental quality - on general and individual level.

- Developing attraction of ambiental and housing types - due to specific or expected socio-demographic structures.
- Developing the functional diversity - connected to the expected specifics of each town or case.
- Preservation or improvement/revitalisation of local identity and cultural heritage (monuments...).
- Realistic evaluation of feasibility of existing structures to guide to the best economic, technical and functional reurbanisation.

Connection of the proposed instruments to the general and specific tools

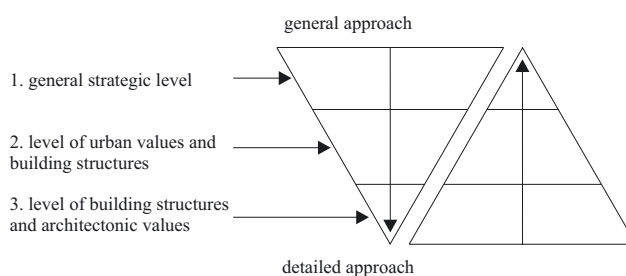
The proposed instruments represent common approach and method of work in a general and specific reurbanisation process from the point of view of architecture and urban structures (planning). They are developed from the specifics of the general situation in city centres in Europe and especially from the local specifics of the four case-cities.

As the detailed tools for selected case studies can be recognised after the architectural charettes will be finished, and because other work packages often repeat the same proposals as it is expected to be done from the point of view of architecture and urban structures, only those tools are selected that can be recognised from the reports of four cities and from the GIS-data. Also the scenarios will be available after the architectural workshops only.

Levels of understanding and planning reurbanisation

Levels are divided into 3 specific groups from the point of view of realistic way of research, planning and implementing the reurbanisation process for selected parts of a town: general strategic level, level of urban values and building structures and level of architectural values (connected to the existing built structure).

GRAPH OF IMPACT OF DIFFERENT LEVELS:

Proposal for instruments and tools

Because of great differences between national legislation concepts and postulations it is impossible to harmonise instruments and tools on the national level. Therefore the proposals are on urban and architectonic level only - specially created for general use and for case studies. As the "charettes" are after the detailed evaluation of feasibility of the selected case studies the only realistic and applicable result of specific tools for every case study, the final version of specific tools on the level of architecture and building structures can be expected after the charettes and missing feasibility evaluations can be done.

The proposed instruments are based upon the results of data collection and special researches of Ljubljana and Bologna case studies, upon the reports of four cities (Leipzig, Leon, Ljubljana, Bologna), upon the existing results of other work packages (specially economics and urban sociology/demography), upon parallel methodology research studies of reurbanisation/

revitalisation of architectural heritage and using the results of some best practices.

(Single instruments are presented in the detailed study.)

1st level: urban values and building structures

A) IN GENERAL:

Using proposed method of work from next "instruments" of "Urban structures" (partly), "Urban values", (partly) "Building structures" and "Planning structures" (partly):

- 1.2. and 2.2. "Civil initiatives"
- 2.1. "Monitoring"
- 3.1. "Expert support"
- 5.2. "Strategic planning"

It is expected that the result should be next tools:

- definition of the strategic importance of the reurbanisation process of the city centre,
- scenarios are included into the general strategy of the city development plans (special "master plan" is possible)
- specific deliverables and tools for each city (urban-strategy level).

2nd + 3rd level: building structures and architectonic values

Using the proposed method of work from next "instruments" of "Building structures", "Architectural values" and "Planning structures":

- 3.1. and 4.2. "Expert support"
- 3.2. and 4.1. "Communities of special interests"
- 4.3 "Stimulative/destimulative action plan"
- 5.1. "Open planning"

It is expected that the result should be next tools:

- detailed recognition of real possibilities and evaluation of feasibility of reurbanisation on the level of housing-blocks and individual houses.
- specific scenarios or recommendations for investors, owners, groups of special interests.
- special plans and actions for implementation of reurbanisation process.
- stimulative/destimulative action plans.
- organisation of expert support.

Analysis of the aims of four selected case studies: Leon, Bologna, Leipzig, Ljubljana

Analysis is based upon the special reports of the cities (presented in the detailed study).

The most important aims of the four case cities Bologna, Leipzig, Leon, Ljubljana - from the point of view of architecture and urban structures (planning)

LEON:

- to develop formal and practical co-operation between reurbanisation planning on small scale and the city's planning strategy
- to produce special plans for the preservation of cultural heritage (architecture and urban structures (greenery, gardens, squares, streets, etc.) considering the need of stimulate and destimulate prerequisites
- to offer new or to change existing apartments in old fabric
- to rehabilitate squares and parks
- to work out a detailed evaluation of real possibilities for new or changed functions within existing built structures and public spaces

Slika 1: Ohranjene in spomeniško zaščitene dele mesta Leon v Španiji naj bi načrtno obnovili kot predele z visoko kvaliteto bivanja in kot bodoči turistični cilj vse odločitve sprejemata država in občina, ki sta pomembna investitorja.
Preserved and protected parts of Leon in Spain will be systematically renewed as city quarters for high quality living and as a future tourist destination - all decisions are adopted by the state and municipality, which are also important investors.

BOLOGNA:

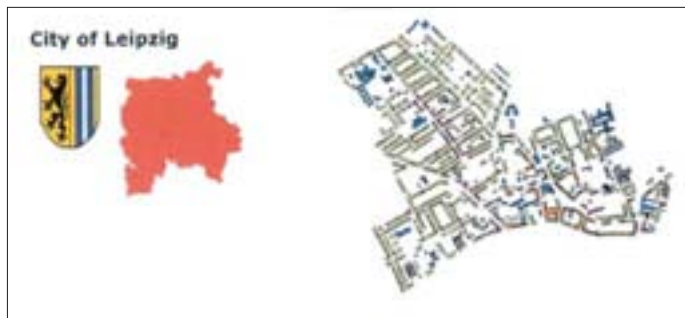
- to develop formal and practical co-operation between reurbanisation planning on small scale and the city's planning strategy
- to elaborate visions for possible development of new structures
- to organise neighbourhood workshops on 3 levels (leaders - information - public discussion)
- to work out a detailed evaluation of general possibilities for new or changed functions within existing built structures and traffic system

Sliki 2, 3: Reurbanizacija izbranih vzorcev Bologni v Italiji je usmerjena v možne spremembe strukture prebivalcev dobro ohranjenega dela mesta.
Reurbanisation of selected patterns in Bologna, Italy, is directed towards possible changes in population structure of the well-preserved part of the city.

LEIPZIG:

- to establish general and local strategies for reurbanisation - to connect city planning and small areas development/revitalisation plans
- to work out a detailed evaluation of strategic possibilities for new or changed functions within existing built structures, green areas and traffic system
- to offer new or to change existing apartments in old fabric
- to study the possibilities of reuse of old industrial buildings
- to rehabilitate and improve the design of public spaces and traffic system
- to improve the ecological situation

Slika 4: Problem Leipziga v Nemčiji je v izpraznjenih stavbah (cca 40%!), zato je cilj reurbanizacije razredčenje zazidave in več zelenih površin, kar naj bi pritegnilo nove prebivalce.

The main issue in Leipzig, Germany, are vacant buildings (approx. 40%), therefore the goal of reurbanisation is diminishing the built-up structure and providing more green surfaces, which should attract new inhabitants.

LJUBLJANA:

- to change the improper functions
- to develop new traffic system
- to offer new apartments in old fabric
- to prevent decay of the historic fabric (cultural heritage)
- to rehabilitate squares and parks
- to work out a detailed evaluation of real possibilities for new or changed functions within existing built structures

Sliki 5, 6: Kot eno osnovnih izhodišč za reurbanizacijo jedra Ljubljane je njena izjemna kulturna dediščina in vloga državne prestolnice. Osnovni cilj je ustvariti najvišjo kvaliteto bivanja ob hkratni ohranitvi vrednot in ekonomsko utemeljeni prenovi.

The basic starting points for reurbanisation of the Ljubljana city core are its exceptional cultural heritage and role of capital city - the prime target is to create the highest possible living quality with simultaneous preservation of values, which is economically viable and justified.

"Charette" as important part of planning architecture and urban structures for the reurbanisation process

How can a charette facilitate the building/reurbanisation process? The term "Charette" initially appeared in the early part of the late 1800's. Architecture students in Paris who needed to

rush their drawings to the Ecole Des Beaux-Arts placed them on a cart which was called a charette. Later the word broadened its meaning and came to describe any intense, short-term student design project. Today the word is used by the architectural community at large to describe any intense, on-the-spot design effort.

There are two main advantages to working in the context of a charette. The first is that a charette operates in a highly collaborative atmosphere. Instead of an architect taking ideas and plans and going away to develop them on his or her own, a charette allows for the participation of everyone involved with the project, resulting in a highly charged and creative atmosphere. The inclusion of many points of view results in well-rounded and realistic proposals, with everyone satisfied that they were able to contribute. Secondly, Charettes are fast, and relatively inexpensive. In the initial stages of a project, the venture is necessarily highly speculative. It is important to keep costs at bay, while also moving forward quickly to take advantage of changing situations and often prohibitory deadlines. Charettes offer the opportunity to work safely and effectively within both of these boundaries.

Comment:

Special studies and complete methodology are to be published separately as special publications and as the results of researched case studies!

Viri in literatura

- Berg, van den L., etc., 2004: National Urban Policies in the European Union, European Institute for Comparative Research (EURICUR), Erasmus University Rotterdam
- Villes durables Européenne - Rapport - Groupe d'experts sur l'environnement urbain; Commission Européenne, Dir. Gen. XI, Bruxelles, Mars 1996
- Agenda Habitat, UN Conference on Human Settlements 2, Istanbul 1996
- Aalborg Charter of European Cities and Towns Sustainability, Aalborg 1994
- Rebernik, D., 2004: Recent urbanisation trends: from suburbanisation to reurbanisation, Geografski Vestnik 76/2, Ljubljana
- Fister, P., 2003: Revitalisation or Reurbanisation of City Cores - Viewpoints of Architecture and Urban Planning, AR - Architecture, Research 2003/1, FA University of Ljubljana, Ljubljana
- Kain, R., 1981: Planning for Conservation, Mansell, London

prof dr Peter Fister
Fakulteta za arhitekturo
Univerza v Ljubljani
fister.peter@fa.uni-lj.si

RAZVOJ IN POMEN NEVLADNEGA SEKTORJA V VARSTVU DEDIŠČINE SLOVENIJE

UDK 719
COBISS 1.02 pregledni znanstveni članek
prejeto 7.11.2005

The emergence and significance of the non-governmental sector in heritage protection in Slovenia

izvleček

V prispevku je predstavljen historiat delovanja civilnodružbenih dejavnikov v slovenskem spomeniškem varstvu. Izhodiščna teza je, da je treba pri celostnem varstvu stavbne in prostorske dediščine vključevati civilnodružbene agense v procese načrtovanja in izvajanja varstvenih dejavnosti. Četudi lahko sledimo vključevanju "laične" oziroma nestrokovne javnosti v procese varstva dediščine vse do časov po drugi svetovni vojni, je to sodelovanje vse do danes ostalo na nivoju posamičnih, med seboj nepovezanih epizod. Razloge lahko poiščemo tako v slabši razvitosti oziroma prepoznanosti civilnodružbenega sektorja (znotraj katerega so še posebej omenjena društva, ki se ukvarjajo z varstvom dediščine), kot tudi v stališčih historično najmočnejše spomeniškovarstvene stroke, umetnostnozgodovinske, do pravice odločanja o dediščini. Vendar pa je v prihodnosti moč pričakovati, da bo potrebno zaradi spreminjanja vloge države okrepiti sodelovanje vladnega in nevladnega sektorja.

abstract

The article presents the history of activities undertaken by civil-social factors in Slovene heritage protection. The starting hypothesis is that for comprehensive protection of built and spatial heritage civil-social agents have to be integrated in planning and implementation processes concerning protection activities. Although we can follow the integration of "lay" or unprofessional publics into heritage protection processes in the whole period following WWII, such cooperation has until the present remained on the level of particular, mutually unconnected episodes. The reasons can be found in the under-developed civil-social sector or lack of its recognition (whereby societies interested in heritage protection are specially noted), but also prevalent attitudes of the historically strongest monument protection professional discipline - art history, concerning the right to take decisions about heritage. However, since the role of state is changing, in the near future we can expect strengthening of cooperation between the government and non-government sectors.

ključne besede:

Dediščina, nevladne organizacije, Slovenija.

key words:

Heritage, non-governmental organisations, Slovenia.

Ustava Republike Slovenije je skrb za dediščino opredelila kot skupno skrb celotne družbe in vseh njenih posameznikov. Vendar glede na ceno obnove in vzdrževanja spomeniško zavarovanega fonda ne moremo pričakovati, da bo država kadarkoli sposobna poskrbeti za vso dediščino, katere vrednote prepozna. Nalogo države bi lahko iskali v tem, da bi morala iznajti, legalizirati in nato vzpodbujati mehanizme, ki bi imeli za svojo posledico pozitivne učinke na prenovo stavbne dediščine. Izhodiščna misel pričujočega prispevka je, da je prav nevladni sektor - torej ozaveščeni, samoorganizirani del civilne družbe - in še posebej tisti del, ki se pri svojem delu srečuje z varovanjem dediščine, ključni element v iskanju širšega družbenega konsenza v prenovah dediščine v prostoru, ter da je obenem tisti premostitveni mehanizem med strokovno in splošno, najširšo javnostjo. Kot takšen lahko močno vpliva na doseganje varstvenih ciljev ter posledično uspešnejše varstvo dediščine.

Če sprejmemo idejo Howarda Davisa o obstoju "stavbne kulture", o stavbah kot proizvodu kulture, kjer se gradnja razume kot unificiran družbeni proces [Davis 1999], lahko za svojo perspektivo sprejmemo oblikovanje varstvenega sistema kot družbeno širše zasnovanega mikrokozmosa. Davis pravi, da so večje spremembe v grajenem okolju - sam ga imenuje kar grajeni svet - možne ne samo po volji in delu individualnih arhitektov in urbanistov, temveč da so zelo odvisne od postopne preobrazbe gradbene kulture. Gradbena kultura je za Davisa koordiniran sistem znanj, pravil in procedur, ki si ga medseboj delijo ljudje, sodelujoči v gradbeni dejavnosti. Prav to sodelovanje v sistemu določa obliko, ki jo nato privzamejo - tako stavbe kot celotna mesta [Davis 1999: 3].

Celostno varstvo stavbne in prostorske dediščine tako implicira nujnost vključevanja civilnodružbenih agensov v procese načrtovanja in izvajanja varstvenih dejavnosti. To tezo podkrepljuje izkušnja, ki pravi, da je strokovno, konservatorsko delo v okolju, kjer so ljudje senzibilizirani za spomeniško-varstvene vrednote, mnogo lažje kot tam, kjer te občutljivosti preprosto ni. Razlog je dokaj preprost: konservatorji si v prvem primeru z ljudmi delijo pogled - ali še bolje povedano - vrednote. V pričujočem prispevku podajam vpogled v zgodovino sodelovanja spomeniškovarstvene stroke in civilnodružbenih

dejavnikov v varstvu in prenovi stavbne dediščine. Res je, da je nestrokovno javnost v zgodovini slovenskega spomeniško-varstvenega sistema možno najti le skozi posamične, ne nujno med seboj povezane epizode. V le-teh se je začel oblikovati neke vrste laični sektor v varstvu prenovi, vendar pa so zaradi mnogih razlogov vsi ti poskusi do danes ostali brez pravega oziroma dolgotrajnejšega vpliva. Kakšna je potemtakem historična vloga nevladnega sektorja v sistemu prenovne stavbne dediščine v Sloveniji? V katerih točkah se ta sektor vključuje v prenovo, in kam bi ga lahko (bolje) pozicionirali?

Kratek zgodovinski pregled razvoja slovenskega spomeniško-varstvenega sistema

Razvoj slovenskega spomeniškovarstvenega sistema je tesno povezan z razvojem avstrijskega (in s tem posredno tudi ostalih držav, ki so bile tedaj del Habsburške monarhije), vendar pa je naš sistem specifičen v tem, da ga označuje historično pogojena vodilna vloga umetnostnozgodovinske stroke, ki je pogojevala prevladujoče varstvene paradigme. Nekdanja Habsburška monarhija in pozneje Avstro-Ogrska sta opredelili tudi načine civilnodružbenega udejstvovanja, saj je bila država tu vedno močan dejavnik v primerjavi s civilno družbo, kar je bil vzrok za manjšo potrebo civilne družbe, da bi se samoorganizirala in glasno izražala svoje potrebe. Naravnemu razvoju civilnodružbenih iniciativ - ali nevladnih organizacij (v nadaljevanj: NVO) - nista šli na roko niti jugoslovanski državi, ki sta v tem prostoru sledili cesarstvu. Še tisto nekaj civilnodružbenega dogajanja, kar se je uspelo razviti pod okriljem Kraljevine Jugoslavije, je bilo potem nenadoma ustavljenega z vzpostavitvijo socialistične Jugoslavije po drugi svetovni vojni.

Dunajsko spomeniškovarstveno šolo sta obeležila dva, tudi v evropskem merilu izredno pomembna teoretika, za katera lahko rečemo, da sta danes del "železnega repertoarja" zgodnje evropske spomeniškovarstvene teorije. Gre za Aloisa Riegla ter Maxa Dvořaka, ki je bil tudi učitelj Franceta Steleta. Četudi so implikacije in izpeljanke filozofije dunajske šole danes morebiti dosti drugačne (sploh pa pri nas), se Rieglova varstvena filozofija v svoji osnovi odraža v zagovoru konserviranja in ne restavriranja.

Leto 1912 štejemo za začetek specifično slovenskega spomeniškega

varstva, saj je v tem letu France Stele prevzel službo praktikanta, leto zatem pa deželnega konservatorja za Kranjsko. Obdobje Kraljevine Jugoslavije ni bilo posebej ugodno za razvoj spomeniškega varstva, saj kljub naporom ni bila nikoli sprejeta varstvena zakonodaja. Konec druge svetovne vojne je pomenil pojav nove filozofije oblasti do spomenikov – tudi kot reakcija na vse izgube, doživete med vojno. Tako je bila spomeniškovarstvena služba ustanovljena takoj po koncu vojne, leta 1945 kot Zavod za varstvo in znanstveno proučavanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LRS. Prvotno je bilo razglašanje spomenikov zvezna naloga, a je kmalu prešlo pod pristojnost republik. Z ustanovitvijo Zavoda je prenehal delovati nekdanji Spomeniški urad, istočasno pa se je razširilo tudi delovno področje konservatorjev, ki so prej lahko upravljali "samo ožje strokovno področje, to je predvsem varstvo umetnostnih spomenikov" [VS 1/1948: 7]. Delovnemu področju so priključili tudi naravo, ki je ostala organsko povezana s kulturo (bila je pod pristojnostjo Ministrstva za kulturo) vse do prehoda pod okrilje Ministrstva za okolje in prostor leta 1994, s čimer so se začele poglobljati razlike med obema vidikoma varstva.

V svojih začetkih je varstveni sistem poznal institut častnih zaupnikov spomeniškovarstvenega zavoda, svojevrstni proto-nevladni varstveni organ, ki pa je sčasoma žal zamrl. Tedanja nerazvitost mreže varstvenih zavodov je bil povod za zanimivo razmišljanje, ki je impliciralo razvoj nevladnega sektorja, sicer zaradi družbene klime za vsak primer zamaskirano v bolj popularne definicije "ljudstva in množice" kot je to bilo v resnici: "Pomanjkanje strokovnega kadra in potrebnih izkušenih delovnih moči pri takem delu, ki zahteva mnogo specialno izvežbanih strokovnjakov, seveda ni moglo napredovati, kakor je bilo zaželeno. K temu delu bo treba pritegniti široke množice, jih poučiti in jim privzgojiti čut za spoštovanje in čuvanje slovenskih kulturnih spomenikov. Iz teh množic po vsej republiki smo izbrali tiste, ki kažejo za predmet posebno veselje in zanimanje ter jih postavili za čuvarje naše kulturne dediščine in njenih spomenikov." [VS 2/1949: 2] Mreža laičnih sodelavcev spomeniškovarstvenih strokovnjakov je dobila ime zaupniška mreža. V Varstvu spomenikov beremo o obstoju kartotečne evidence okrajnih in krajevnih častnih zaupnikov, ki je tako razširjena, da ima vsak okraj "najmanj enega zaupnika, bodisi z ali brez zaupniškega tečaja, vendar še ni ustaljena zaradi neagilnosti ali premajhne poučenosti nekaterih" [2/1949: 46].

V letih 1951/52 je spomeniškovarstvena služba razširila in poglobila svojo dejavnost s tem, da se je vključila v ljudske odbore, "kjer se organizirajo prve spomeniškovarstvene komisije v okviru Svetov za prosveto in kulturo in družbene organizacije." [VS 4/1951-52: 1]. Kljub temu so v povojnem času večino spomeniškovarstvenega dela opravljali muzejski uslužbenci znotraj spomeniških referatov [Črepinšek 1993: 24]. Študenti umetnostne zgodovine Univerze v Ljubljani so se začeli spoznavati z organizacijo spomeniškovarstvene službe. Varstvena služba je hitro dojela potrebo po širjenju in popularizaciji spomeniških vrednot in smisla ohranjanja dediščine in s tem namenom začela izdajati zbornik "Varstvo spomenikov". Zgodnje izdaje "Varstva spomenikov" tako odklikujejo besedila, polna vzgojno-pedagoškega duha.

Služba se je polagoma krepila in v šestdesetih letih 20. stoletja doživela oblikovanje mreže regionalnih zavodov, ki je potekala ob decentralizaciji upravno-političnega sistema. Takšna krepitev je pomenila kvalitativno rast celotne stroke, a je hkrati pomenila tudi konec zaupniške mreže. Konec šestdesetih let 20. stoletja so se znotraj spomeniškovarstvenega sistema začeli oblikovati novi zametki nevladnega delovanja v obliki odborov za preново, kar je možno povezati s porastom števila prenov v starih mestnih jedrih (Tržič, Škofja Loka). V odborih je sodelovalo veliko ljudi s strokovno izobrazbo, ki se je neposredno navezovala na spomeniško varstvo (kot na primer turistični delavci) [Črepinšek 1993: 28]. Konservatorska stroka je najugodnejše ocenjevala uspešnost sodelovanja s civilnodruženo sfero prav pri odborih za preново [Črepinšek 1993: 65].

Zvezna ustava iz leta 1974, ki ji je sledila tudi republiška slovenska ustava, je bila pomemben mejnik v razvoju spomeniškega prava. Kulturni spomenik je postal "dobrina splošnega pomena, ki uživa posebno družbeno varstvo tako kot to velja za človekovo življenje najbolj pomembne naravne dobrine. Varovanje kulturnih spomenikov ni samemu sebi namen, spomeniki se varujejo zaradi zadovoljevanja duhovnih, družbenih in tudi individualnih potreb." [Gregorin 1976: 93]

Prišlo je do močne decentralizacije ter uvedbe samoupravljanja. Velik del odgovornosti za zagotavljanje javnih dobrin in storitev se je prenesel na občinsko raven. Posledica tega so bile okrepljene težnje po lokalni samozadostnosti in zagotovitvi širše mreže javnih organizacij, razpršenih po celotnem slovenskem prostoru (čeprav je bila opazna večja rast društev v urbanih okoljih). Zaradi odpiranja prostora za ustanavljanje društev na pobudo državljanov je posledično prišlo do njihovega razcveta. Ustanovljenih je bilo veliko strokovnih oziroma poklicnih združenj. Obstoječi pravni okvir je poznal in dovoljeval zgolj društva kot edino obliko prostovoljnega združevanja. Ohranila so se tista društva, ki so svoje delovanje omejila na lokalno raven in niso ogrožala politične oblasti. Redka izmed njih so poznala kakršnokoli obliko profesionalizacije, skozi vertikalno povezovanje pa je država vzpostavljala kontrolo nad njihovim delovanjem [Kolarič 2002: 99-101].

V istem desetletju so se kot sogovornice varstvene stroke uveljavile stanovanjske skupnosti [Črepinšek 1993: 41], a prva nevladna organizacija, ki se je neposredno dotikala varstva stavbne dediščine, je bilo Slovensko konservatorsko društvo (v nadaljevanju SKD). Nastanek SKD se neposredno navezuje na liberalizirano družbeno klimo po sprejetju ustave iz leta 1974. Četudi je bila za socialistične sisteme značilna dominacija partijskega (državnega) sistema nad ekonomskim in civilnodružbenim, se Slovenija in ostale bivše jugoslovanske republike od drugih nekdanjih socialističnih držav razlikujejo po tem, da je tu razvoj nevladnega sektorja doživel vmesno fazo razvoja v času samoupravnega socializma. Z ustavo iz leta 1963 so postali družbene organizacije in društva ustavnopravne kategorije, ustava iz leta 1974 pa jih je opredelila kot integralni del političnega sistema. Istega leta je bil v Sloveniji sprejet Zakon o društvih, ki je državljanom omogočal združevanje in uresničevanje posebnih interesov. Poleg splošnega so bili sprejeti tudi zakoni za društva, delujoča na področjih posebnega društvenega pomena (gasilska, lovska, ...), posebno vlogo pa je dobila tudi Socialistična zveza delovnega ljudstva (SZDL) kot krovna organizacija.

V času socializma je stroka skušala krepiti laično razumevanje spomeniškega varstva skozi mehanizme, ki so ji sploh bili dostopni. Humer [1985: 18-23] je tedanja SZDL prepoznal kot najprimernejši organizacijski okvir za zastopanje širšega družbenega interesa pri odločanju o varovanju kulturne dediščine. Samoupravne interesne skupnosti, ki upravljajo z interesi, pomembnimi za varovanje dediščine, bi naj obravnavale varstvene vidike in zagotovile redno sodelovanje s strokovnimi varstvenimi organizacijami. Poleg tega se kot dejavniki varstva prepoznavajo tudi sredstva javnega obveščanja, krajevne skupnosti, družbenopolitične organizacije in društva. Vsi naj bi seznanjali pripadnike lokalnih skupnosti z dediščino in njenimi vrednotami. Pri vsem tem gre za svojevrstno idejo o nevladnem varstvu oziroma širitvi odgovornosti in zavesti o varstvu na najširše kroge.

Sodobni okvir za delovanje NVO v Sloveniji

Današnji sistem varovanja kulturne dediščine v Sloveniji temelji na omembi varstva v slovenski ustavi ter na Zakonu o varstvu kulturne dediščine, hkrati pa je Slovenija podpisnica več mednarodnih konvencij, izmed katerih naj tukaj omenim Konvencijo o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine (1972), Konvencijo o varstvu stavbne dediščine Evrope (Granadske listine, 1985), ter Beneško listino (1964).

V Sloveniji ima država primarno vlogo pri financiranju in proizvodnji javnih dobrin in storitev, medtem ko nevladni sektor zapolnjuje vrzeli v storitvah javnega sektorja in ima zatorej suplementarno vlogo [Kolarič 2002: 126-127]. Država največ financira javne zavode, NVO pa imajo v tem modelu podrejeno, če ne že obrobno vlogo. Od držav s socialnodemokratskim sistemom blaginje se tako Slovenija (kot tudi druge postsocialistične države) razlikujejo po stopnji oddaljenosti in pomanjkanju komuniciranja med državo in NVO, kar napeljuje k misli, da država NVO ne obravnava kot resnega partnerja in ne upošteva njihovega prispevka k splošni družbeni blaginji. Pobuda za sodelovanje prihaja predvsem s strani NVO. Odnos države, ki se še najbolj kaže v stopnji financiranja, je razlog za majhen obseg in vlogo NVO pri zagotavljanju javnih dobrin in storitev. Država še vedno stoji na stališču zagotavljanja modela močnega javnega sektorja in ne odpira prostora drugim sektorjem, istočasno pa je "še vedno prevelika ovira

tam, kjer bi moralo biti zasebnemu neprofitno-volonterskemu in drugim sektorjem dopuščeno večje poseganje v produkcijo javnih dobrin in storitev" [Kolarič 2002: 131-136].

Pojem nevladne organizacije v Sloveniji zaenkrat še ni zakonsko opredeljen. Klasifikacija društev v skupine in podskupine - glede na vrsto društev - se v skladu z Navodilom za razvrščanje društev v registru društev (2002) vrši za analitične in statistične potrebe. Postopek, ki ga pri tem uporabi upravna enota, vsebuje šifrant vrst društev, vendar ni jasno, če je lahko povsem objektivna. Upravni organ pri razvrstitvi upošteva namen in cilje delovanja društva, ki so praviloma opredeljeni v temeljnem društvenem aktu, statutu. Če je teh namenov več oziroma so cilji različni, se za določitev šifre uporabi glavni cilj. Tukaj spet ni jasno opredeljeno kako upravna enota ve, kateri izmed ciljev je glavni. A če na podlagi temeljnega akta ni moč opraviti razvrstitve po šifrantu, se pri razvrščanju upoštevajo tudi naloge, ki jih društvo opredeli v svojem temeljnem aktu. Po razvrstitvi v skladu s šifrantom dobi društvo svojo šifro in se vpiše v Register društev, o vpisu pa upravni organ obvesti upravljalca poslovnega registra Republike Slovenije. Šifrant opredeli deset skupin društev, te skupine se delijo na več podskupin. Šifra 0300 predstavlja kulturna in umetniška društva, med katero se uvrščajo "vsa društva, katerih namen oziroma cilji delovanja so ustvarjanje, postvarjanje in posredovanje del estetske vrednosti vseh zvrsti". Zanimivo je, da "ohranjanje kulturne dediščine" v šifrantu ni domena kulturnih in umetniških društev, temveč nosi šifro "0799 - druga društva za razvoj kraja". Peti člen Navodil za razvrščanje društev pravi, da se v to skupino in ustrezno podskupino "razvrščajo vsa društva, katerih namen oziroma cilji delovanja so kulturni in ekonomski razvoj določenega kraja oziroma območja, urejanje krajine ter ohranjanje kulturne dediščine. V to skupino se ob izpolnjevanju splošnih kriterijev razvrščajo tudi društva, ki se ukvarjajo z muzejsko dejavnostjo (druga društva za razvoj kraja)."

Takšna klasifikacija v šifrantu deluje v večini primerov, a v primeru, kakršen predstavljajo nevladne organizacije, ki se srečujejo z varovanjem stavbne dediščine, ni zadosti natančna. Tako se je izpostavilo, da je za iskanje društev, ki se srečujejo z varovanjem dediščine, Register društev uporaben le pogojno. V tovrstnih primerih se bomo namreč znašli pred dejstvom, da je to "nevladno" varstvo skrito v raznobarno paleto društev in celo neformalnih iniciativ, ki segajo od turističnih, preko kulturnih, do športnih [Višnar 2004: 79]. Tovrstna pravno-formalna nejasnost le še povečuje nezmožnost poglobljenega sodelovanja nevladnih iniciativ, ki jih zanima ohranjanje in razvoj dediščine.

Razlogi za odklonilen odnos stroke do civilnodružbenega sodelovanja v procesih varstva in preнове dediščine

Vrnimo se k vprašanju zakaj so primeri poglobljenega sodelovanja spomeniškovarstvene stroke in javnosti v preteklosti bolj izjema kot pravilo. V slovenskem konservatorstvu so od samega začetka dominirali umetnostni zgodovinarji, kar je sčasoma postala zanimiva specifičnost slovenskega varstva (v nasprotju s Slovenijo drugod v varstvu pretežno prevladujejo arhitekti). To se še danes kaže v zakonodaji, ki varstvo stavbne dediščine drobi po matičnih strokah (etnološka, umetnostno-zgodovinska, tehnična, ...). Slovensko konservatorstvo je posledično zapadlo v "konserviranje videza" oziroma za umetnostnozgodovinsko valorizacijo tipično estetskih vrednot, kjer se mnogokateri drugi aspekti niso zadosti upoštevali (avtentičnost, bodoča funkcija, opredelitev ter sovkluženost interesnih skupin v oblikovanje prihodnosti dediščine, ...). Posledica tega je bilo, med drugim, oblikovanje določene splošne (laične) antipatije do konservatorske stroke kot "zaviralcev razvoja".

Kontrola dogajanja na spomeniku, brez vključevanja javnosti, se je izkazala kot nezadostna. Poudarjanje posamičnih spomenikov je pomenilo, da je vse ostalo ušlo izpod nadzora (kot naselbinska dediščina ali moderna ali industrijska arhitektura, ki nikoli ni dosegla ne enakovredne stopnje varstva ne spoštovanja v očeh javnosti). Ogromni, desetletja trajajoči projekti so se izvajali brez konkretno dorečene vizije, ki bi bila utemeljena v življenjskih potrebah (takšen je primer Štanjela, kjer se je zaradi muzealiziranja srednjeveškega naselja posledično razvilo popolnoma novo naselje, izven meja varovanega območja, in je s tem "begom" življenja Štanjel resnično postal "muzej"). Določeni pogoji so kazili tako videz kot performans stavb (npr. skozi aplikacije na betonu temeljčih ometov tam, kjer so bili nekoč mehkejši, porozejši apneni

ometi). In končno, nikoli ni bila vzpostavljena metodologija za razločevanje nivojev kulturne dediščine, s čimer bi posledično narekovali različno strogo varstvene režime.

Razlogov za takšen razvoj celotne spomeniškovarstvene stroke je bilo več. Fister je leta 1993 zapisal, da načini vrednotenja v večini strok še vedno temeljijo na izhodišču, "da je najboljšje le tisto, kar je mogoče meriti z najširšimi 'svetovljanskimi' merili. Vse drugo, kar je relativno vezano na določeno okolje in prostor, pa je ali marginalno ali provincialno in zato nima posebne vrednosti" [Fister, 1993: 78]. Že leta 1979 pa je Fister pisal o razpotju, na katerem se je po njegovem v tistem trenutku po vsej verjetnosti nahajala spomeniška služba. Dilema, ki jo vidi, je v odločanju za aktivno varstvo v okvirih načrtne revitalizacije večjih kompleksov oziroma - na drugi strani - vztrajanju pri parcialnem reševanju najpomembnejših spomenikov. Gre za to, da so večji kompleksi živi ambient, pri katerih je "poleg zgodovinsko-estetskih kvalitet zelo pomembna tudi kvaliteta vsebine. Da bi torej združili vse te zahteve, je bilo treba poleg pravnega varstva zagotoviti tudi družbeno, to je aktivno, in ne le formalno zaščito" [Fister 1979: 21-22].

Podobno tezo zagovarja J. Pirkovič (2003) v svojem članku o reproduciranju izginulih spomenikov. Sprašuje se, kako je mogoče, da je konservatorska šola, zrasla na izročilu dunajske šole, ki ne podpira rekonstrukcij, v času po drugi svetovni vojni tako veliko rekonstruirala, oziroma celo reproducirala. V svojih hipotezah poudari sledeče točke: predvsem povojna - in neizogibna, paralele najdemo širom vzhodne Evrope - ideologizacija stroke (s čimer se Pirkovič navezuje na Fistra), nadalje precejšnja nepovezanost in neenotnost stroke, razdeljene na vase se zapirajoče regije, ki ni bila naklonjena skupinskemu delu, ter na koncu samo šolanje konservatorjev: "Konservatorstvo kot enotna stroka se v Sloveniji nikoli ni uveljavilo, vedno so v njem delovale sredobežne silnice in boj za prevlado posameznih "matičnih strok" (Pirkovič 2003: 210). K tej neenotnosti prispeva šolanje bodočih konservatorjev kar znotraj oddelkov matičnih strok (arheologija, etnologija, umetnostna zgodovina, arhitektura, ...), kar samo še obnavlja delitve med stroke.

Kljub temu, da je Humer leta 1985 zapisal, da mora biti "spoštovanje dediščine, skrb in pripravljenost, da jo ohranjamo", vgrajena "v vse naše družbeno načrtovanje, odločanje in delovanje", je laični sektor ostal na marginah institucionalnega varovanja stavbne dediščine. Umetnostnozgodovinsko videnje je pri tem marginaliziranju odigralo pomembno vlogo. Leta 1960 je bil v Radovljici simpozij Slovenskega umetnostno-zgodovinskega društva "Spomeniško varstvo in umetnostna zgodovina". Umetnostnozgodovinskim prvakom se je zdelo pomembno poudarjati "zgodovinski pomen zraščeniosti teh strok" (torej umetnostnozgodovinske s konservatorstvom), kot bi bilo to, sicer nesporno zgodovinsko dejstvo, izključno dokazno sredstvo za ohranjanje primata ene stroke znotraj celotnega polja varstva stavbne dediščine. Še v letu 1996 je umetnostno-zgodovinska stroka zagovarjala zgodovinske pravice do svojega primata znotraj spomeniškega varstva. Na simpoziju o spomeniškem varstvu in umetnostni zgodovini je bilo tako moč slišati trditve, da je vrednotenje spomenikov izključna domena umetnostnih zgodovinarjev, da je vrednotenje spomenika elitistično početje, ki ga lahko dobro opravijo zgolj tisti, ki imajo prirojen čut in se potem priučijo prave metode, da morajo pri interdisciplinarnem konservatorskem delu imeti umetnostni zgodovinarji nujno vodilno mesto v timu, ter da je vrednost spomenika ali dediščine samoumevna v smislu, da oba ohranjata svojo vrednost ne glede na odnos družbe do njiju [Hoyer 1997].

Širše pojmovanje sodelovanja pri varstvu dediščine

Vendar pa zgodovina spomeniškega varstva v Sloveniji kaže tudi drugačne tendence. Kot primer lahko pogledamo razmišljanje Jaroslava Černigoja. Černigoj [1959: 18] piše o piranski varstveni problematiki, da je podoba spomeniško varovanih mest "elementarna javna in družbena zadeva. Zato je treba gledati na vse, kar na to podoba pozitivno ali negativno vpliva, z vidika javnosti in družbe." Na koncu svojega prispevka omeni Dubrovnik, ki ima svoje društvo prijateljev lokalnih starin. To "razvija izredno iniciativo ter predstavlja obenem naravnost idealno ljudsko kontrolo nad spomeniško substanco in spomeniškim dogajanjem - brez vsakega miličnika. Čeprav so pogoji v Piranu zaradi znanih demografskih premikov po vojni povsem drugačni, pa vendar ne more biti dvoma, da bi lahko tudi tam zbrali tisto mero ljubezni, vere in

entuziazma za spomeniške stvari, ki bi vodila do podobnih podvigov. Kakšna naloga za mlade ljudi!" [Černigoj, 1959: 20]

Amsterdamska deklaracija, otrok Kongresa o evropski arhitektonski dediščini, organiziranega oktobra leta 1975 kot (za)ključni dogodek Evropskega leta arhitektonske dediščine je zelo hitro odjeknila in hitro našla pot v slovensko spomeniškovarstveno teorijo [Kolarič 1976, Sedej 1976], vendar brez pravih konkretnih posledic. Deklaracija uvaja pojem stavbne dediščine, a le-ta vse do današnjega dne ni našel odziva v slovenski varstveni zakonodaji. Sedej je prepoznal Amsterdamsko deklaracijo kot odlično osnovo za akcijo - tudi v samoupravnih pogojih. "Ni naključje, da govori tekst o udeležbi malih komunalnih skupnosti in celo o ideji, da bi skrb za stavbno dediščino (ki vključuje tudi pomembnejše spomenike) prevzeli občani neposredno. Formulacija je sicer dokaj meglena in splošna - vendarle si lahko v njej kot idealno izhodišče zamislimo prav sistem, kakršnega izgrajujemo pri nas." Kajti večina pogojev za učinkovito varovanje stavbne dediščine Sedej že vidi izpolnjene (sistem neposredne demokracije, lokalne samouprave, način organiziranosti spomeniške službe, spomenik III. kategorije, ki predstavlja "ekološki vidik varstva stavbne dediščine") [Sedej 1976: 328-329].

Fister omenja praktično izkušnjo, kjer se je pokazalo, da celo Zavod za spomeniško varstvo ne more biti edini izvajalec projektov, zasnovanih na širini - kot so revitalizacijski projekti za stavbno dediščino - da pa mora postati eden glavnih usklajevalcev akcije [Fister 1979: 23]. Specifična metodologija, razvita na ljubljanski Fakulteti za arhitekturo ima za najpomembnejše izhodišče splošno kvaliteto celote, medtem ko so posamični kulturni spomeniki v takšnem pojmovanju "nosilci in oblikovalci kriterijev za vrednotenje celote". Nova metodologija je narekovala odprto načrtovanje, inter-disciplinarnost dela in kriterijev, stalnost in dialektičnost postopka revitalizacije (prenove), s čimer so kulturni spomeniki dejansko zasnovani kot življenjska, aktivna prostorska kategorija [Fister 1979: 24-25]. Skladno delujoč sistem varstva oziroma integralno varstvo je sestavljeno iz treh podsistemov vzpodbud in omejitev: zakonodaje, uprave in financiranja [Pirkovič 1997: 102].

Zaključek

V sistemu, ki zgodovinsko pozna zgolj izredno močno vlogo države znotraj družbenega prostora, bi težko pričakovali močno vlogo nevladnega sektorja znotraj varstva stavbne dediščine. V primeru Slovenije je možno k temu dodati še specifičen razvoj spomeniškega varstva, ki ga je zaznamovala vodilna vloga umetnostnozgodovinske stroke. Videli smo, da so posamezni poskusi oblikovanja nevladnega sektorja znotraj varstva ostali zgolj kratke, med sabo nepovezane epizode, izmed katerih bi težko potegnili kakršnokoli nit kontinuum. Posledično je ostal slovenski sistem varstva stavbne dediščine, če ga pogledamo skozi širši koncept "grajenega sveta", domena in pravica strokovne javnosti, nikakor pa ne civilne družbe. Ta je v varstvo vključena le kot pasivna udeleženka, če pa že pride do javnih civilnodružbenih pobud glede določenih vprašanj (kot je bilo na primer vprašanje o prihodnosti Robbovega vodnjaka v Ljubljani), razprave pogosto pustijo občutek, da po nizanju argumentov obeh vpletenih strani pravi dialog pravzaprav sploh ni bil vzpostavljen.

Slovensko spomeniško varstvo je danes v večji meri skoncentrirano znotraj piramidalne organizirane strokovne službe, katere vrh predstavlja Ministrstvo za kulturo. Nekoliko širše pojmovanje bi v to mrežo vključilo tudi znanstvene in strokovne sfere fakultet in prostorskih načrtovalcev. Zelo težko bi, razen redkih izjem, kot del tega sistema označili nevladne organizacije, ki ga razumemo kot najbolj organizirani del civilnodružbene sfere. Kljub temu spomeniškovarstveni sistem dobro komunicira z javnostjo skozi akcije, kakršna je vsakoletna priprava odmevnih Dnevoev evropske kulturne dediščine. Dodatno težavo predstavlja slaba prepoznanost sektorja nevladnega varstva dediščine znotraj obstoječega sistema registracije in razporeditve društev. Nevladni sektor, ki se v svojem delovanju ukvarja z varovanjem stavbne dediščine tako zaenkrat ostaja relativno neprepoznan, ali pa ne dosega pomena enakovrednega sogovornika, bodisi znotraj institucionalnega spomeniškega varstva, bodisi pri zakonodajalcu oziroma splošnem omrežju nevladnih organizacij. Vendar pa je ta nerazpoznavnost vse prej kot dokaz, da tovrsten sektor ne obstaja. Kot

primer naj tukaj omenim Kulturno društvo Naša Slovenija - Slovenia Nostra, ki je prvo slovensko društvo, ustanovljeno z namenom ohranjanja kulturne dediščine (za pilotno študijo nevladnega sektorja v varstvu in prenovi slovenske dediščine [Višnar 2004: 82-102]). Naša Slovenija je članica evropske mreže Europa Nostra, in se je pri svojem delu povezala tudi z drugimi, predvsem lokalnimi iniciativami, tako formalnimi kot neformalnimi (Ustanova Poti kulturne dediščine, Civilno-družbena pobuda Stražišče, Turistično društvo Suha Krajina).

Odgovore na vprašanja bodočega povezovanja vladnega in nevladnega varstva dediščine torej lahko iščemo na dveh ključnih nivojih: na sistemskem (kaj lahko izboljša država oziroma institucionalni varstveni sistem) ter lokalnem nivoju (kaj lahko naredijo civilnodružbeni agensi). Bistveno spoznanje je, da bi bilo potrebno preoblikovati sistem varstva stavbne dediščine tako, da bi spodbujal povezovanje in ustvarjalno sodelovanje države, stroke ter nevladnih organizacij. Videli smo, da so se tekom novejših zgodovine v slovenskem spomeniškem varstvu pojavljale določene epizode vključevanja laične javnosti v prenavo in varstvo. S ciljem uspešnejših spomeniškovarstvenih dejavnosti bi morala biti laična javnost aktivno vključena v procese načrtovanja, varovanja in prenove stavbne dediščine, predvsem kot tisti dejavnik, ki opozarja na probleme in primere dobrih praks, ter nadzoruje in popularizira rezultate strokovnega dela. Takšno sodelovanje bi vzpostavilo kontinuiteto procesov varstva na osnovnem, lokalnem nivoju in znotraj lokalne skupnosti. Ob spreminjajoči se vlogi države, ki se vedno bolj podreja interesom kapitala, bo pomen sodelovanja in povezovanja spomeniškovarstvene stroke z drugimi "prostorskimi" strokami ter tudi civilnodružbenimi agensi vedno bolj pomemben za uspešno varstvo in prenavo (grajenega) prostora.

Viri in literatura

- Černigoj, J., 1959: Ob piranski spomeniški problematiki. *Varstvo spomenikov*, 7, 1958-59, 5-20.
- Črepinšek, M., 1993: Prenova stavbne dediščine v Sloveniji. Ljubljana, Info Press.
- Davis, H., 1999: *The Culture Of Building*. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Fister, P., 1979: Obnova in varstvo arhitekturne dediščine. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Fister, P., 1993: Za in proti identiteti v arhitekturi. AB, št. 117/118 (oktober 1993), 76-85.
- Gregorin, D., 1976: Razmišljanja o spomeniškem varstvu ob novi ustavi. *Varstvo spomenikov* 20, 1976, 93-105.
- Hoyer, S. A. [ur.], 1997: Umetnostna zgodovina in spomeniško varstvo : posvetovanje ob 75-letnici ustanovitve Slovenskega umetnostno-zgodovinskega društva, 1921-1996. Ljubljana, Slovensko umetnostno-zgodovinsko društvo.
- Humer,., 1985: Analiza stanja naravne in kulturne dediščine. *Varstvo spomenikov*, 27, 1985, 11-23.
- Kolarič, M., 1976: Amsterdamska deklaracija in kongres o evropski stavbni dediščini 1975. *Varstvo spomenikov*, 20, 1976, 313-324.
- Kolarič, Z. s sodelavkama, 2002: Zasebne neprofitno-volonterske organizacije v mednarodni perspektivi. Ljubljana, Založba FDV.
- Pirkovič, J., 1997: Okvir za delitev pristojnosti med službo za varstvo kulturne dediščine in službo za varstvo narave. *Varstvo spomenikov*, št. 37, 1997, 8-12.
- Pirkovič, J., 2003: Reproduciranje izginulih spomenikov in vprašanje pristnosti. *Varstvo spomenikov*, št. 40, 2003, 209-214.
- Sedej, I., 1976: Varstvo spomenikov v luči varovanja stavbne dediščine. *Varstvo spomenikov*, 20, 19876, 325-336.
- Uredništvo, 1949: Pravilni odnos do naših kulturnih spomenikov. *Varstvo spomenikov*, št. 1-2, 1949, 1-10.
- Uredništvo, 1952: Naša pot. *Varstvo spomenikov*, 4, 1951-52, 1-2.
- Višnar, K., 2004: Vloga laične javnosti v procesu revitalizacije stavbne dediščine Slovenije: historiat, stanje in metodologija razvoja aktivne participacije : doktorska disertacija. Ljubljana, Fakulteta za arhitekturo.
- Navodilo za razvrščanje društev v registru društev. Uradni list RS št 7/2002.
- Zavod za varstvo spomenikov LRS. *Varstvo spomenikov*, št. 1, 1948, 6-9.

izvleček

Varstvo, prenova in vzdrževanje kulturne dediščine je pomembna in odgovorna naloga. Nalogo morajo reševati enakopravno vsi v posamezne primere vpleteni strokovnjaki z različnih področij, kot je pač potrebno. Najpomembnejše delo je vrednotenje / valorizacija: zakaj nek objekt razglasimo za spomenik. Ta mora biti vsestranska, ne samo umetnostno zgodovinska. Pomanjkanje celostnega vrednotenja je čutili pri spomenikih kot so Kolizej, Cukrarna, Plečnikov stadion, Krakovo ipd.

Pri obnovi ali vzdrževanju spomenikov so pomembne spomeniško varstvene smernice. Le te so največkrat pomanjkljive ali pa vsebujejo zahteve, ki bi morale biti v pristojnosti strokovnjakov za različna področja. Vse te zagate se kažejo pri vzdrževanju in obnovi Plečnikovih herm in ploščadi s stopniščem pred glasbeno Matico na Vegovi ulici, fasadi Deželnega dvorca / Univerze, fasadi stavbe Trboveljske premogokopne družbe / Ministrstva in fasadi cerkve na Rožniku v Ljubljani.

Področju vzgoje arhitektov konservatorjev bi bilo treba nameniti največjo mogočo skrb, če hočemo, da bo varovanje, prenova in vzdrževanje spomenikov kvalitetno.

ključne besede:

Varstvo, prenova, vzdrževanje, vrednotenje, smernice, arhitekti, konservatorji, dediščina, cena.

abstract

Protection, renewal and maintenance of cultural heritage are important and responsible tasks. In particular cases the task has to be tackled equally by all involved individual experts from various fields, as demanded by the task. The most important part is assessment / evaluation, determining why a building is declared a monument. It has to be done comprehensively, not only from the art historian standpoint. The lack of comprehensive evaluation can be seen in monuments, such as Kolizej, Cukrarna, Plečnik's stadium, Krakovo etc.

Monument protection guidelines are important for renewal or maintenance of monuments. These are generally deficient or containing demands, which should be argued by responsible experts from different fields. All these obstacles are seen in the maintenance and renewal of Plečnik's hermas and the platform with stairs in front of the Philharmonic Society on Vegova Street, facade of the Provincial Palace / University, facade of the Trbovlje Coalmining Company/Ministry of Justice and facade of the Church on Rožnik Hill in Ljubljana.

The education of architects-conservationists is a field, which should be given utmost attention, if we want to assure quality in protection, renewal and maintenance of monuments.

key words:

Protection, renewal, maintenance, evaluation, guidelines, architects, conservationists, heritage, price.

Varstvo, prenova in vzdrževanje kulturne dediščine odpirajo vedno nova in nova vprašanja. Največkrat se odgovori pojavijo dosti kasneje kot bi potrebovali. Nekatera vprašanja pa ostanejo bolj ali manj neodgovorjena in mednje sodijo predvsem načini in postopki vrednotenja: zakaj neki objekt kulturne dediščine razglasimo za spomenik. Vrednotenje ne bi smelo biti domena ene same stroke, ampak vseh strok, ki so prisotne v procesu varovanja in prenove. Menim, da je varovanje na katerikoli stopnji dolgoročno zelo odgovorna zadeva. Predvsem, ko gre za aktivno zaščito, ki naj omogoča, da se bo spomenik uvrstil v današnjo polno uporabo z vsemi tehničnimi, funkcionalnimi in ekonomskimi zmožnostmi ter hkrati ohranil kulturno sporočilno vrednost v detajlu, celoti in širšem prostoru.

Zaradi tega bi bilo smotno preveriti uspešnost sedanjega načina operativnega delovanja javnih razpisov. Javni razpisi morajo obstajati zaradi primerjave različnih ponudnikov in preglednosti trošenja finančnih sredstev. Imeti pa bi morali varovalo, ki bi omogočalo izbor res usposobljenega projektanta in izvajalca. Danes v največ primerih odloča le najnižja ponudbena cena. Predvsem pa pogrešam, da bi bil pri obnovi naveden odgovorni projektant ali celo avtor prenove ali vzdrževanja, ker je zdaj največkrat dovolj, da vodi prenavo ali vzdrževanje le konservator področne enote Zavoda za spomeniško varstvo in izvajalec del. Nujno bi bilo treba doseči, da za prenavo ali za vzdrževanje zaščitene objekta, odgovorne institucije preko javnega razpisa iz registriranega nabora usposobljenih strokovnjakov izberejo najustreznejšega projektanta: za arhitekturo in opremo arhitekta, za urbanizem urbanista ipd. Tako kot konservatorji pripravijo konservatorski program, bi morali projektanti pripraviti projekte prenove ali vzdrževanja, jih koncu koncev soočiti z ekonomskimi izračuni in jih ovrednotiti ter preveriti ustreznost naložbe. Vsi ti postopki

stanejo, so dolgotrajni, a rezultati bi bili verjetno boljši kot so sedaj.

Zakaj vse to pišem? Zato, ker se vedno znova pojavljajo vprašanja Kolizeja, Cukrarne, Stadiona, Krakovega ipd. in vzdrževanja objektov kulturne dediščine v mestu. Našteti objekti nezadržno propadajo, vzdrževanje pa je vsako leto bolj in bolj neustrezno in neučinkovito. Eno bistvenih, a nerešenih vprašanj je razglasitev spomenika od občinskega do državnega pomena. Spomenik razglasimo, lastniku pa ostaja skrb zanj. To je najenostavneje in brez stroškov za razglaševalca. Rezultati so znani. Kolizej propada, bile so celo smrtne žrtve, stadion ni primeren za osnovno dejavnost in tudi propada, da o cukrarni ne govorim, ki se bo vsak čas sesula sama vase. O Krakovem pa kakšne posebne zaskrbljenosti sploh nisem zasledil. Ko berem razne članke v dnevnem tisku, raznih forumih in elektronskih portalih, vedno najdem "zaprisežene varuhe" kulturne dediščine, ki točijo krokodilje solze za vsakim malce "drugačnim" objektom, ki ga je povozil čas, a je izdelek "na novo odkritega velikega arhitekta" in bi varovali vse, po dolgem in počez. Dobro vem, da če varujemo vse, ne varujemo nič. Ti "zapriseženi varuhi" so ponavadi ali na začetku svoje strokovne kariere in se želijo predstaviti javnosti z radikalno zagnanostjo ali pa so zgolj "ljubitelsko zasvojeni" preko polresnic in polovičnih informacij. Ponavadi tudi hitro obrnejo plašč po vetru in niso prav zanesljivi v svojem delovanju.

Varstvo in prenova kulturne dediščine zahteva strokovno neoporečen in selektiven pristop, kajti omejevanje napredka in razvoja iz tega naslova je tudi nedopustno. Še enkrat poudarjam, da primanjkuje vsestransko vrednotenje, ki bi ga moral opraviti konzilij strokovnjakov vseh tistih strok, ki so vpletene v reševanje problema varovanja objekta kulturne dediščine in njegovega delovanja za prihodnost. Resno in vsestransko vrednotenje je predpogoj za uspešno spomeniško zaščito.

O Kolizeju in natečaju na tej lokaciji je bilo povedanega veliko in preveč. Dokler ni bilo rezultatov natečaja, se o Kolizeju ni kaj dosti govorilo. No, nekaj že, ko so bile smrtne žrtve zaradi nestrokovnih in nelegalnih posegov. Zidalo pa se je v njegovi neposredni okolici kar veliko, tudi že pred drugo svetovno vojno. Arhitekt Vladimir Mušič, avtor Delavskega doma, je po urbanističnih pogojih mestnega gradbenega urada svoj objekt zastavil tako, da je jasno razbrati misel o potrebi odstranitve Kolizeja zaradi sklenitve karejske zazidave. Ob prenovljenem Delavskem domu so po osamosvojitvi Slovenije zrasli poslovni objekti, ki "ne dajo več dihati" (v jami nekdanjega peskokopa zgrajenemu) Kolizeju. Kje so bili vsi tisti uradni in neuradni varuhi? In zakaj bi kdo šele zdaj odstopal s kakršnegakoli položaja, ko pa na prednatečajno početje na tej lokaciji ni reagiral? Koncu koncev so morali investitorji imeti vsa spomeniškovarstvena in urbanistična soglasja. Argument, da je to edina preostala zgradba tega tipa bivše Avstro-Ogrske monarhije je na majavih nogah in ne zdrži resne presoje, če ne izvemo zakaj so vse druge po širni Avstro-Ogrski podrli. O natečaju pa le to, da bi bila takšna višina stavb predvsem odraz samovoljne arhitektorske, problem logistike pa za resno dejavnost prireditvene dvorane več ali manj nerešljiv. V natečajnih stanovanjskih tlorisih pa so se kot notranja oprema pojavljali klavirji, ki so imeli visoke tone na levi strani klaviature, kar je dovolj zgovorno. Na drugi strani pa nas prav ta natečaj opominja, da je to center našega mesta. To pa verjetno vsi vemo kaj pomeni. Pri odločanju o urejanju in razvoju arhitekture mesta ne smemo in ne moremo kar tako odpraviti ekonomske stroke, ampak mora biti vključena kot enakovreden dejavnik od samega začetka.

Podoben problem je Plečnikov stadion. Zgrajen je bil za točno določene namene. Zato je tudi neustrezen za vse tisto, kar bi dandanes hoteli početi na njem. Da bi objekt šteli z golj in samo zato, ker je Plečnikov, spet ni zadosti prepričljiv argument. Gotovo je pomemben za prostorski razvoj Bežigrada, a istočasno je neviden, razen impozantne stebriščne lope pred vhodom, ki daje neverjetno močan vtis, a je skrajno zanemarjena. Nekateri objekti so zaščiteni zaradi svoje vrednosti, drugi zaradi pomembne dejavnosti, ki se je odvijala v njih. Pri stadionu je treba tudi to celostno vrednotiti in šele potem ukrepati. Ne nazadnje bi moralo priti pri mestnih svetnikih, bivših in sedanjih, do samospraševanja o lastni odgovornosti za takšno stanje kot je.

O Cukrarni pa ni več vredno izgubljati besed, ker se bo vsak čas zgrnila sama vase, odlokom o zaščiti navkljub. Problem infrastrukture mesta pa leta in leta čaka, zavrt je razvoj mesta, ki bo dobil svoj zalet potem, ko si bodo na kupu ruševin vsi vmešani umili roke.

In ne nazadnje o Krakovem in silnem pritisku raznih ljubjev na to izjemno lokacijo v mestu. Tudi tu gre za vprašljive postopke. Investitor, ki hoče obnoviti ali zgraditi nadomestno gradnjo, dobi natančne spomeniško varstvene smernice, ki ohranjajo originalno podobo objektov na lokaciji. Pa se nenadoma pojavi izpraznjena lokacija bivšega skladišča "Dalmacija vina" in teh in takih spomeniško varstvenih smernic nekako ni čutiti.

Lahko se gradi karkoli in na vprašanje zakaj, je odgovor, da je v Krakovem spomeniško zaščiten le srednjeveška parcelacija. Resnici na ljubo so res na vogalu Gradaške in Emonske ulice obstoječe stavbe polpretekle dobe vstavljene v srednjeveški urbanizem, kar bi lahko vodilo v precedens. A zdaj smo veliko bolj osveščeni in bi lahko bolj pazili na arhitekturno in urbanistično podobo Krakovega. Pri novem objektu o kakšnih spomeniškovarstvenih smernicah ali pogojih, ki bi govorili v prid celostno zaščitenega Krakovega zdaj, ko je zgrajen, ni niti slutiti.

Slika 1,2: Pogled na Krakovo z mojega okna pred posegom (levo) in pogled po posegu (desno).
A view of Krakovo from my window before the development (left) and after the development (right).

Mogoče bi bil profit mnogo večji, če bi zgradili na tem mestu petdesetnadstropno stavbo kot kaže na primer natečaj za Kolizej. Na srečo si lobisti, investitorji in projektanti tega še ne upajo. Si bodo v kratkem?

Za vsakršno prenovu je treba pridobiti spomeniško varstvene smernice. S tem se popolnoma strinjam. V teh smernicah naj bi konservatorji pristojnih zavodov podali generalno linijo varovanja in prenove. Le ta bi se morala dopolnjevati v skladu s sodelujočimi strokami, ne pa da konservator tako rekoč predpisuje tehnične in likovne rešitve, čeprav zanje nima primerne izobrazbe. Večkrat sem zasledil bolj ali manj bizarne zahteve, npr. da naj bodo stekla strešnega nastavka rdeče tonirana v barvi strešne kritine. Tu se vidi, da ni znanja osnovne geometrije. Samo telo strešnega nastavka je veliko bolj prostorsko opazno kot pa zasteklitev le tega. Stekla so pa tudi temna, brez barve, kadar v prostoru ni prižgane luči. O rdeči barvi zasteklitve in vplivih te na počutje v interieru bi zagotovo lahko kaj rekel psiholog. Podoben nesmisel je, ko se v smernicah zahteva uporaba npr. interpolacije jeklenih nosilcev med lesenimi stropniki. To je tako tehnična zahteva, da bi o njej prvo besedo lahko rekel le strokovnjak, ki bi verjetno upošteval tudi tehnološki razvoj, obnašanje sestave različnih materialov in odzivov na različne vrste obremenitev ipd. Tudi o razsvetljavi v historičnih objektih je govora v smernicah. Ne o tem kaj naj bi bilo razsvetljeno, ampak s kakšnimi sredstvi naj se to stori, kar je največkrat odvisno od modnega trenda v svetu. Resna rešitev tega vprašanja bi bilo le usklajeno delo arhitekta in specialista za razsvetljavo in konservatorja, odgovornega za objekt. Spomeniško varstvene smernice ali pogoji bi morali biti generalna linija, ki bi jo sproti in za vsak problem posebej dopolnjevali usposobljeni strokovnjaki ob smiselnem sodelovanju pristojnega konservatorja

Zdaj pa še o vzdrževanju in mestni podobi. Kar nekaj stvari me je zmotilo v zadnjem času. Pri vseh pa je jasno, da ni bilo arhitekta projektanta, ki bi skrbel za strokovno izvedbo. Začnimo na Vegovi ulici. Plečnikove herme z Dolinarjevimi portretnimi plastikami južnoslovanskih skladateljev so se zaradi ob njih rastočih dreves nagnile. Sestavljene so iz elementov kot pri klasičnem stebri: portret/kapitel, soha z napisom/trup in baza, ki stoji na krovni plošči opornega zidca. Če že postavljamo spomenik v vertikalo, ga je treba postaviti v celoti! Tako pa je baza ostala poševna, trup so podložili z lesenimi zagozdami in razliko zapolnili s cementno malto, da je dobil vertikalni položaj. Ta nova spojnica je na prednji strani spomenika debela do 2 cm in počasi preide na zadnji strani v nič.

Zunanje stopnišče pred Glasbeno matico, ki je bilo včasih iz lokalnega kamna (podpečan) je bilo zamenjano s kraškim kamnom (Lipica). Lahko, da so se izgovarjali, da podpečana ni več dobiti, a to ne bo držalo, ker ima Mineral svoj obrat prav v Podpeči in takšno količino kamna bi lahko pripravili, če bi

stopnišče in ploščad preložili z novimi dopolnitvami, kot je bilo do zdaj v navadi. Verjetno je temu botrovala najnižja cena ponujene rešitve? Še hujša je obdelava stopnic. Ne vem od kod je prišlo v navado, da se "štokajo" tudi nosovi stopnic?! Nikjer več ne vidim štokanega zrcala nastopne ploskve, poliranega okvira okoli le te, poliranega nosu in čela stopnic.

Slika 3: Herme s portretno plastiko južnoslovanskih skladateljev, Vegova ulica.
Hermas with portrait plastics of Southern Slavic composers, Vegova Street.

Slika 4: Spojnica med trupom in bazo Gallusove herme, Vegova ulica.
The bond between the body and base of Gallus's herma, Vegova Street.

Slika 5: Stopnišče pred Glasbeno matico, Vegova ulica.
Stairway in front of the Philharmonic Society, Vegova Street.

Na podoben način so uničili notranje stopnišče Deželnega dvorca (Univerze), pa še kakšen objekt bi se dalo naštet. Da bo podoba popolna pa še malo zunanje stopnišče s Peternelove ulice na ploščad pred Glasbeno Matico. Pravilo pri stopnicah, ki se priključujejo na poševni pločnik je, da mora biti največja višina vseh stopnic izračunana višina stopnice po obrazcu za zunanje stopnice. Priključna stopnica na zgornjem delu poševno tekočega

pločnika pa je lahko nižja. Tu je spodnja stopnica za cca 5cm višja od ostalih stopnic. Če nič drugega gre za varnost pri uporabi takega stopnišča in pustimo v nemar pravilnost izvedbe, estetiko ipd.

Slika 6: Stopnišče na ploščad pred Glasbeno matico, Peternelova ulica.
Stairway to the platform in front of the Philharmonic Society, Peternelova Street.

Takoj zraven stoji Deželni dvorec (Univerza), ki je končno dobil prenovljeno podobo. Tudi tu se sprašujem kdo neki je napravil načrt fasade z vsemi barvnimi členitvami in izborom barvnih odtenkov? Če ga je sploh kdo! Veliko je nedoslednosti pri uglaševanju arhitekturne in barvne členitve. Ponavadi so arhitekturni členi obravnavani enotno. Na primer: če pri stebrih (lizenah) temneje toniramo kapitel, morata biti baza in postament prav taka, trup pa je lahko v drugačnem tonu. Podobne nerodnosti se pojavljajo tudi pri horizontalnih vencih in pasovih.

Podoba je, kot da so sproti ugotavljali kako barvno obdelati fasado. Domnevam in slutim, da je šlo brez natančnega načrta fasade in označitve barvnih členitev. Najbolj pa zmoti obdelava medaljona nad stranskim vhodom na Gosposki ulici. Slepi medaljon je navadno obdelan nevtralnno in enotno v enem barvnem odtenku, tako kot okvir medaljona. Tu pa je slepo polje pozlačeno. Nedopusten poseg, ki daje slutiti vnos nižje kulturne ravni tudi na področje prenove.

Slika 7: Deželni dvorec, Peternelova ulica.
The Provincial Palace, Peternelova Street.

Da počasi zaključim pa moram omeniti še veliko slabši primer prenove fasade stavbe bivše Trboveljske premogokopne družbe d.d. na Župančičevi ulici. To palačo so nam naši učitelji arhitekture dajali kot primer kako se da s skromnimi sredstvi doseči trdnost, veličastnost, skratka pomen stavbe. Sama arhitekturna kompozicija stavbe je zasnovana trdno, težko, kot nekaj, kar varuje vrednost lastnika. Temna in enotna barva je to še podkrepila. Navkljub ometu (terrano) je temno siva stavba z ozkimi in visokimi odprtini, portikom, opremljenim z dorskimi stebri, dajala resnično mogočen vtis. Danes prenovljena in barvno predružačena fasada daje vtis lahкотnosti in igrivosti. Portik je v svetlem tonu, prav tako arhitekturni členi fasade. Daleč od tistega, kar je bilo prvotno.

Sprašujem se ali je prenova fasade stekla po originalnem načrtu ali kakšni inačici, ali pa je le nekomu preblislilo, da je treba fasado narediti bolj "veselo" in napraviti ta del mesta bolj "odprt". Če je bil to vzrok za današnjo podobo, vsekakor ne bi smeli napraviti takšnih vertikalnih odtočnih žlebov. To pa je skrajni primitivizem. V osi arhitekturnih členov potekajo vertikalni odtočni žlebovi kvadratnega profila cca 30/30 cm, ki se izogibajo horizontalnim arhitekturnim členitvam.

Slika 8: Odtočni žleb na stavbi bivše Trboveljske premogokopne družbe d.d., Cankarjeva ulica.
Gutter on the former Trbovlje Coalmining Company Building, Cankarjeva Street.

Plečnik je v Peklenskem dvorišču Križank pokazal primer kako se arhitekturno uredijo vertikalni žlebovi, prav tako Ravnikar v Študentskem naselju v Rožni dolini. Palača zaradi nove podobe ni več palača, ampak oduren spomenik kleparskim delom in odvodnjavanju strehe.

Kot slab primer prenove bi omenil še cerkev na Rožniku. Dolgo časa, kar predolgo, so obnavljali fasado, katere prenovljeno podobo so obiskovalci Rožnika nestrpno pričakovali. Ko so odstranili odre se je zableščala fasada, ki pa jo žal kvari slaba obnova arhitekturnih profilov. Namesto da bi poškodovane profile zamenjali z novimi natančnimi odlitki ali z vlečenjem profilov na mestu, so jih enostavno nestrokovno zamazali. Četudi so visoko na zvoniku, to še ni opravičilo za nemarno delo. Velika prizadevanja, velika vložena sredstva se zaradi takih nedoslednosti enostavno razvrednotijo. Tudi tu se sprašujem ali je bil prisoten arhitekt, projektant prenove.

Slika 9: Prenovljena fasada cerkve na Rožniku, detajl zvonika.
Restored facade of the Church on Rožnik, detail of the bell tower.

Lahko smo samo še zgroženi ob misli, da se bo tak "inovatorsko/najcenejši" način prenove nadaljeval.

Preden zaključim pa še to, da je bila nekaj časa nazaj v Dnevniku objavljena fotografija kako se je udrla streha spomeniško zaščitene Riklijeve vile na Bledu. Dodatne besede so odveč.

Edina misel, s katero bi zaključil opise v zadnjem času videnega in branega je, da je treba vložiti kar največje napore za vzgojo arhitektov konservatorjev, urediti zakonodajo z vsemi iz nje izhajajočimi pristojnostmi glede izbora projektantov in izvajalcev, da najnižja ponudbena cena ne bo edini in zadostni pogoj za pridobivanje dela, ampak bo najvišja mogoča garancija kvaliteta.

DINAMIKA OBNOVE IN POKRAJINSKI RAZVOJNI POTENCIALI

UDK 711.168
COBISS 1.01 izvirni znanstveni članek
prejeto 24.10.2005

The dynamics of renewal and development potentials of the landscape

izvleček

Obnova je dinamični proces. Predhodno zastavljeno hipotezo, ki izhaja iz Norberg-Schulzove definicije entitet arhitekture prek članka dokazujem s teoretičnimi ugotovitvami na osnovi epistemologije in na praktičnem apliciranju problematike v prostoru. Preučevanje pojmov privede do spoznanj, da je pojmovanje raznoliko predvsem zaradi nepoznavanja celote. Mešanost uporabe in pregovorna skupna nedeljavnost strok implicira na zmedo pri uporabi in tudi pri sami realizaciji obnove. Urejanje dokumentacije je oteženo, saj so posamezni podatki nedostopni, težje dostopni ali pa sploh nezaznavni.

Slovenija ima s svojo razpršeno gradnjo vernakularnih objektov potencialne možnosti razvoja prostora. Razpršeni objekti kot so kašče, sušilnice in kozolci ustvarjajo obstoječ fleksibilni mrežni sistem stavbnega tkiva. Objekti niso bili zakonsko določeni, temveč izvorno izhajajo iz potreb posameznika, namena objekta in poznavanja naravne krajine (prostora). Nastali so s samoregulatorno, z zavedanjem ekonomike gradnje in preživetja. Mrežni sistem nudi programsko oplemenitenje in posledično spodbuja razvoj regije na lokalnem nivoju. Programske vsebine, začenši od specializiranih etnoloških knjižnic (ne muzejev) do vernakularnih samoniklih vasi ali njihovih delov, nudijo popestritev turistične ponudbe. Turizem v smislu raziskovalnega turizma, s prvinami kulturne raznolikosti in vpetosti v naravno krajino je zagotovilo uspeha. Seštevek obeh danosti generira unicum in tako ne vzpostavlja konkurenčnosti turistične ponudbe med pokrajinami, temveč jih povezuje. Povezanost je mogoča prav z uporabo skupne razvojne matrike in uporabo prostorske baze planoteke in grafičnih zakonskih določil.

ključne besede:

obnova, terminologija v arhitekturi, planoteka, arheosistem.

abstract

Renewal is a dynamic process. In the article I prove the stated hypothesis, which evolves from Norberg-Schulz's definition of architectural entities, with theoretical findings based on epistemology and practical application of the issue into space. Research of the subject leads to the conclusion: definitions vary, basically because of neglect for the whole. Mixing of uses and the proverbial lack of common activity of the professions imply confusion in use and correspondingly in execution of renewal. Organising documentation is hindered since particular data is inaccessible, difficult to reach or non-existent.

With its dispersed structure of vernacular buildings Slovenia has potentials for developing its space. Dispersed buildings, such as haylofts, drying facilities and hayracks, form the extant flexible network system of built tissue. These buildings were never legally predefined, but originate from user's needs, the building's function and knowledge of the natural environment (space). They emerged from self-regulation and consciousness about economic building and survival. The network system offers programmatic upgrading and consequentially stimulates regional development on the local level. Programme contents, beginning with specialised ethnological libraries (not museums) to vernacular self-emergent villages or their parts, offer diversified tourist offer. Tourism, seen as research tourism with elements of cultural diversity and ties to the natural environment, is the guarantee of success. The sum of both amenities generates a unique product, thus doesn't establish competing tourism offers amongst regions, but one that links them. Using a common development matrix and physical database - the planotecque, enables such links. In conclusion a summarised confirmation of the starting hypothesis is given, with thoughts about the present mission of the architect.

key words:

Renewal, terminology of architecture, planotecque, archaeo-system.

Arhitekt načrtuje prostore za bivanje, torej riše in nato gradi. Objekt je danost v prostoru, ki v svojem življenjskem ciklusu doživlja spremembe in na neki točki potrebuje novo kalibrirano vizijo, da se proces obnove začne. Obnova v arhitekturi torej temelji na spoznanju, da je to, kar želimo obnavljati, prešlo iz zadostnega stanja v stanje nezadostnosti. V praksi omenjeni besedi nadomešča besedna zveza standard kvalitete bivanja. Termin kvaliteta bivanja pa je v tesni povezavi z nazori posameznika, vrednotami družbe, kulturo bivanja na obravnavanem območju, kjer naj bi se obnova vršila ter ne nazadnje z danostmi okolja. Ugotovitve lahko strnem na dva pola: *genotip* posameznika določa življenje, arhitekturo in tudi obnovo ter *fenotip* okolja določa družbene norme in fizične danosti prostora. Norberg-Schulz utemeljuje tovrstno spoznanje s trditvijo, da je prostor arhitekture možno odkriti le prek spoznavanja življenja [Schulz, 1990: 12].

Izhodišče razmišljanja je fizični prostor. Z rojstvom smo postavljeni v dani prostor, ki ga je postavil človek in je vpet v zgodovinski tok dogajanja. Prva izhodiščna točka je danost in ne izbira, potrebno je sprejeti razmere in na osnovi teh rasti. Osnovni korak je identifikacija s svetom, ki nas obdaja. Za izhodišče postavljam Norberg-Schulzove entitete arhitekture: morfologija, topologija in tipologija. Delitev osnovnih likov in mas je grafična predstavitev ekonomike razmišljanja in sestavljanja. Koncepti so tako splošni, da jih je mogoče uporabiti za analizo in razlago monumentalnih, religioznih objektov kot tudi preprostih minornih (odvisno od opazovalca) elementov in sklopov vernakularne arhitekture. Vezni člen različnih arhitektur je spoznanje prvobitnih načel: osnovna matematična načela (razmerja), logika reševanja prostorskih problemov (sestavljanje) in bivanje (preživetje). Vse ostalo je družbena plast arhitekture.

Delovna hipoteza

Morfologija je genotip v razmišljanju, preprosti liki se sestavljajo in delijo; topologija umešča strukturo, ki je

kompozicijsko usklajena, v prostor in ne nazadnje ob preveritvi v prostoru in času nastane tipologija objekta. Obnova v arhitekturi je možna le s spoznanjem, da ima preprosta rešitev sposobnost preživetja in obstoja. Preprostost, jasnost in logičnost so vodilo na vseh nivojih urejanja tovrstne problematike, tako na področju zakonodaje, investicij, politike in upravljanja. Transparentnost procesov implicira večjo prilagodljivost vseh akterjev posameznega procesa obnove. Obnova ni retrogradna veja arhitektovega načrtovanja, temveč je del odraščanja arhitekta, kjer pridobi nova spoznanja, preverja teoretične kompozicijske principe in implicira nove arhitekturne elemente z ozirom na danosti okolja.

Epistemološki pogled na tematiko obnove

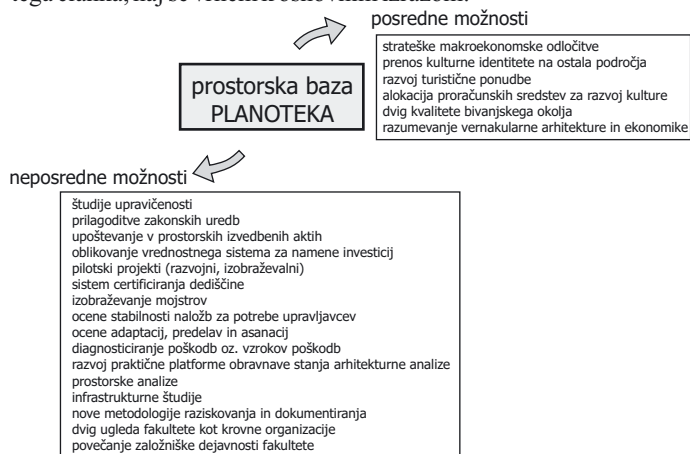
Nejasno pojmovanje pojmov, nejasne definicije, izvirajo iz neadekvatnega sodelovanja med filozofskim in tehničnim gledanjem na problematiko [Fister, 1979: 15]. Menim, da je razumevanje obnove preveč okleščeno in utesnjeno. V praksi obstajajo različna poimenovanja obnove objektov, ki izhajajo iz ekonomskih, pravnih, konservatorskih, gradbenih in arhitekturnih področij:

- upravljanje,
- vzdrževanje,
- adaptacije,
- asanacije,
- prenove,
- obnove,
- rekonstrukcije.

Preseganje okvirja objekta vpeljuje v seznam še naslednje termine:

- kontinuiteta razvoja v prostoru,
- ožvitev (revitalizacija) območja,
- reurbanizacija (renovatio urbis),
- reruralizacija (renovatio ruralis - odgovor na reurbanizacijo)
- akcijski načrti obnove retrogradnih ali nevarnih območij,
- itd.

Nedvomno je področje obnove, ki presega kontekst objekta mehkejšje z vidika stroke, saj v tem primeru zajema širši prostor, več igralcev, več podatkov in večje število inhibitorjev, lobistov in ostalih dejavnikov šuma pri komunikaciji med nosilci problematike in reševalci problematike. Tovrstna tema presega okvir in namen tega članka, naj se vrnem k osnovnim izrazom.

Slika 1: Odmevnost planoteke.
An echo of spatial database.

Vsak izmed naštetih terminov *obnove objekta* pokriva svoj del radija s svojim načrtom delovanja (upravljalni načrt, načrt vzdrževanja posameznih vgrajenih elementov in sklopov, načrt adaptacije, načrt obnovitvenih del, celovita dokumentacija prenove, celovita dokumentacija rekonstrukcije). Upravljanje objekta je osnovni proces in najmanj posega v zasnovo objekta, upravljanje je mehka obnova. Osnovno vodilo upravljanja je skrb za zadoščanje vsem upravičenim potrebam objekta. V neposredni relaciji je vzdrževanje, ki je v domeni tehničnega osebja. Redno vzdrževanje objekta ne posega v konstrukcijo ali videz z vidika večjih sprememb, temveč z manjšimi popravili ali zamenjavami posameznih delov elementov (nasadila pri stavbnem pohištvu, posamezne letvice tlaka, pleskanje,...). Adaptacija se načeloma nanaša na del objekta, v glavnem na posamezne vgrajene sklope (streha, posamezne fasade objekta, stavbno pohištvo, komunikacijske površine, tehnične površine, posamezne bivalne površine). Asanacija je ozek termin, ki opredeljuje izboljšanje razmer in dvig zdravstvenega standarda. Obnova je obnovitev, ki zajema širše območje kot je etaža ali več etaž skupaj, fasade objekta, zunanje površine. Obnova in adaptacija ne posegata v konstrukcijo z namenom načrtnega spreminjanja, temveč z namenom celovitega vzdrževanja celote objekta z ozirom na obstoječo prostorsko danost in sodobno oblikovanje prostora. Pri tovrstnih procesih gre za uporabo enakih oz. sorodnih gradiv obstoječih arhitekturnih elementov, ali pa popolno diametralnost, ki ločuje staro in novo. Besedo obnova tvorita dve besedi *ob nova*, razlaga z vidika arhitekture je jasna, *ob* staro pridenem *novo*. Tesno temu sledi prenova, ki pa zajema predpono *pre-*. Izvršitev predpone *pre-* je mogoča le tedaj, ko nekaj že obstaja in to kasneje predelamo, prenovimo, posodobimo. Prenova, drugače kot obnova, izhaja od zunaj navznoter. Obnova je inertna vzpodbuda z vidika objekta, prenova pa je vzpodbuda iz okolja na objekt. V praksi se prav prenova izkaže kot bojišče za lomljenje strokovnih in manj strokovnih kopij med različnimi igralci, ki so vpleteni v tej igri. Na tem mestu je koristna **Kantova ekonomična misel**, človek oziroma človeštvo naj odraste, to pa je mogoče le, če začne uporabljati svoj lastni razum, namesto da se opira na predsodke in avtoritete. Prenova je vpeljevanje novega v staro: *pre-uči, pre-delaj* obstoječe in zasnuj *novo*. V tej luči je možno razumeti tridelnost metodologije Norberg-Schulza. Analogije na temo prenove, a z vidika bivanja in preživetja, omenja arheoantropolog Egenter. Prenovitev je torej obnova in zavestno vpeljevanje novih elementov, transformacij obstoječe

konstrukcije, uporaba novih materialov in ostalih konceptov (filozofskih, zgodovinskih, tehnoloških) oblikovanja prostora. Prenova zahteva poglobljeno študijo obstoječega stanja, interno strokovno podprto diskusijo in odprt zunanji dialog med različnimi ustanovami in interesnimi skupinami. Diskusija izpostavi štiri entitete, ki generirajo konfliktnost med strokami: zasnova, konstrukcija, material in izvedba. Prenova nudi mutacije in permutacije obstoječega stavbnega tkiva; pavšalnost in upoštevanje le posameznih vplivnih dejavnikov (finančni, časovno nepreverjeni materiali, substitucije materialov na osnovi vizualnosti) vodi do epidemije slabe obnove. Posledično do povečanja stroškov upravljanja in vzdrževanja, kar je nenazadnje korak nazaj.

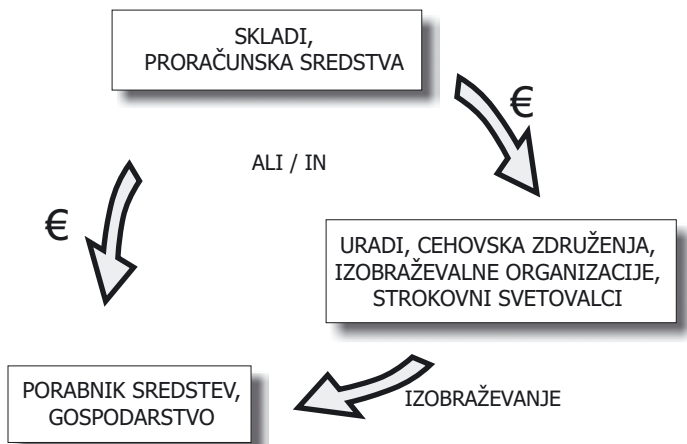
Rekonstrukcija je termin, ki opredeli postavitev objekta, sklopa objektov ali še širše, v stanje nekega določenega obdobja. Pri rekonstrukciji gre izpostaviti problematiko določitve izvornega, izvirnega, originalnega in pristnega; torej je problem rekonstrukcije prav v dogovorni določitvi stanja, ki ga rekonstrukcija želi predstaviti. 2. člen ZGO-1 v točki 7.2 opredeljuje rekonstrukcijo objekta kot spreminjanje tehničnih značilnosti obstoječega objekta. Prilaganje objekta spremenjeni namembnosti ali spremenjenim potrebam. Rekonstrukcija je izvedba del, s katerimi se bistveno ne spremeni velikost, zunanji izgled in namembnost objekta, se pa spreminjajo njegovi konstrukcijski elementi, zmogljivost in se izvedejo druge izboljšave objekta. Reševanje prostorske problematike v okvirih obnove ali prenove z vidika rekonstrukcije trči v težavo. Prenova stremi k novemu, obnova stremi k sedanjemu, rekonstrukcija pa nedvomno stremi k nekdanjemu. Prostor bivanja ne more postati muzej. Rekonstrukcija celote zajema tudi bivanje od načina priprave hrane do načina spanja, obdelovanja zemlje in upravljanja. Smiselnost rekonstrukcij je v izobraževalnem smislu kot arhitekturi s sporočilnostjo preteklosti. Edukacija, kulturna identifikacija, spoznanje preteklosti je prek rekonstrukcije predstavljiva in otipljiva (kar pri multimedijki rekonstrukciji ni mogoče).

Ne glede na različnost dojemanja omenjenih terminov jih povezuje skupna ideja, kontinuiteta razvoja in vzorcev bivanja, dejansko *fenotip*, ki je oblikovan na osnovi *genotipa*. Torišče obnove je v danem trenutku razdeljeno na tri nivoje: nivo življenjskega standarda, nivo tehnologije in nivo zakonodaje.

Arheosistem

Prilaganje obsega procese samoobnove in samoregulacije. Razumevanje autoregulacije in konjunktornosti ni povsem samoumevna teza, ob obnovi povojne Jugoslavije leta 1945 so nastajale knjige, katerih sporočilnost je bila v prekinitvi retrogradnosti (t.i. kmečke graditve) in prehodu v novodobno gradnjo doma. Kregar nagovarja bralca: napravimo si končni, popolni načrt kmečkega doma zase in za bodoče rodove [Kregar, 1943: 6]. Upošteva čas nastanka je stavek razumljiv, a z vidika današnjih dni je čutiti naivnost in vznesenost, ki sta samonikli arhitekturi tuji. V vernakularnem arheosistemu, ki je podoben ekosistemu v naravi, je vse podrejeno delovanju in funkciji. Vrednote so temeljno načelo, določajo razvoj in obstoj. Kvalitetne vrednote, izhajajoče iz potreb uporabnika in razumevanju okolja so usmerile vernakularno arhitekturo na pot evolucije. Revolucije v vernakularnosti ni. Vse je pogojeno postopnemu razvoju. Univerzalnost arhitekture je na nivoju principa, reda. Pojavnost pa je vedno unikatna, ponovljiva v svojem bistvu in ne v fizični pojavnosti. Tako kot življenje samo. Raziskovanja v vernakularni arhitekturi neprestano odkrivajo nove oblike bivališč in naprav, a vse temeljijo na načelu sestavljivosti, preprostosti sklopa, jasnosti funkcije in logičnosti uporabe. Prikaz metodologije ekonomike objekta je nedvomno osvetlil ozadje ekonomike, ki je srž vseh ključnih odločitev v vernakularni arhitekturi. Vernakularna arhitektura v sistemu nedoločenosti se naslanja na lokacijo. Nastala kulturna krajina je zlitje grajenega in naravnega okolja. Preživetje v kulturni

krajini pomeni živeti po meri možnosti, ki jih nudi okolje in znanje. Vključuje še dejavnik časa, generacija mora živeti tako, da bodo potomci lahko živeli naprej. Razumevanje cene v vernakularni arhitekturi ni enako razumevanju cene v današnjem času. Danes pomeni cena število enot denarja, ki ga potrebujem, da bom nekaj kupil. Denar služimo s svojim delom, z denarjem si kupujemo materialne dobrine, ki jih potrebujemo ali pa jih ne moremo ali pa ne znamo opraviti sami. Današnji družbi primanjkuje časa, stopnjuje se količina časa, preživetega v službi in zmanjšuje se količina prostega časa.

Slika 2: Shema razdelitve finančnih sredstev in posredovanja znanja.
Scheme of financial transfer and knowledge sharing.

Vernakularnost ni le arhitektura, temveč je način razmišljanja, upravljanja z viri (materialni, nematerialni čas) in bivanje. Danes je denar = čas. Ob nastajanju vernakularne arhitekture ob prelomu prejšnjega stoletja je bilo v družbi več časa in manj denarja. Slamnata streha je bila neprecenljiva v denarju, a popolnoma določljiva v času. Časovna količina je ostala do današnjih dni enaka, ne prizadene jo inflacija. Jurčičevo rojstno hišo (bajto) na Muljavi so leta 1994 prekrili s slamo, gradivo so čakali dve leti, navkljub zagotovljenim finančnim sredstvom. Vernakularnost je tesno povezana z gradivi, razumevanjem njihovega ciklusa in poznavanjem delovanja. Rž za streho na Muljavi je rasla dve leti, dvakrat po pol količine, vzrok ni samo v počasni rasti, temveč tudi v upravljanju z razpoložljivimi površinami (njivami). Intenzivna pridelava žita je usmerjena na pridelek zrna in na težo klasa, žito za slamnato streho pa potrebuje manjši klas in daljše steblo. Poleg fizične razlike med žitom, namenjenim prehrani oz. stehi, je razlika tudi v kvaliteti stebela. Hitro rastoče steblo ima mehkejšo strukturo, ki je manj odporna na plesni in mehanske poškodbe, kar dodatno skrajšuje življenjsko dobo slamnate strehe. Kakorkoli delimo problematiko, ugotavljamo zveznost časa. Količine, ki bodo zagotovile iskano kakovost in kvaliteto oblikovanega prostora, potrebujejo svoj čas. Tudi beton potrebuje svoj čas (lunin mesec 28 dni), da pridobi tlačno trdnost. Čas je bil dosegljiv, prosti čas ni bil namenjen zapravljanju časa, temveč učenju, zabavi, igri, a vedno edukaciji. Spomnim naj na igro otrok in treh palic. Bivajoči v prostoru razume pojem dosegljivosti. Dosegati tisto do kamor sežem, telesno, socialno, kulturno, psihološko, umsko in družbeno. Dosegljivost materiala v vernakularni arhitekturi ni presegala vplivnega območja tovrstne arhitekture. Vplivno območje posamezne vernakularne arhitekture sovпада z mejami posameznih tipov v tej arhitekturi. Bivališča, odkrita na otočju Orkney, so pokazala na vlogo moškega in ženske v matriki vernakularnosti. Moški je bival bližje vhodu, ženska ob ognjišču, preslikano v sistem odnosov ta opis pomeni, da: moški varuje in ženska skrbi. Prav enak vzorec zasledimo pri vernakularni arhitekturi. Ženska je skrbela za hišo in moški za varnost celote (pater familias). Moški je sejal, oral, sekal, vgrajeval in obdeloval

makrokozmos. Žena je imela svoj vrtiček ob hiši in malo njivo, kjer je rasla slama za streho, korenje za svinje in rože - mikrokozmos. Žena je znala bolje žeti, nežnejše roke so manj poškodovale slamo, ročnost ženskih rok je natančneje ovila snop slame in skrbno oko (izhajajoča iz materinske skrbi) je ločilo le najboljšo slamo za sleme in zatrep oz. čop. Žena je hišo bolje poznala, bivala je v njej, kuhala in kurila je v črni kuhinji, vedela je kje spušča streha. Menim, da mnogo slamatih streh ne bi obstalo brez ženske skrbnosti. A naj se vrnem k dosegljivosti. Ponuja se vprašanje: zakaj se ni razvil trg slame kot strešne kritine ali pa trg skodel? Vzrok je preprost: k lastništvu domačije je spadala priprava nadomestnih / potrošnih elementov arhitekture. Prodaja nekajletnega pridelka slame ni prišla v poštev zaradi preprostega razloga, bojzani pred nesrečo (požar, veter). Slama v kašči je bila pasivna varnost, kot dragocenosti v sefu, brez nje je bil ogrožen obstoj hiše, tako v fizičnem kot socialnem pogledu. Vernakularna arhitektura ni nastajala z arhitektom, postavljal jo je posameznik, bivajoči človek v času in v prostoru. Današnji človek je uporabnik potrošnik, čas za raziskovanje in igro bivanja ima strogo odmerjen med kopico opravkov in nalog kot član družbe / družine. Arhitekt je tisti, ki raziskuje prostor, razumeva principe, se uči standardov preteklosti, zakonov itd. Osnovno poslanstvo arhitektov je načrtovanje in oblikovanje prostora za bivanje; doba, v kateri živimo danes, pa postavlja ob bok oblikovanju in načrtovanju še svetovanje in izobraževanje. S tem ne mislim le lastnega izobraževanja arhitektov, ampak izobraževanje strank, naročnikov. Arhitekt je odvetnik prostora, oblikuje prostor za bivanje človeka in razume "pravni" sistem prostora.

Na tem mestu gre poudariti, da je arhitekt povezovalni element v matriki strokovnjakov, ki sodelujejo pri obnovi in mora kot tak prevzeti popolno odgovornost in probleme reševati tudi z veliko mero etike, spoštovanja kulture in danosti okolja. Matrika strokovnjakov je obširna, predvsem pa v danih razmerah nima jasno opredeljenih prioriteta sodelujočih posameznih strokovnjakov. Privzgojeno nezaupanje med posameznimi udeleženci pri obnovi poraja dodatne ovire, ki jih je možno zaznati v časovni neodzivnosti, okleščeni podatkovni dokumentaciji in nenazadnje v finančni porabi, zaradi vzpostavitve vzporednih baz prostorskih podatkov in ostalih dokumentacij. Vzporednost podatkovnih baz je v določeni meri varovalka v primeru nesreče ali izgube. V nadaljevanju bom predstavil pogled na praktično vrednost obnove, razumevanja relacij in upravičenosti prostorskih baz podatkov.

Arhitektura in ekonomija

Razpršene povezave med predlaganimi objekti arhitekturne in prostorske baze so koristne za različne uporabnike. Ločimo cestne povezave za prevoz z motornimi vozili in poti za sprehajalce. Suha opredelitev na dve skupini skriva posamezne ciljne uporabnike, ki so strukturno močno različni: šolska mladina, etnologi, ekologi, biologi, lesarji, gradbeniki, arhitekti, geografi, gostinci, vinarji, živilci, športniki, rekreativci, starejši prebivalci, meščani, itd. Navzven nekoherentna skupina potencialnih uporabnikov ima skupne cilje in potrebe: raziskovanje, spoznavanje, učenje, sproščanje. Ekonomska prednost izbire teh objektov je utemeljena prek naslednjih ugotovitev:

- objekti že obstajajo v prostoru - ni potrebe po iskanju lokacije, študijah pozidave,
- enkratnost morfološke lokacije - atraktivnost pogledov, dominantni položaj v sklopu domačije, sončne lege, vetrovno izpostavljene lege, del obzidja,
- morfološke enote lokacij objektov so različne - nekateri objekti stojijo na kmetijskih zemljiščih, gozdnih robovih, močvirjih,
- lega objekta je bila predoločena v preteklosti na osnovi njegovega namena,
- preprosta gradnja z uporabo lokalnih materialov,
- optimiziranje že obstoječe grajene strukture - plombiranje vaškega tkiva,

- predhodna kvalitetna baza podatkov s podanimi smernicami - manj ovir med idejo in realizacijo;
- rekonstrukcije in adaptacije objektov so finančno ugodnejše kot novogradnje podobnih objektov - manj posegov strojne mehanizacije,
- načelo od splošnega (strategije) k posebnemu (realizacija).

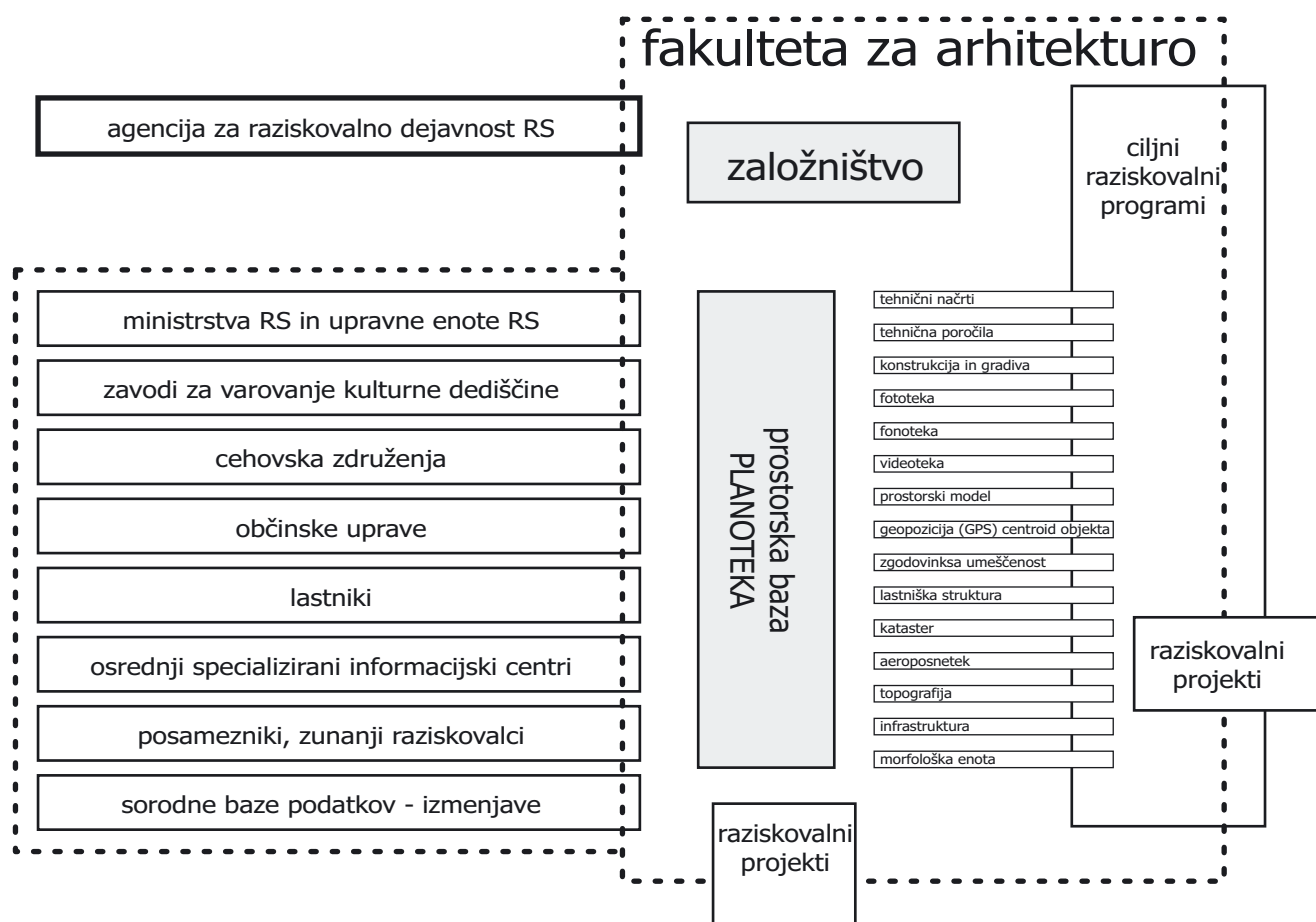
Dvomi o ekonomski upravičenosti obnove teh objektov izvirajo predvsem iz nepoznavanja problematike in ohlapnega odnosa do kulturne dediščine, ki je del unikuma slovenskega ozemlja. Vrednost kozolca kot značilnega oblikovalca pokrajine in tudi kot dela turističnega produkta je za prostor Slovenije izjemnega pomena. Arhitektura v današnjem času z nekaterimi dvojnimi moralnimi držami zapravlja zemljišča. Ekonomski pritiski in izpeljave posameznih projektov vodijo do večgeneracijske izgube zemljišč in neposrednega uničenja ambientalnosti ter identitete arhitekture. Cilji strategije turizma za obdobje 2002/2006 so jasno opredeljeni in stremijo k povečanju števila turističnih kmetij, ležišč v hotelih družinskega tipa in izpeljavi investicijskega ciklusa. Obstoječi objekti predstavljajo možnosti koriščenja v turistične namene. Zagotovo v to skupino ne spadajo vsi, a vendar jih je mogoče z ustrezno prostorsko analizo vanjo vključiti precejšen delež.

Turizem

Slovenija ima zelo ugodno poklicno in izobrazbeno sestavo tujih gostov: več kot polovica jih je višje ali visoko izobraženih. Poleg tega ima zelo dobro ohranjeno naravno dediščino in tudi bogato kulturno dediščino ter dejavno sočasno ustvarjanje na področju kulture [Lebe, 2000]. Prav zato mora biti razvoj turizma načrtovan in usmerjen, sicer se lahko pozitivni učinki kaj kmalu spremenijo v negativne [Koprivnikar, 2002: 5]. Trženje unikuma Slovenije je smernica kulturnega turizma, ki upošteva vseobsežnost

raznolikega območja kulturne dediščine. Poglavitni namen kulturne dejavnosti je povečevanje ugleda določene družbe in njenih uspehov. Posredni učinki turistične ponudbe skozi optiko kulture so vidni v dvigu ugleda posamezne lokacije, ki v času globalne konkurenčne bitke dobiva na pomembnosti. Splošni masovni turizem je hedonistično usmerjen tok ljudi, ki potujejo zaradi menjave lokacije (dom - nekam drugam). V popolnoma avtonomnih hotelskih enklavah je ponudba neodvisna od zunanjih dejavnikov. Lokacija enklave je odvisna le od geografske pozicije in imaginarne predstave do zgodovinskih dejstev Lloret de Mar (Španija), Kreta (Grčija), Sharm el Sheik (Egipt). Skupna značilnost uporabnikov teh uslug je udobnost, lagodnost uživanja, kjer je nujna konstantna ponudba vseh dobrin (bazeni, hrana, vreme).

Nasprotje tem dejavnikom je kulturni turizem, kjer so možna odstopanja od idealov, a so še vedno v območju dovoljenih (dogovorjenih) standardov. Kulturni turist išče posebnosti in se zaveda neponovljivosti lokacije in z njo povezane kombinacije ostalih dejavnikov (ljudje, zgodovina, klimatski pogoji, gospodarstvo, jezik ...). Elastičnost ponudbe je del kulturnega turizma in predstavlja preslikavo človeškega zavedanja, da je vsak dan sicer drugačen od dneva, a je le-temu soroden. Odvisnost od vremenskih danosti, letine in ostalih dejavnikov, ki vplivajo na končno dožemanje kvalitete ponudbe, je del zavedanja potrošnika. Ponudba domačih produktov, ki so deklarirani kot biološko pridelani, je variabilna. Krma za pridelavo biološkega sira ne sme vključevati silaže in ostalih dodatkov ali krmil. Osnovna krma je seno, ki je bilo naravno sušeno. Neupoštevanje teh zakonitosti vodi do neustreznih končnih mlečnih izdelkov. Nedvomno predstavlja tovrsten način priprave mlečnih izdelkov večje tveganje za proizvajalca - odvisnost od klimatskih pogojev ni zagotovilo preživetja ali stalne zaposlenosti. Z ekonomskega vidika je biološka

Slika 3: Shema sistemskega delovanja fakultete in planoteka.
Scheme of faculty organization and management of spatial database.

pridelava živil preprostejša, a socialno-ekonomsko kompleksnejša. Posameznik stremi po doseganju lastne blaginje v materialni manifestaciji lastnega dela (preživetje) in socialnemu statusu v družbi (ugled, moč).

Kvalitetne turistične kmetije so dokaz, da je možno sočasno delovanje kmetijstva, turizma, varovanja identitete in razvoja (utrjevanje) ekološke osveščenosti uporabnikov. Tovrstni turizem umeščamo v etnološki turizem.

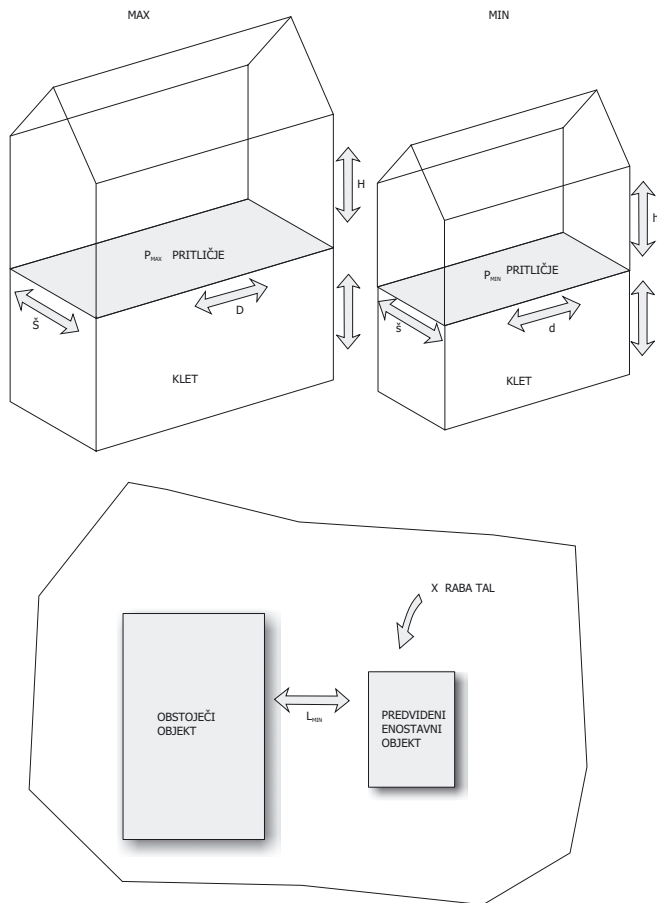
prebivalstva - kvantiteta ni razlog uspešnosti. Vzroki take organizacije zaposlitve so v preprečevanju izkoriščanja sistema; zasnovan ključ zaposlovanja stimulira in vodi do večje lastne aktivnosti posameznika. Ni potrebno poudarjati, da to, kar se Janezek nauči, to Janez zna. Davčne ugodnosti uvajajo lastne stimulacije posameznika ali pravne osebe. Te so neposredno finančne in omogočajo konkurenčno prednost pred posamezniki, ki še niso vključeni v programe certifikatov. Certifikati usposobljenosti se izdajajo po ključu licenc, doseganje točk v sistemu certifikatov je dokaj ozko ali še nič urejeno področje. Zato predlagam uvedbo točkovanja znanja prek posameznih udeležb na tečajih, ki so strokovne narave. S pripravo brošur in učnega gradiva, izhajajočega iz prostorske baze ter s sodelovanjem z lokalnimi organizacijami (KGZS območne enote, LTO) je prenos znanja možen. Izobraževalni tečaji so del obveznih seminarjev članov posameznih združenj, nanje pa so vabljeni tudi ostali prebivalci. Aktivno posredovanje informacij in znanja je koristno tudi za izobraževalne organizacije, saj pridobijo povratne informacije, ki vodijo do optimizacije celote in posameznih faz procesa. Shema prikazuje dvojnost razdeljevanja sredstev. Primarna pot je neposredna pomoč prek razpisov posameznih strukturnih skladov. Prijave za pridobitev sredstev so precej komplicirane in so tako časovno kot kadrovsko zajetne. Pridobljena sredstva so ozko odmerjena na osnovi predlaganih dejavnosti in rezultatov. Ob zaključku posameznih sklopov projektov je potrebno izdelati končna poročila o porabi sredstev. Uspešnost projektov je na ta način le deloma zagotovljena, saj celotno organizacijo in težo projekta nosi porabnik sredstev. Sekundarni način dodeljevanja pomoči je z uporabo obstoječih struktur, uradov, cehovskih združenj, ki bi omogočali verodostojno posredovanje informacij in organizacijo seminarjev. Del sredstev, namenjenih financiranju predlaganih projektov, se neposredno nameni tovrstnim uradom. Sodelovanje svetovalne organizacije zagotavlja večjo uspešnost projektov.

Kulturne dejavnosti so sredstvo za preprečevanje socialne izključenosti revnih, perifernih in rizičnih slojev. Vključevanje širše populacije v procese različnih dejavnosti bo premostilo mnoge različne bregove. Primer socializacije območja s pomočjo kulturne dejavnosti je "Cite de Musique" ali "Mesto glasbe". Projekt se je odvijal v središčnem delu mesta Marseille v Franciji. Cilji projekta so bili usmerjeni v mlade priseljence, ki so delovali kot marginalni del kulture. Prek izobraževanj, usposabljanj in koncertov so jih vključili v aktivno ustvarjanje kulturne ponudbe v središču mesta. Neposredna bogatitev kulturne ponudbe je pokazala pozitivno plat v obliki ustvarjanja lastne identitete teh mladih priseljencev, ki so se identificirali in vključili v socialno mrežo mesta [Lipovšek, 2003: 13]. Razvoj kulturnega podjetništva zajema fleksibilnost, združevanje, podporo profilaciji delovne sile kot kvalificiranih specializiranih ustvarjalcev na področju varovanja, ohranjanja in razvoja kulturne dediščine.

Prepoznavnost

Prepoznavnost je nujni del tržnega modela. Predlagam naslednjo strategijo oblikovanja prepoznavnosti na trgu (branding). Kozolci, kašče in sušilnice so energetske objekti, ki delujejo na osnovi inertnih lastnosti vernakularnih sistemov. Povedano drugače, objekti so postavljeni tako, da varčno in ekonomično trošijo naravne obnovljive vire energije. Bistro razmišljanje graditelja je kozolec pripeljalo do optimalne naprave za sušenje trave. Smotrne medsebojne adaptacije naravnega in grajenega okolja so omogočile obstoj v času in funkciji. Centralizacija dejavnosti na državnem nivoju ne ustreza razvojnim tendencam. Slabosti centralizacije so:

- "slaba slišnost" - med oddajnikom in sprejemnikom se pojavi šum,
- slaba čitljivost prostora,
- neizraznost lokalnih ambientov,
- slabše infrastrukturno opremljena lokalna središča,

Slika 4: Grafični del zakonskega člena, ki opisuje kašče.
Graphical presentation of article describing granary.

Zaposljivost

Pogačnik ugotavlja, da bo polkmetstvo v prihodnosti ohranjalo tradicionalno agrarno krajino, hkrati priznava na paradoksalnost trditve, saj je bil prav polkmet glavni krivec za urbanizacijo podeželja in posledica je bila izguba ruralne dediščine v Sloveniji. Polkmetstvo je del sive ekonomije; z omogočanjem zaposlitve na domu, kot dopolnilne dejavnosti bi stanje omilili. Na ta način bi se ohranjala tudi pokrajina za potrebe turizma, rekreacije v naravnem okolju in varstvo pred naravnimi nesrečami. Polkmetje bi morali biti v takšnih okoljih tudi finančno subvencionirani [Pogačnik, 2000: 55]. Na tem mestu se z avtorjem ne strinjam, saj finančno podpiranje zaposlitve na domu ne nudi zagotovila uspešnosti. Poraba davkopačevalskega denarja bi bila nesmotna. Smotnejša poraba sredstev je v kombinaciji s projektnim reševanjem problematike. Praktično to pomeni, da je zaposlitev stimulirana prek dodatnih strokovnih izobraževanj na lokalnem ali regionalnem nivoju, kjer slušatelji po uspešno opravljenih izobraževanjih prejmejo certifikate usposobljenosti, ki jim omogočajo zaposlitev na domu in nudijo davčne ugodnosti. Opredelitev stremi h kvalitativni zaposlenosti

- stihija in neraziskani robni pogoji,
- nenadzorovana rast sivega grajenega tkiva (nedoločeni enostavnih objektov, dvostransko branje oz. razumevanje zakonov, npr. ob stanovanjskem objektu lahko postavimo garažo do 30 m² brez gradbenega dovoljenja; frčade, ki presegajo eno polje med špirovci načrtujemo kot projekt za gradbeno dovoljenje).

Pokrajinsko sodelovanje

Fleksibilnost povezovanja posameznih občin v regije je pogoj delovanja pokrajinskega sodelovanja. Fleksibilnost ni le teza, razviti se mora zaradi potreb po boljšem bivanju, uspešnejšem gospodarstvu, delitvi stroškov organizacije in utrjevanju prepoznavnosti. Sinergija je v optimizaciji upravljanja. Odprta mreža malih objektov kot so kašče, kozolci, sušilnice, je mrežno mozaični model v realnosti. Pogačnik ugotavlja, da je odprta mreža spodbuda za lokalne iniciative in sodelovanja. Vpetost torej obstaja, potrebno jo je le obnoviti, posodobiti in določiti nove standarde sodelovanja. Pokrajinsko sodelovanje je generator projektov, ki so nastali na osnovi idej lokalnih skupnosti. Skupni projekti so potrebni. Izpostaviti je potrebno dejstvo, da je število mojstrov, ki znajo obdelovati lokalna gradiva in pravilno izvajati posamezne arhitekturne sklope po načelu vernakularnosti, izredno majhno. Iskanje krovca, ki zna izvesti slamnato streho, je malodane detektivski podvig. Smiselnost sodelovanja je v:

- kadrovske pomoči - izobraževanje lokalnih izvajalcev in mojstrov,
- tematskih delavnicah - fakultete, uradi, lokalna uprava, prebivalstvo,
- skupnih evidencah - dopolnjevanje nacionalne podatkovne baze,
- kandidaturi za sredstva - skladi, EU, ministrstva, zasebniki,
- davčni politiki,
- zaposlovanju lokalne delovne sile,
- izboljšanju turistične ponudbe celotne regije,
- skupnih nastopih na turističnem trgu in tematskih sejmih.

Pokrajinsko sodelovanje je potrebno pri izdelavi strategij, ki bi oblikovale tržne zakonitosti in usmerjale lastnike enostavnih objektov, da jih ne prodajo naprej in jih s tem izločijo iz mase turistične ponudbe. Praktično sodelovanje predstavljajo specializirane knjižnice, ki so dvoživke med turistično pisarno in knjižnico. Poudarek je na nujenju informacij etnološkega značaja regije, pokrajine ali kraja, ki predstavljene le na mediju (papir, video, www), temveč so praktično predstavljene tudi biološke, pedološke, geološke značilnosti območja. Delovanje etnoloških knjižnic je ustrežnejše ob povezavi programskih vsebin s ciljnimi skupinami (obstoječa mreža centrov šolskih in obšolskih dejavnosti, lokalni muzeji, lokalne turistične organizacije).

Sklepne misli

Nedvomno predstavljam proces obnove kot dinamičen, interdisciplinaren (žal še vedno zelo premalo) in družbeno vpet proces. Obnova že obstoječega je vpeta v družbene tokove, saj objekt ali sklopi stojijo v naravi in vsakdo jih lahko ocenjuje, meri in vrednoti, kar povečuje gostoto podatkov. Kvantiteta podatkov še ne govori v prid kvaliteti.

Kvaliteto podatkov in pozitiven odziv javnosti, stroke in ostalih uporabnikov je možno doseči prek aktivne promocije prostorskih ureditvenih aktov in ostalih zakonskih določil (zakoni, pravilniki) ter tehničnih smernic. Predstavitev zakonskih določil v obliki shem in prostorskih risb [Zupančič, 2005: 146] omogoča jasno predstavitev namenov zakonodajalca in onemogoča nerazumevanje. Grafični vložki zakonov, ki urejajo prostor in objekte so nujno potrebni, tako z vidika načrtovalcev kot uporabnikov. Risba je več kot 1000 besed. Risba je berljiva v vseh jezikih. Domet tovrstnih zakonskih določil bi se odražal v večji strpnosti in razumevanju investitorjev

(razvojnikov), omogočal bi hitrejše reševanje zakonskih lukenj in kvalitetnejši razvoj regije. Arhitekt pa bi s tem postal:

- arhitekt - človek,
- arhitekt - humanist,
- arhitekt - načrtovalec,
- arhitekt - inženir,
- arhitekt - pravnik,
- arhitekt - finančnik,
- arhitekt - uradnik.

Viri in literatura

- Black, P., 2000: Management. Prentice Hall, Upper Saddle River.
- Claessens, F., Duin, V. L., 2004: The European city. Architectural Interventions and transformations. EAAE, DUP Science, Delft, Netherland.
- Egenter, N., 2004: Vernacular Architecture Where do the Symbolic Meanings Come From?, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana. V: AR2004/1: 6-15.
- Egenter, N., 1994: Semantic and sybolic architecture. Structura Mundi, Lausanne.
- Fister, P., 1979: Obnova in varstvo arhitekturne dediščine. FAGG, Ljubljana, Slovenija.
- Koprivnikar, Š. M., 2002: Turistična politika in analiza slovenskega turizma v obdobju 19952001. Delovni zvezek 1, Urad za makroekonomske analize in raziskave RS, Ljubljana.
- Kovač, B., 2002: Strategija slovenskega turizma. Vlada RS, Ministrstvo za gospodarstvo, Ljubljana.
- Kregar, R., 1943: Nasveti za gradnjo kmečkih domov. ESZDN, Ministrstvo za kmetijstvo, Ljubljana.
- Lebe, S. S., 2000: Trženje slovenske kulturne ponudbe v Evropi. Ljubljana. V: Evrobilten, št.: 20.
- Lipovšek, B., 2003: Kultura kot razvojni dejavnik države in regij. Delovni zvezek 4, Urad za makroekonomske analize in raziskave RS, Ljubljana.
- Norberg-Schulz, C., 1990: Stanovanje; Stanište, urbani prostor, kuća. Građevinska knjiga, Beograd.
- Pogačnik, A., 2000: Urejanje prostora za tretje tisočletje. Študentska založba, Ljubljana, Slovenija.
- UMAR., 2004: Strategija razvoja Slovenije. Vlada RS, Ljubljana.
- Uradni list, 2003 ZGO-1, Zakon o graditvi objektov. Ljubljana.
- Zupančič, D., 2005: Oblikovanje kvalitetnega bivalnega okolja z ozirom na izrabo naravnih obnovljivih virov med vernakularno in sodobno arhitekturo. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana, Slovenija.

Vir slikovnega gradiva:

- Zupančič, D., 2005: Oblikovanje kvalitetnega bivalnega okolja z ozirom na izrabo naravnih obnovljivih virov med vernakularno in sodobno arhitekturo. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana, Slovenija.

VIZIJA IN PRAKSA V PRENOVI SAKRALNE ARHITEKTURE

UDK 711.168, 726
COBISS 1.02 pregledni znanstveni članek
prejeto 18.10.2005

Visions and practise in renewal of ecclesiastic architecture

izvleček

Prispevek je razdeljen na tri vsebinske sklope. V prvem je predstavljena prenova kot poseben segment arhitekturnega ustvarjanja, povezan s preurejanjem obstoječih stavbnih struktur. Utemeljuje jo njena vrednostna podstat, ki je zakoreninjena v pozitivnem odnosu do arhitekturnih dosežkov preteklosti in njihovega odločilnega pomena za kakovost arhitekture sedanjosti ter prihodnosti.

V drugem sklopu je prikazan odnos Cerkve do prenove sakralne arhitekture kot ga je mogoče izluščiti iz cerkvenih dokumentov. Za Cerkev je prenova kot princip preurejanja obstoječega v določeni meri celo teološko pogojena, saj omogoča ohranjanje in plemenitenje tistih sestavin bogoslužnih stavb, zaradi katerih le-te postajajo "pastoralno sredstvo".

V tretjem sklopu pa je z nekaterimi izpostavljenimi značilnostmi liturgične prenove bogoslužnih stavb na Slovenskem nakazan določen razkorak med vizijo izraženo v cerkvenih dokumentih in praksi.

abstract

The article is divided into three distinct parts. The first brings renewal as a specific segment of architectural creativity, which is tied to rearrangements of extant built structures. Its rationale stems from values, which are grounded in positive relations to architectural achievements of the past and their decisive significance for the quality of architecture of the present and future.

The second part deals with relations of the Church to renewal of ecclesiastic architecture, as can be discerned from the church's documents. The Church sees renewal as a principle of rearranging the extant and a theologically conditioned act, since it enables preservation and upgrading of those parts of devotional buildings, which make them "pastoral vehicles".

By pointing out certain characteristics of liturgical renewal in devotional buildings in Slovenia in the third part, a specific gap is shown between practise and visions expressed in Church documents.

ključne besede:

Prenova, sakralna arhitektura, liturgična prenova.

key words:

Renewal, ecclesiastic architecture, liturgical renewal.

Vrednostna podstat prenove

Postopno demokratizacijo naše stvarnosti spremlja v zadnjem poldrugem desetletju proces intenzivne gradnje ne samo na področju infrastrukture, temveč tudi na področju stanovanjske gradnje, gradnje večjih oskrbovalnih središč in ne nazadnje kompleksov, namenjenih preživetju našega prostega časa. Znano dejstvo, da je prostor končna dobrina, še zlasti na način kot ga vidijo skozi očala zaslužka in tržne zanimivosti novodobni lastniki kapitala, daje vedno skromnejšim ostankom še nepozidanih stavbnih zemljišč do nedavnega še nepredstavljivo tržno vrednost. Med različne in po naravi raznorodne posledice takega procesa je mogoče uvrstiti tudi intenzivno preurejanje obstoječe stavbne strukture, značilno zlasti za urbana naselja.

S preurejanjem obstoječega v arhitekturi pa je tesno povezan pojem prenova, čeprav med njima ni mogoče preprosto postaviti enačaja. Če namreč z izrazom "preurejanje" na najbolj splošni ravni zamejimo posege v obstoječo stavbno strukturo od novogradenj, ima prenova znotraj tega polja svoje jasno določljivo mesto. V ne tako davni preteklosti smo bili priča zavračanju prenove kot pomembne arhitekturne discipline, saj naj bi sodila bolj pod okrilje restavracije, konzervatorstva in ostalih dejavnosti spomeniškega varstva, ker naj bi bila po naravi neinventivna.

Danes k sreči skoraj ne najdemo arhitekta, ki bi prenovi odrekal njen arhitekturni značaj. Prenova je kot princip preurejanja obstoječega v arhitekturi postala celo vrednota, s katero se želi ponašati marsikatera arhitekturna realizacija. To pa še ne pomeni, da so s tem rešeni vsi nesporazumi v zvezi s prenovo. Najpogosteje namreč koreninijo v različnih interpretacijah njenih vsebinskih izhodišč.

O vsebinskih značilnostih prenove ne moremo govoriti ne da bi se dotaknili njene vrednostne platforme. V Slovarju

slovenskega knjižnega jezika je pojem prenove, razložen na dva načina. Prvič so tako opredeljeni posegi, zaradi katerih "kaj dotrajanega, poškodovanega postane tako kot novo." [SSKJ, 1997: 1006] in drugič so to posegi, zaradi katerih "se kaj po lastnostih, značilnostih razlikuje od prejšnjega, slabšega." (Prav tam) S tem v zvezi je zanimiva še opredelitev pojma "restavrirati", ki je razložen kot "narediti, da kaj poškodovanega ali s predelovanjem spremenjenega spet dobi prvotno obliko, obnoviti". [SSKJ, 1997: 1162] Temeljni poudarek, ki ga je mogoče izluščiti iz gornjih citatov je, da prenavo kot arhitekturno intervencijo na izbrani stavbni strukturi zaznamuje zavezanost arhitekta, da v procesu prenove doda zatečeni stavbni strukturi nove, zlasti pa kakovostno boljše arhitekturne vrednosti, za razliko od restavratskih posegov, katerih namen je vračanje zatečene stavbne strukture v njeno prvotno stanje. S tem v zvezi je tako mogoče izpeljati vsaj dve ugotovitvi.

1. Tako kategorija "novo" kot tudi kategorija "kakovostno boljše" sta vrednostni kategoriji, ki jima je potrebno dati vsebino, saj je prav od vsebinske jasnosti predstavljenih vrednot v odločilni meri odvisna uspešnost določene prenove.

2. Obe kategoriji sta v vsebinskem pogledu nujno vezani na značilnosti stavbne strukture, ki je predmet prenove.

Celovitost vrednotenja stavbne strukture se tako kaže kot odločilni korak, na podlagi katerega je mogoče določiti najvišje vrednosti, ki jih je le-ta dosegla v dosedanjem razvoju. Ugotovljene najvišje vrednosti pa v vsebinskem smislu na ravni presojanja "novosti" in "kakovostno boljšega" prenovljene stavbne strukture predstavljajo najnižjo vrednost, ki jo mora arhitekt z arhitekturno intervencijo v kakovostnem smislu preseči.

Odločilnost celovitega vrednotenja stavbne strukture za ugotavljanje uspešnosti prenove le-te se v končni konsekvenci

dotika temeljnega odnosa ustvarjalca - arhitekta do preteklosti, do zgodovine kot dejstva naše stvarnosti. Čeprav so za odnos arhitekturne stroke do preteklosti v današnji stvarnosti značilni številni odtenki, zadostuje za osvetlitev bistva obravnavanega problema bipolarnost, ki jo slikovito prikaže David Watkin v svojem uvodu v zgodovino zahodne arhitekture. Po njegovem mnenju gre na eni strani za predstavo o zgodovini kot trupu, o razvoju arhitekture pa kot pokopališču, na katerem ima vsak arhitekturni stil svoj nagrobnik s pedantno izpisano letnico njegovega rojstva in smrti. [Watkin, 1992: 8] Pristašev takega odnosa ne manjka tudi pri nas, če smemo sklepati po zanosu predstavnika slovenske arhitekturne "scene" ki v svoji apoteozi ideji gradnje novega "babilonskega stolpa" v Ljubljani samozavestno označi zgodovino arhitekture kot "čudovit Muzej in predvsem uporaben arhiv napak". [Lovas, 2004: 62] "Obiski" takega pokopališča naj bi bili kar se da redki, da zagledanosti arhitektov v egocentrično maksimo domnevne arhitekturne avantgarde "upati si" ne bi zmotilo spoznanje o obstoju in prepričljivosti tudi drugačnega pogleda na arhitekturno ustvarjanje utemeljenega na kategoriji "znati".

Na drugi strani pa gre za pojmovanje zgodovine arhitekture kot pomembne vrednote, ki je odločilno zaznamovala zahodno kulturo. Zato postavlja Watkin nasproti prisposodbi pokopališča podobo cvetočega vrta, ki izraža svežino in življenjsko moč principov pretekla arhitekture. Dokaz za to svežino je zgodovina arhitekture sama s svojimi pomembnimi dosežki.

Gre torej za dva med seboj nasprotna si pogleda na arhitekturno produkcijo preteklosti. Prvi v njej vidi nujno zlo, ki ga je potrebno "avtorsko posodobiti" in najpogosteje rezultira v rešitve, pri katerih je zlorabljena kakovost obstoječe stavbne strukture za prikrievanje neinventivnosti in semantične plehkosti arhitekturne intervencije, značilno skrite za oznakami "kontrast med starim in novim", "staro se zrcali v novem" ipd.

Predstavljenemu pogledu nasproten je pogled, ki temelji na podobnem temeljnem načelu kot ga uporablja kazensko pravo, po katerem je posameznik nedolžen dokler mu ni dokazana krivda. Prevedeno na obravnavano temo bi pomenilo obravnavati stavbarstvo preteklosti kot načelno kakovostno dokler za posamezno sestavino le-tega s celovito analizo ne ugotovimo nasprotnega. Arhitekt se s spoštovanjem tega načela odreka miku trenutne arhitekturne atraktivnosti, saj svojo ustvarjalnost uokvirja v razvojne, funkcionalne, konstrukcijske in arhitekturne zakonitosti stavbne strukture, ki jo prenavlja. V takem ravnanju se povsem približa načelom trajnostnega razvoja (Sustainable Development) ki že dobro desetletje niso več zgolj prizadevanja redkih zanesenjakov, temveč postajajo vseobvezujoč globalni proces.

Teološke korenine preнове sakralne arhitekture

Problematika preнове sakralnih stavb je globoko ukoreninjena v specifičnem odnosu Cerkve do sakralnih stavb oziroma natančneje povedano v interpretaciji vloge sakralnih stavb v uresničevanju njenega pastoralnega poslanstva. V izogib nesporazumom v zvezi z razumevanjem večpomenskega pojma "cerkev" bo v nadaljevanju ta izraz pisan z veliko začetnico, ko gre za poimenovanje institucije in z malo začetnico, ko bo izraz uporabljen za poimenovanje njene sakralne stavbe.

Sakralne stavbe - cerkve - so bile že od samih začetkov institucionalizacije krščanstva (4. stol. po Kr.) deležne osrednje pozornosti vodstva Cerkve. Središčno vlogo sakralne stavbe utemeljuje na njeni specifični funkciji - omogočati zbiranje krščanskega občestva k evharistiji. Prav evharistija kot osrednji misterij krščanstva vzpostavlja dvojno razsežnost sakralne

stavbe: fizično in zakramentalno.

Fizična se izraža v specifičnem ustroju krščanskega sakralnega kompleksa, specifičnih prostorskih enotah, ki ga sestavljajo, specifični opremljeni in kar je bistveno: specifični - liturgični rabi.

Zakramentalno razsežnost sakralne stavbe pa po eni strani vzpostavlja Cerkve, ki s posvetitvijo take stavbe formalno potrdi njeno primernost za bogoslužno rabo in jo izvzame iz svetne rabe, na drugi strani pa krščansko občestvo s prepoznavanjem in uporabo take stavbe kot prostora misterija božje navzočnosti. Posebnost in ekskluzivnost take vloge sakralne stavbe pojasnjuje tudi "Pismo o potrebnosti in nujnosti inventarizacije in katalogizacije kulturnih dobrin Cerkve", v katerem Papeška komisija za kulturne dobrine opredeljuje sakralno umetnost kot "vrhno preobleko" in "oprijemljive stopinje njenega nadnaravnega življenja." [Pismo, 1999: 146]

S to posebno, sakralni umetnosti lastno vlogo, so utemeljena tudi prizadevanja za zagotavljanje njene trajnosti, saj posamezna sestavina sakralne umetnosti s tem, ko presega običajne meje njene trajnosti, v predstavljenem kontekstu pridobiva na sporočilni moči, kot ugotavlja v svoji okrožnici Papeška komisija za kulturne dobrine: "Za Cerkve je pomembno kako se iz roda v rod prenaša njena dediščina kulturnih dobrin. Te dejansko predstavljajo bistveni člen v verigi izročila, so čutni spomin evangelizacije; postajajo pastoralno sredstvo." [CD, 97: 21]

Iz ohranjenih pisnih dokumentov je razvidno, da je tak odnos do sakralne umetnosti prisoten že od samih zametkov Cerkve kot institucije. V tej zvezi je vsekakor potrebno izpostaviti imenovanje prvega komisarja za ohranitev antičnih kulturnih dobrin leta 1534 s strani takratnega papeža Pavla III. [CD, 97: 136] Med številnimi ukrepi, s katerimi je vodstvo Cerkve skozi stoletja svojega obstoja zagotavljalo kontinuiteto pričevalnosti sakralne umetnosti sta za njeno ohranitev in vrednotenje velikega pomena okrožnici državnega tajnika kardinala Gasparrija (15. april 1923, št.16605 in 1. september 1924, št.34215). Slednja, naslovljena na italijanske škofove, naznanja ustanovitev "posebne osrednje komisije za sakralno umetnost v vsej Italiji", s sedežem v Rimu, da bi povsod in s pomočjo lastne dejavnosti vodenja, nadziranja in propagande, s sodelovanjem s škofijskimi komisijami vzdrževala buden in delaven smisel za krščansko umetnost in pospeševala pravilno ohranjanje in povečevanje umetnostne dediščine Cerkve. [CD, 97: 138]

Zgoraj navržena dejstva nikakor nimajo namena slikati odnosa Cerkve do preнове kot idealnega, brez stranpoti, na katere bi le-te ne moglo zanesti v njenem iskanju stalno se spreminjajočega se ravnotežja med zavezanostjo najglobljim vsebinam krščanstva na eni strani ter mikavnostjo raznolikega prepletanja njenih institucionalnih struktur s posvetnimi na drugi. Pomembnejše je razumeti globoko, drznil bi si reči celo teološko utemeljenost preнове kot posebnega principa preurejanja grajenih struktur v procesu gospodarjenja s kulturno dediščino Cerkve. Tako pomembno mesto ji daje njeno vodstvo samo, ko zavrača poudarjanje zgolj estetskih prvin umetnostne dediščine, obsoja zanemarjanje njenega pomena kot sredstva kateheze in bogočastja ter nalaga delnim cerkvam, da na preišljen način izpostavijo "kontekstualni pomen umetnostno-zgodovinskih dobrin, ki jih v njihovi estetski vrednosti ne gre povsem ločiti ne od njihove pastoralne vloge ne od zgodovinskega, družbenega, okoljskega in bogoslužnega konteksta, ki ga na poseben način odražajo in izpričujejo." [CD, 97: 22-23]

Slika 1: Prenova župnijske cerkve sv. Martina pri Fari. Izvedba novega stropa v glavni ladji. V tehničnem pogledu je nov strop zasnovan kot obešen strop, ki je pritrjen na obstoječo pravokotno mrežo tramovja tako, da jo s spodnje strani v celoti zapira. S tem je po eni strani zaprt pogled na nekvalitetno in na določenih mestih že poškodovano tramovje, po drugi strani pa taka rešitev omogoča členitev novo nastale površine v ritmu poslikanih polj na bočnih stenah ladje oziroma v ritmu arkad med ladjami.

Renewal of the parish church St. Martin near Fara. The new ceiling of the main nave. In the technical sense, the new ceiling was built as a suspended ceiling, which is fixed to the extant rectangular grid of girders and completely encases it from the bottom. Thus on one hand, the largely poor quality girders, which are in several places also damaged, are hidden from view and on the other, structuring of the new surface is enabled, whereby the new surfaces follow the rhythm of the illuminated fields on the side walls and arcades between the naves.

Vizija in praksa

Kompleksna vpetost Cerkve med že omenjena vsebinska izhodišča in izzive stvarnosti, katere del je, pomembno sooblikuje pogoje za uresničevanje vizije v praksi. Med njima je stalen razkorak že zaradi dejstva, da je prvo rezultat miselnega procesa, saj praviloma vsebuje izrazito teoretske poudarke, postavljene v dolgoročni časovni okvir in zato tudi temu primerno splošne, da bi se izognili vplivom, ki so posledica spreminjajoče se vsakodnevne realnosti. Drugo pa vsaj v primeru prenove predstavlja niz konkretnih opravil oziroma aktivnosti, ki jih prvi usmerja, vsekakor nekaj stvarnega, v nekem smislu dokončnega. Predstavljena bipolarnost omogoča na ravni vizije izčiščevanje izhodišč oziroma vrednot, ki določajo okvir fizične aplikacije, v proučevanju prakse pa ugotavljanje stopnje usklajenosti le-te z izhodišči vizije. Bolj ko je namreč področje, kateremu je vizija namenjena, široko oziroma raznoliko, težje je določiti skupne prvine, ki jih taka vizija kasneje povzame. Povedano še posebej velja za koncilске usmeritve v zvezi s sakralno umetnostjo, saj so morali imeti koncilski očetje pri pripravi le-teh pred očmi proces planetarnih razsežnosti z vsemi kulturnimi, civilizacijskimi, zgodovinskimi in razvojnimi razlikami vred.

Poteze stalnega, pa hkrati nenehno spreminjajočega se razkoraka med vizijo in prakso je glede na pričujoči (po obsegu omejen) okvir smiselno predstaviti v času, ki ga živimo oziroma s tistimi razširitvami, ki pomembno osvetljujejo današnje stanje na obravnavanem področju. Mednje gotovo sodi Drugi vatikanski koncil (sklenjen leta 1965), ki je med številnimi reformnimi procesi v življenju Cerkve sprožil tudi obsežno in kompleksno dogajanje, povezano s tako imenovano "liturgično prenavo" sakralnih stavb. Ker gre za časovno jasno opredeljen pojav in hkrati za relativno svežo ter dobro dokumentirano vizijo se zdi proučevanje razkoraka med vizijo in prakso toliko zanimivejše tako v znanstveno-raziskovalnem kot tudi aplikativnem pogledu.

Ob proučevanju zapisov iz časa po Drugem vatikanskem koncilu, povezanih z liturgično prenavo sakralne arhitekture, je pogosto zaslediti trditve o tako rekoč revolucionarnih spremembah, ki naj bi jih na tem področju le-ta uveljavil. Take trditve se zdijo ob študiju koncilskih dokumentov najmanj pretirane, če že ne neresnične. V Zakoniku cerkvenega prava iz leta 1944 sicer preberemo naj ordinariji: "skrbe, ko zaslišijo, če je treba, tudi strokovnjake, da se bodo pri zidanju ali popravljanju cerkva spoštovale ustaljene krščanske oblike in zakoni krščanske umetnosti." [Zakonik, 1944: 433] vendar citirana določila ne gre direktno povezovati z uveljavljeno prakso v sakralni umetnosti na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Poznavalec sakralne umetnosti prelat Flis namreč ugotavlja, da tedanja doba: "zida eklektično, sloge si izbira in zida za poskušno romansko, gotško, renesansko ali pa tudi brez sloga." [Flis, 1885: 166] Taka praksa kaže na pomembno odstopanje od vizije, ki je izražena v "Konstituciji o svetem bogoslužju". V njej preberemo, da ni Cerkev: "nobenega sloga razglasila za sebi lastnega, ampak je v skladu z značajem in razmerami narodov ter potrebami različnih obredov dopustila oblike vsake dobe. S tem je v teku stoletij ustvarila umetnostni zaklad, ki ga je treba nadvse skrbno varovati."

Zadnje ugotovitve dajejo slutiti, da snovalci vizije sodobnega sakralnega prostora niso imeli pred očmi želje po nečem povsem novem, še ne videnim, temveč kot so zapisali: "naj se novosti ne uvajajo, razen če jih terja resnična in nedvoumna korist Cerkve; pri tem je treba skrbeti, da nove oblike nekako organsko rastejo iz dosedanjih oblik." [SC, 70] S poudarjanjem organske rasti so odločno zavrnili iskanje na polju sakralne umetnosti za vsako ceno izvornih rešitev in ponovno utemeljili kontinuiteto kot konstitutivno razsežnost pokoncilске sakralne umetnosti. Izvirnost pa, kot nesporna kakovost vsake polnokrvne umetnine s tem nikakor ni izključena. Razlika je v tem, da je, ko govorimo o sakralni stavbi, omejena na raven interpretacije sicer izvornih vsebin, ki omogočajo njeno razpoznavnost - kontinuiteto kolektivnega spomina, povezanega z njo - znotraj arhitekturne tipologije.

Na nevarnost preplitvega in iz dvatisočletne kontinuitete iztrgane interpretacije usmeritev povezanih s prenavo sakralnih stavb opozarja že takoj po zaključku koncila kardinal Lercara. [Pismo, 1965: 2] Da njegova bojazen ni bila brez podlage, ugotavlja že v istem dokumentu, ko opozarja na pretirano domačnost, ki jo po njegovem izraža arhitekturno neizrazito interpretirana hierarhičnost sodobnega sakralnega prostora [Pismo, 1965: 2], na prevečkrat nepremišljeno postavljanje oltarja "versus populum", kar je po njegovem mnenju sicer s pastoralnega vidika koristno, pa vendar dodaja: "je ta sama po sebi tako dobra želja do sedaj pripeljala v nekaterih primerih do neokusnih, nerazumnih in nasilnih rešitev." (Prav tam) Kritika preplitve in zgolj tehnicistično funkcionalistične interpretacije koncilskih dokumentov je še ostrejša v okrožnici "O skrbi za zaklade cerkvene umetnosti". V njej opozarja Kongregacija za klerike na dejstvo, da so mnogi "ne glede na opozorila in predpise apostolskega sedeža celo izvajanje prenove bogoslužja porabili kot povod za neprimerne spremembe v cerkvenih prostorih, za uničevanje in zapravljanje neprecenljivih vrednot." [Okrožnica, 1971: 44] V istem dokumentu daje tudi zelo jasno navodilo: "Če je treba umetnine in zaklade iz prejšnjih časov prilagoditi novim bogoslužnim predpisom, naj škofje poskrbijo, da bo to narejeno le, če je res potrebno, in tako, da ne bodo umetnine poškodovane ..." (prav tam).

Slika 2: V oblikovnem pogledu gradijo strop variirani motivi križa, ki jih členi mreža svetlobnih "cvetov". S tem, ko so svetila vgrajena v samo stropno oblogo, ostaja lepo proporcionirana prostornina glavne ladje neokrnjena. Gosta mreža svetil pa le-to povsem presvetli in stopnjuje njeno monumentalnost.

In the design sense, the ceiling is built from variations of the cross motif, which are distinguished by a grid of lighting "rosettes". By integrating the lighting fixtures into the ceiling cladding itself, the well-proportioned main nave's volume remains intact. The dense grid of lights nevertheless provides strong lighting and thus enhances its monumentality.

Značilnosti prenove sakralne arhitekture na Slovenskem

Gornje ugotovitve nedvomno veljajo tudi za prenovo sakralnih stavb na Slovenskem. V drugi polovici 20. stoletja sakralne arhitekture na Slovenskem ni zaznamoval le Drugi vatikanski koncil s svojo prečiščeno vizijo poslanstva Cerkve v sodobnem svetu temveč v pomembni meri tudi spremenjeno razmerje med njo in državo, ki se je uveljavilo kmalu po drugi svetovni vojni. Cerkev in država sta si postala ideološka nasprotnika, kar se je v mnogočem odražalo tudi na polju sakralne arhitekture. Ker ni namen pričujočega sestavka podrobno razčlenjevati odslikave tega razmerja v sakralni arhitekturi, naj kot prikaz njene zlorabe v politične namene služi drobec iz osebnih zapisov škofa Vovka. V njegovem pogovoru s članom IS LRS, Borisom Kraigherjem, 27. junija 1953, v katerem je skušal preprečiti rušenje znamenite cerkve v Poljanah pri Škofji Loki je na škofovo začudenje "da isti, ki so sedem let trdili, kako je znamenita, sedaj naenkrat pravijo, da ni umetniške podlage za ohranitev." in vprašanje "Ali ni škoda uničiti stavbe, ki dvetretjinsko stoji?" dobil odgovor Kraigherja "Sam sem pogledal iz avta cerkev. Ni govora, da bi ostala. Sicer pa: Spremenite svoje odnose, se bomo pa tudi o tem menili!" [Vovk, A. 2003, str.336]

Kljub zapletenim razmeram, ki so obremenjevale predstavljeni odnos, je bilo v času po zadnjem koncilu

prenovljenih na Slovenskem veliko število sakralnih stavb. Ta proces sicer v bolj umirjeni dinamiki poteka še danes. Njegova intenzivnost je v zadnjih štirih desetletjih dosegla že take razsežnosti, da se laičnemu opazovalcu kaže prenova sakralnih stavb kot najpomembnejši rezultat zastavljene reforme. Izhajajoč iz že citiranih koncilskih usmeritev, predvsem pa opozoril, se zdi bližja resnici ugotovitev, da je bila sakralna arhitektura prepogosto uporabljena (zlorabljen?) za polje dokazovanja doslednosti v uveljavljanju tako imenovanih "koncilskih reform".

Logična posledica reformnih prizadevanj za zagotavljanje arhitekturnih rešitev, ki bodo omogočale "dejavno sodelovanje vernikov" je dejstvo, da je prenova sakralnih stavb najizraziteje posegala v notranjost le-teh. Po korenitosti prenovitvenih posegov izstopajo posegi v prezbiterij. Med skupne značilnosti le-teh je mogoče uvrstiti postavitev novega oltarja, ki omogoča maševanje na način, da je duhovnik obrnjen k vernikom, postavitev ambona za branje svetopisemskih besedil in pogosto tudi krstnega kamna. Ker gre pri naštetih posegih za vstavljanje novih elementov v obstoječi prostor prezbiterija je praviloma z njimi povezana tudi zamenjava celotnega tlaka v prezbiteriju in preoblikovanje stopnice oziroma stopnic, ki oddaljujejo prezbiterij od prostora za vernike.

Ob tako zastavljenih prenovah se postavljajo naslednji pomisleki:

Pomembna značilnost sakralnih prostorov na Slovenskem je njihova majhnost in z njo praviloma povezana zasičenost. Zasičenost je pogosto rezultat barokizacije sakralnih stavb, ki je v zasledovanju sočasnih "modnih trendov" izkoristila, včasih domiselno, večkrat pa nasilno, še zadnje prostorske možnosti dotičnega sakralnega prostora. Vnašanje dodatnih elementov v opisane prostore tako nujno razvrstijo simbolno težo elementov samih in soustvarja semantični kaos. Tako nastala "gneča" v prezbiteriju pa najpogosteje celo otežuje najelementarnejšo liturgično rabo.

Pomensko zmedo ne ustvarja samo gostota elementov temveč tudi njihovo podvajanje. V običajni sakralni stavbi na slovenskem tako najdemo kar tri praviloma baročne oltarje, ki s postavitvijo in oblikovanjem obvladujejo celotni sakralni prostor. Ob postavljanju novega oltarja, ki mora biti dimenzijsko in oblikovno prilagojen novemu načinu maševanja, se pojavlja problem prepričljivosti osredinjenja sakralnega prostora, ki naj bi ga po koncilskih določilih vzpostavljala oltar kot osišče liturgičnega dogajanja.

Podobno se dogaja z ambonom kot nadomestkom za prižnico, čeprav v koncilskih določilih ne najdemo mesta, kjer bi bila prižnica kot element sakralnega prostora označena za neprimerno v sodobnem bogoslužju.

Glede na pogostost in hkrati problematičnost prenovitvenih posegov v sakralnih prostorih je potrebno poleg prezbiterija omeniti še pevski kor. V tem primeru ne gre za prilagajanje obravnavanim koncilskim usmeritvam. Tovrstni posegi so pogosto radikalni, saj gre za odstranitev obstoječega kora in gradnjo novega, oziroma za bistveno povečanje in s tem tudi predrugачenje obstoječega. Med utemeljitvami najpogosteje slišimo domnevno slabo urejenost dostopa na kor, prevelika utesnjenost pevcev in praviloma nameravano zamenjavo obstoječih orgel z novimi. Slednje je v zadnjih desetletjih preraslo v nekakšno iracionalno polje rivalstva med posameznimi župnijami za prestiž, ki naj bi bil povezan s čimbolj mogočnim tovrstnim inštrumentom. Le-ta vse bolj postaja odločilni kriterij pri načrtovanju prenovitvenih posegov, povezanih s pevskim korom in hkrati marginalizira razmisleke o pogosto občutljivem

razmerju med korom ter ostalim prostorom in med velikostjo inštrumenta ter akustičnimi značilnostmi sakralnega prostora.

V dozdajšnjem razmišljanju o značilnostih prenove sakralnih stavb na Slovenskem sta bila izpostavljena samo dva najbolj ogrožena dela sakralnega prostora, ki pa hkrati odločilno sooblikujeta podobo celote. Prenovitevne posege v sakralnih stavbah pa je mogoče razčleniti tudi glede na tipološke značilnosti arhitekturnih intervencij. Tako izhodišče generira v grobem dve tipološki skupini.

Pri prvi gre za posege v sakralno arhitekturo, ki kažejo prevladujoč vpliv umetnostno-zgodovinske stroke. Z vidika uvodoma predstavljenih značilnosti prenove kot principa preurejanja grajenih struktur, so taka preurejanja po vsebini že na meji z "restavracijo", saj je na novo dodanih sestavin relativno malo. Pomembna značilnost takih prenov pa je tudi izrazita podrejenost arhitekturnih prvin novih sestavin prvotnemu izgledu dotične sakralne stavbe, ki se kaže v nevtralnem oblikovanju, v oblikovanju novih elementov, ki se želi priličiti oblikovnim prvinam zatečenega likovnega izraza sakralne stavbe, v asimetričnih postavitvah daritvenega oltarja, da ne bi zastiral pogleda na glavni oltar in nenazadnje v oblikovanju najpomembnejših elementov prezbiterija - oltarja in ambona - kot premičnih elementov, ki jih je mogoče kadarkoli odstraniti iz prezbiterija. Nove sestavine so tako obravnavane kot nekakšno nujno zlo, ki naj bi v čim manjši meri obremenjevalo prvotno podobo sakralne stavbe. Teološko-liturgični vidik je v takih prenovah pogosto drugotnega pomena ali pa je celo povsem zanemarjen. Slednje se kričeče odraža prav v primeru lokacije novega oltarja, ki naj omogoča maševanje duhovnika obrnjenega k ljudem, saj je v koncilskih dokumentih le-ta označen kot simbolno, teološko in liturgično najpomembnejši element bogoslužnega prostora.

V drugo skupino pa je mogoče uvrstiti prenove sakralnih stavb, pri katerih prevladujejo značilnosti arhitekturnega oblikovanja. Za to skupino je značilna izredna raznolikost arhitekturnih rešitev, kar je mogoče razumeti kot iskanje sodobnega arhitekturnega odgovora na pastoralne potrebe Cerkev, vezane na sakralno stavbo. Prepogosto pa je ta raznolikost posledica nerazumevanja specifične, s kristocentričnostjo zaznamovane sakralnosti, hierarhičnega ustroja sakralnega prostora, teološkega in simbolnega bogastva njegovih specifičnih prvin in podobno. Značilnost tovrstnih intervencij je večja radikalnost pri posegih v obstoječo stavbno strukturo in pogosta neuravnoveženost le-teh s prepričljivostjo novega. Skrajnost predstavljajo primeri, ko je poseg celo tako obsežen, da postane zatečena stavbna struktura bolj ali manj logičen privesek ali celo torzo v novi arhitekturni celoti (Reteče pri Škofji Loki, Dornberk, Litija, Zreče). Vrednostno dno pa dosegajo posegi, ki kažejo, da sploh ne gre več za iskanje rešitev, ki bodo nadgrajevale kakovost določene bogoslužne stavbe, temveč za brezplodno merjenje moči med vztrajanjem spomeniško-varstvenih služb na skoraj dosledni nesprenemljivosti zatečenega, naročnikovim vztrajanjem na popolni zadovoljitvi njegovih prepogosto subjektivno obarvanih funkcionalnih zahtev in arhitektovim egom, ki v taki nalogi vidi predvsem priložnost za dokazovanje lastne kreativnosti.

Slednje izpostavlja z vso ostrino pomen in hkrati nevarno neartikuliranost odnosa kot temeljne drže v procesu prenove sakralnih stavb. Prav vrednostno harmoniziran odnos ne samo do sakralne stavbe, ki je predmet prenove, temveč tudi med dejavniki, ki prenovo take stavbe soustvarjajo, je nujni predpogoj kakovostne rešitve. V okrožnici, ki se nanaša na vzgojo duhovnikov za "občutljiv" odnos do kulturnih dobrin, s katerimi

upravljajo, je ta problem opredeljen kot "neučinkovitost razgovorov s svetom umetnikov in znanstvenikov" [Pontificia 1992, 2]. Problem skrhanega dialoga je izpostavil že papež Pavel VI., ko je opozoril v nagovoru umetnikom na "nekatero umetniške izraze, ki nas žalijo" in nadaljeval: "Včasih pozabljate (umetniki op. av.) na osnovno pravilo vašega poslanstva, ne ve se kaj govorite, ne veste niti sami: sledi jezik Babilona, konfučnosti. In potem, kje je umetnost." [Devetak, 1983: 40]

Slika 3: Izmenjajoče ponavljanje motivov in minimalni višinski zamiki ustvarjajo dinamično polnost ter plastičnost površine, le-ta pa povezuje bočna pasova poslikav v harmonično celoto. Strop je izdelan iz masivnega češnjevega lesa v naravni barvi.
The consecutive repetition of motifs and minimal vertical shifts create a superficial dynamic fullness and plasticity, which link with the illuminated side panels into harmonic unity. The ceiling is made of massive cherry wood in natural colouring.

Za sklep

V arhitekturni stroki se postopno uveljavlja pojem "prenova prenove", s katerim označujemo prenovitvene posege na že v preteklosti prenovljenih stavbah. Poleg številnih tako teoretičnih kot tudi praktičnih dilem, ki jih odpira opisana potreba, se hkrati ponuja tudi nova priložnost, priložnost vsaj do neke mere popraviti napake, storjene v preteklosti. Taka priložnost se nakazuje tudi na področju sakralne arhitekture, po štirih desetletjih trajanja liturgične prenove.

Izziv nove priložnosti je potrebno začeti udejanjati najprej na ravni zgoraj opisanega odnosa, ki se kaže kot nujnost jasnejše vizije o tem, kakšen sakralni prostor potrebuje Cerkev na Slovenskem za izvrševanje svojega poslanstva. Konsistentnost take vizije pa nujno soustvarja sočasno poglobljeno osvetljevanje misterija navzočnosti presežnega v svetu. Če naj bo sakralna stavba "posoda", v kateri se bo le-ta prepričljivo razodeval, mora znati Cerkev kot naročnik umetniškega dela vedno znova artikulirati tiste njegove razsežnosti, ki se ji zdijo (ne subjektivni oceni posameznika - tudi klerika) v danem času in prostoru najbolj aktualne.

Te naloge ne more prevzeti nihče drug. Pretekla obdobja nas učijo, da je bogastvo in žlahtnost omenjene artikulacije tesno povezano s spoštovanjem in domiselnim kontinuiranim prevrednotenjem izročila tipoloških, ikonografskih, simbolnih in pomenskih vsebin, ki soustvarjajo razpoznavnost in izjemnost sakralne arhitekture na Slovenskem. Tak proces pa ne more potekati na nekakšni ljubiteljski ravni, saj ga je v njegovi kompleksnosti mogoče učinkovito zaobjeti le z orodji, značilnimi za znanstveno raziskovanje.

Viri in literatura

- AAS. 1947, št.39, Vatikan.
- Benedetti, S., 1985: Problemi današnjega sakralnog graditeljstva. V: Kapitanović, V., ur.: Služba božja XXV/3, Franjevačka visoka bogoslovija, Makarska.
- Devetak, V., 1983: Liturgijski susreti i umjetnost. V: Babić, M., ur.: Služba božja XXIII/1, Interdejecezenski Liturgijski Odbor, Makarska.
- Drugo navodilo za pravilno izvajanje Konstitucije o svetem bogoslužju.
- Flis, J., 1885: Stavbinski slogi, založba pisateljjeva, Ljubljana.
- Janez Pavel II., 1999: Pismo umetnikom (Naslov izvornika: Lettera del Papa Giovanni Paolo II. agli artisti. Prevod: J. Zupet). Družina Ljubljana
- Konstitucija o svetem bogoslužju. (Sacrosanctum Concilium).
- Lovas, D., 2004: viva, Podrecca!. V: Klik - revija za kreativno računalništvo, št.64/12-01(2005), Pro anima,d.o.o., Ljubljana, str.62)
- Okrožnica o skrbi za zaklade cerkvene umetnosti, 1971. V: Prenovljeno bogoslužje 1981, Slovenski medškofijski liturgični svet, Ljubljana.
- Pismo o pastoralni vlogi cerkvenih muzejev. 2002: Papeška komisija za kulturne dobrine Cerkev. V: Valenčič, R., ur.: Cerkveni dokumenti 97, Družina, Ljubljana.
- Pismo kardinala Lercara o liturgični obnovi, 1965. V: Radič, J., ur.: Služba božja V/5-6, Interdejecezenski Liturgijski Odbor, Makarska.
- Pismo o potrebnosti in nujnosti inventarizacije in katalogizacije kulturnih dobrin Cerkev. 1999: Papeška komisija za kulturne dobrine Cerkev. V: Valenčič, R., ur.: Cerkveni dokumenti 97, Družina, Ljubljana, str.146)
- Pontificia commissio, de patrimonio artis et historiae conservando. 1992: Okrožnica št. 121/90/18.
- Prenovljeno bogoslužje, 1981: Slovenski medškofijski liturgični svet, Ljubljana.
- Prvo navodilo za pravilno izvajanje Konstitucije o svetem bogoslužju. (Inter Oecumenici).
- Ratzinger, J., 2000: The Spirit of the Liturgy, Ignatius press, San Francisco.
- Tretje navodilo za pravilno izvajanje Konstitucije o svetem bogoslužju.
- Vovk, A.: V spomin in opomin, Ljubljana 2003, 336)
- Watkin, D., 1992: History of Western Architecture, Laurence King Publishing.
- Zakonik cerkvenega prava. 1944: Škofijski ordinariat Ljubljana, Ljubljana.

Tehnični podatki o predstavljeni realizaciji

Investitor: Župnija Hrenovice
 Projekti: Inštitut za sakralno arhitekturo, avtor: doc. dr. Leon Debevec, u.d.i.a.
 Gradbena dela: Makser, d.o.o. Ilirska Bistrica
 Izvedba stropa: mizarski mojster Klemen Demšar

TRAJNOSTNI VIDIKI PRENOVE
VEČSTANOVANJSKIH ZGRADBUDK 711.168
COBISS 1.01 izvirni znanstveni članek
prejeto 24.10.2005*Sustainable aspects of renewal of multi-apartment buildings***izvleček**

Trajnostna kultura prenove stanovanjskega fonda v stavbah, zgrajenih pred desetletji, izpostavlja izboljšanje bivalnih standardov, ki s funkcionalnega, arhitekturnega, urbanističnega in gradbenotehničnega vidika ne ustrezajo več današnjim potrebam stanovalcev. Značilni pristopi in metode preurejanja stanovanjskih sosesk poleg arhitekturnih in urbanističnih rešitev vključujejo tudi vidik energetske varčne prenove večstanovanjskih zgradb, t. i. stanovanjskih blokov. Aplikativni razvojno raziskovalni projekti se uveljavljajo v praksi z različnimi modeli prenove, ki jih zaradi vgrajevanja novih materialov in inovativnih tehnik podpirajo tudi različne veje gradbene industrije.

K trajnostni prenovi nas poleg domače zakonodaje zavezujejo tudi evropske smernice, ki učinkovito rabo energije obravnavajo kot eno temeljnih meril kakovosti v skladu z vodilnimi strateškimi usmeritvami trajnostnega bivalnega okolja. Za sodobne pristope preurejanja sosesk povojne organizirane stanovanjske gradnje širom po Evropi so značilne integralne metode trajnostne prenove, ki oblikujejo novo podobo stanovanjskih sosesk. V nadaljevanju je kot vzorčni model predstavljen aplikativni raziskovalni projekt celostne prenove stanovanjskega bloka v naselju Metalna v Mariboru iz konca štiridesetih let. Energijska prenova stavbe je zasnovana v dveh scenarijih, ki v povezovanju ukrepov tehnično tehnološke prenove z arhitekturno oblikovno podobo izpostavljajo nujnost integralnega pristopa.

ključne besede:

Trajnostna prenova stanovanjskega fonda, energetske varčne prenove, večstanovanjske stavbe, preurejanje.

abstract

Sustainable culture of renewal of the housing stock of buildings built decades ago stresses improvement of living standards, since from the functional, architectural, urbanistic and engineering aspects they don't correspond to present residential needs. Besides architectural and urbanistic solutions, typical approaches and methods for rearranging residential neighbourhoods include the aspect of energy efficiency in multi-apartment buildings, i.e. housing blocks. In practice, research projects dealing with applicative development by various models for renewal that use new materials and innovative techniques, which are supported by various branches of the building materials industry, are gaining in recognition.

We are committed to sustainable development by domestic legislature and European guidelines that see efficient use of energy as one of the fundamental measures of quality, which is aligned to leading strategic directions concerning sustainable living environments. Modern approaches to refurbishment of post-war estates of organised housing in Europe are typified by integral methods of sustainable renewal, which also create new images of residential estates. In continuation a pilot model from the applicative research is presented: the comprehensive refurbishment of the residential block in the Metalna neighbourhood in Maribor, built in the late 40s. The renewal that was conditioned by energy-use aspects follows two scenarios, which, by joining technical technological renewal to architectural design image, stress the necessity of the integral approach.

key words:

Sustainable renewal of the housing stock, energy-efficient renewal, multi-apartment building, rearrangement.

Danes se na vseh področjih soočamo s problemi in izzivi, povezanimi s pojmi, ki opredeljujejo trajnostni, okoljsko vzdržni, sonaravni razvoj. Pojem trajnostnega razvoja predstavlja stalnico razvojnih usmeritev na vseh področjih delovanja države že od zgodnjih 90tih let.¹ V arhitekturi, gradbeništvu, urbanizmu, prostorskem planiranju trajnostna kultura dviguje merila kakovosti načrtovanja in gradnje [John, 2005]. Načela prenove, rekonstrukcije, prestrukturiranja, preurejanja grajenih struktur so zapisana tudi v številnih mednarodnih dokumentih, ki jih je sopodpisala tudi Slovenija.² Stanovanjska gradnja zavzema osrednje mesto v prizadevanjih za integrirano prenovu in revitalizacijo širših območij, zlasti v obsežnejših sklopih stanovanjskih sosesk [Ruano, 2002]. V središču zanimanja je preurejanje stanovanjskega fonda, zgrajenega v povojnem obdobju, ki po svojih bivalnih standardih v funkcionalnem, urbanističnem in gradbeno-tehničnem smislu ne ustreza več potrebam današnjih stanovalcev.

Trajnostna prenova predstavlja tudi pomembno področje raziskovalnega dela, zlasti z vidika tehnološkega razvoja. Prestrukturiranja posameznih predelov mesta postavlja temelje za reaktiviranje degradiranih območij in nudi številne možnosti za uresničevanje teoretičnih rezultatov v praksi. Projekti trajnostne prenove delujejo pogosto kot pomembni urbanistični in arhitekturni impulzi, drugod spet kot eksperimentalna polja projektnih inovacij. Različni javno in privatno podprti programi vzpodbujajo zlasti tiste projekte preurejanja za dvig splošne bivalne kakovosti, ki predstavljajo primere dobre prakse v trajnostnem gospodarjenju s prostorom. Raziskave [Erlandsson, 2004], ki temeljijo na oceni življenjskega cikla zgradbe kažejo, da je prenova celostno okoljsko ustrežnejša kot novogradnja ob doseganju enakovrednih parametrov kakovosti v delovanju zgradbe, povezanih z okoljem.

Potrebe po prenovi stanovanjskega fonda v Sloveniji

Ko govorimo o prenovi večstanovanjske gradnje v slovenskem prostoru, imamo v mislih zlasti problematiko stanovanjskih sosesk, zgrajenih v povojnem času na robu mestnih središč in v širšem obmestju majhnih in velikih mest, ki pa do sedaj ni bila dovolj celovito obdelana. Približno realno sliko o stanju in potrebah po preurejanju lahko dobimo na osnovi statističnih podatkov, ki govorijo o številu stanovanj, njihovi strukturi, lastništvu, velikosti, vrsti, namenu, starosti, materialih itd.³ Izhodišče za pridobitev orientacijskih podatkov glede potreb in možnosti v obstoječem stanovanjskem fondu izhajajo iz področja gradbenih aktivnosti.

Gradnja objektov predstavlja več kot polovico deleža gradbene dejavnosti v Sloveniji (52,5 %), vendar je okrog tri četrtine aktivnosti namenjenih gradnji novih objektov in le manjši delež prenovi (Slika 1).

Obdobje	2001	2002	2003	2004	2005/7
Stavbe	55,20%	51%	47,60%	51,70%	52,5
Gradnja novih objektov:	40,2	36,5	34,1	38,5	41,5
Rekonstrukcije objektov:	7,4	7,9	7,6	7,3	7
Investicijska vzdrževalna dela:	4,8	3,9	4,1	4,5	3,1
Redna vzdrževalna dela:	2,8	2,6	1,7	1,3	0,9

Slika 1: Delež opravljenih del v gradbeništvu, namenjenih stavbam
Vir: <http://www.stat.si/>

Najizrazitejši tip večstanovanjskih objektov, potrebnih prenove, predstavljajo t.i. stanovanjski bloki, zgrajeni v 40-tih, 50-tih in 60-tih letih prejšnjega stoletja, v času t. i. organizirane stanovanjske gradnje. V raziskavi obravnavamo segment organizirane blokovne gradnje, za katero ocenjujemo, da predstavlja dobrih 30 % zgrajenih stanovanj (cca 230.000 stanovanj v l. 2002). Stanje stanovanjskega fonda sicer že na

osnovi izkušenj na splošno ocenjujemo kot problematično, v praksi pa v nekaterih primerih kar kritično. Že podatki, ki govorijo o starosti stanovanj, povedo, da jih je več kot polovica ali 61 % starejših od 30 let, kar velja kot mejna starost za preново (cca 140.000 stanovanj, Slika 2).

Obdobje	1971	1981	1991	2002
Stanovanja skupaj	477273	607682	683137	777772

Slika 2: Število stanovanj ob popisih 1971, 1981, 1991, 2002
Vir: <http://www.stat.si/letopis/>

Še več povedo statistični podatki o prenavljanju stanovanjskih površin, iz katerih je razvidno, da je bilo npr. do l. 1970 prenovljenih le 2,3 % stanovanjskih površin, medtem ko kar 70 % vseh stanovanjskih površin še ni bilo nikoli obnovljenih [Kilar, 2004]. Tako lahko poenostavljeno ocenimo, da obstoječi stanovanjski fond obsega skupno cca 100.000 stanovanj, starejših od 30 let, ki so zaradi tehnične in tehnoloških pomanjkljivosti ali enostavno zaradi dotrajanosti potrebna prenova.

Tip naselja	Skupaj (št.)	Lastništvo stanovanja		
		Zasebna last fizičnih oseb	Last javnega sektorja	Drugo
Stanovanja	777772	718964	48516	10292
Površina(m ²)	58031187	54923270	2517242	590675

Slika 3: Število in površina stanovanj po lastništvu in tipu naselja, popis 2002
Vir: <http://www.stat.si/letopis/>

Ocenjujemo, da je aktualno stanje in čedalje slabši standard starejših večstanovanjskih zgradb, povezan s privatizacijo t. i. družbenih stanovanj v začetku 90tih let. Pomemben je podatek, ki govori o tem, da je med stanovanji, starejšimi od 30 let 92 % vsega stanovanjskega fonda (cca 90.000 stanovanj, Slika 3) v zasebni lasti, kar v praksi predstavlja velik problem že za vzdrževanje zgradb, medtem ko je problematika trajnostne prenova stanovanjskih zgradb in celostnega preurejanja celotnih stanovanjskih območij kljub sprejetim parcialnim dokumentom sistemsko popolnoma nedorečena. Zato predstavljajo stanovanja, ki so v lasti javnega sektorja (cca 8.000 stanovanj) največji potencial za organizirane inovativne pristope celostne prenova v skladu s trajnostnimi vidiki preurejanja.

Razvojne perspektive

Slovenija se je sicer v svojih novo nastalih zakonih ter strateških in programskih dokumentih gospodarskega, prostorskega, socialnega in okoljskega razvoja že relativno zgodaj opredelila za trajnostni razvoj kot strateško usmeritev. Če pogledamo konkretne programe na področju stanovanjske gradnje, pa ugotovimo, da so praviloma usmerjeni zgolj na novogradnje in le redko in takrat zgolj parcialno na obstoječe zgradbe. Tako npr. ne premoremo celovite strategije za trajnostno prenova obstoječih stanovanjskih zgradb, ki bi upoštevala tako privatna kot tudi najemna stanovanja, pri katerih je problematika vzdrževanja in dviga kakovosti dotrajanih objektov in njihove infrastrukture najbolj aktualna. Žal so se usmeritve Nacionalnega stanovanjskega programa iz l. 2000 kmalu po sprejetju programa pokazale za neuresničljive. Že nekaj časa je sicer govora o pripravi novega državnega stanovanjskega strateškega dokumenta, le-ta pa bi poleg izhodišč in smernic nujno moral vključevati tudi instrumente, še bolj pa kar konkretne akcijske programe za uresničljivost strateških usmeritev.

Vidiki trajnostne prenova stanovanjskih struktur

S problematiko celostne trajnostne prenova stanovanjskih zgradb se že vrsto let intenzivno ukvarjajo v nekaterih državah srednje Evrope (med drugimi v Avstriji, Švici, Nemčiji, Nizozemski itd.), skandinavske države pa so razvile strategije celostnega preurejanja (Danska, Švedska) [SUREURO]. Stanovanjska gradnja zavzema tako osrednje mesto v prizadevanjih za integrirano prenova in revitalizacijo širših območij zlasti v obsežnejših sklopih stanovanjskih sosek [Ruano, 2002]. Med najbolj značilne pristope sodijo prenova, ki vključujejo razvojne modele energetsko varčne prenova in jih z uporabo novih materialov in preizkusom inovativnih tehnik podpirajo tudi različne veje gradbene industrije. V teh državah so prav državne finančne vzpodbude, izobraževanje in raziskave ter temu prilagojena politika mestnih uprav prinesle številne pozitivne rezultate in zanimive izkušnje [van Bueren, 2001].

V Sloveniji so sicer že izvedeni posamezni projekti prenova po načelih trajnostnega razvoja, ki pa so prej rezultat ozaveščenosti in prizadevanj posameznikov kot rezultat gospodarsko učinkovitih strategij trajnostno naravnane državne politike.

Vidiki preurejanja v načrtovanju in v gradnji

Trajnostna kultura daje prednost preurejanju zaokroženih stanovanjskih struktur večje gostote, posameznih stavb in gradbenih sklopov z manjšim ali večjim številom etaž, ki nudijo številne možnosti za preizkuse različnih metod arhitekturnega in gradbenega preurejanja. Govorimo o integralni prenovi, ki oblikuje celostno podobo stanovanjskega območja in ji zagotavlja prepoznavnost kot enega najpomembnejših meril kakovosti. Na osnovi teoretičnih spoznanj in izkušenj povzemamo najznačilnejše elemente celostne prenova stanovanjskih struktur:

- kvalitetna arhitektura, oblikovanje in funkcionalnost, skrbno obdelane projektne rešitve
- okolju prijazno načrtovanje, gradnja in uporaba (varčevanje z resursi)
- gospodarno - varčno ravnanje s površinami in stroški
- široki spekter ponudbe stanovanj - izbor stanovanj različnih velikosti, variantne rešitve posameznih stanovanjskih tipov
- fleksibilnost stanovanj - možnosti prilagajanja spremenjenim potrebam
- tlorisne rešitve - nevtralnost in konstrukcijsko odprtost za variabilne ureditve
- multifunkcionalnost prostorov (počitek, hobiji, otroci, priprava hrane itd.)
- oblikovanje zunanjih površin - po meri stanovalcev
- integralne projektne rešitve, vzpodbujevalne za oblikovanje sosedstva in skupnosti (komuniciranje, samopomoč itd.)
- možnosti za neposredno udeležbo pri upravljanju (lastniki, najemniki itd.).

Vidiki energijske učinkovitosti

V času globalnih sprememb ozračja in klimatskih pogojev, zavedanja omejenosti zaloga fosilnih goriv in problema onesnaževanja okolja je nujna temeljita sprememba načinov porabe energije. V večini razvitih držav in držav v razvoju se v stavbah porabi približno polovica celotne porabe energije na nacionalni ravni. S trajnostno naravnanimi merili stanovanjske prenova je neločljivo povezana povečana skrb za energijsko učinkovitost stavb, ki lahko bistveno prispeva k smotrni rabi energije. Eden od pomembnih izzivov gradbene stroke in industrije je tako zagotoviti visoko kakovost notranjega

bivalnega okolja ob sprejemljivih stroških gradnje in vzdrževanja. Ob zahtevah po trajnostnih vidikih gradnje, upoštevanju okoljskih predpisov ter novih materialih in načinov gradnje naloga arhitektov in drugih projektantov s časom ne postaja lažja. K temu zavezujejo tudi evropski dokumenti o energijskih lastnostih stavb, ki vzpodbujajo ukrepe za učinkovito rabo energije tako v novih kot v starih zgradbah kot eno od bistvenih meril kakovosti.

Integralni pristop k trajnostni prenovi:

Analize izvedenih primerov trajnostne prenove združujejo urbanistično-arhitekturno-oblikovalski vidik (izbor rešitve, arhitekturni jezik, zeleni cilji načrtovanja), z okoljskim (ekološka optimizacija, inovativne tehnologije, uporaba obnovljivih energetskih virov) in socialnim (oblikovanje kreativne skupnosti, stanovanja za posebne skupine itd.). Principec trajnostne prenove lahko tako strnemo v integralnem pristopu, ki temelji na naslednjih najpomembnejših ukrepih:

- izboljšanje bivalnih pogojev in zagotavljanje uporabniku prijaznega stanovanja
- povečanje fleksibilnosti zasnove celotne stavbe in njenih posameznih delov glede na sedanje in prihodnje potrebe stanovalcev
- zmanjšanje porabe energije in s tem povezanih stroškov obratovanja zgradbe
- povečani uporabi okolju prijaznih materialov in obnovljivih virov
- ekonomsko ugodnih in inovativnih ukrepov načrtovanja, gradnje in uporabe.

Kako torej zagotoviti ustrezno bivalno okolje kot rezultat optimalnih načrtovalskih rešitev? Vsaka stavba predstavlja kompleksen in dinamičen sistem. Odgovor je v razvoju in vključevanju integriranega modeliranja in simulacij energijskih lastnosti stavbe v najzgodnejših fazah snovanja in projektiranja. Raznolike možnosti ponuja vrsta bolj in manj sofisticiranih programskih orodij, s katerimi je možno zelo natančno analizirati lastnosti tako posameznih konstrukcijskih elementov kot energijske lastnosti celotne stavbe.

Primer: trajnostna prenova večstanovanjske zgradbe v Mariboru

Podatki o projektu:

Razvojno raziskovalni projekt integralnega pristopa predstavlja izdelavo teoretičnega modela aplikacije nekaterih izbranih vidikov trajnostne prenove na primeru večstanovanjskega bloka v stanovanjskem naselju Metalna, ki je bil zgrajen konec štiridesetih let; avtor urbanistične zasnove je Jaroslav Černigoj. Objekt predstavlja eno od značilnih povojnih zgradb v nekdanjem tradicionalnem delavskem predelu, zgrajenem za potrebe delavcev v neposredni bližini tovarne Metalna na Teznu. Urbano okolje in celotno območje je pomanjkljivo opremljeno, značilnost zgradb so toge tlorisne zasnove in poenotene rešitve stanovanj [Pirkovič-Kocbek, 1982]. O kakovosti same gradnje lahko sodimo na podlagi obstoječega stanja in načrtov; izvedba ter oprema je v tehničnem in sanitarnem smislu dotrajana in ne ustreza sodobnim standardom. Zunanja ureditev je problematična zlasti glede prometnega in parkirnega režima, kar je s spremembami načina bivanja in povečanjem števila osebnih avtomobilov tudi na splošno najbolj kritična točka stanovanjskih sosesk starejšega datuma. Na teh predpostavkah smo ob določenih omejitvah določili ključne cilje in preizkusili nekatere ukrepe uveljavljanja trajnostne kulture v:

- arhitekturni prenovi zasnove in oblikovanja celotne stavbe s poudarkom na tlorisnih rešitvah posameznih lamel s

tipologijo stanovanj,

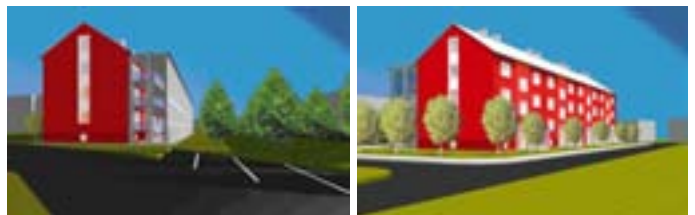
- konstrukcijsko tehnološki prenovi z vidika energijske učinkovitosti posameznih elementov in konstrukcijskih sklopov ter
- urbanistični prenovi zasnove zunanje ureditve.

Sliki 4,5: Obstoječe stanje.
Exant condition.

Sliki 6,7: Prenova 1.
Renewal 1.

Sliki 8,9: Prenova 2.
Renewal 2.

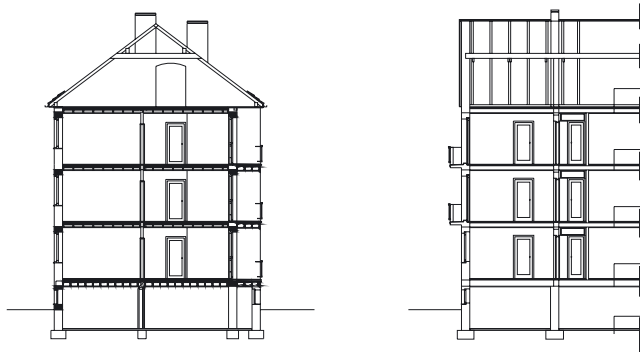
Preurejanje tlorisa:⁴

Projektne pristop temelji na uveljavljanju arhitekturne in funkcionalne kakovosti stanovanj z vidika preurejanja zasnove celotne zgradbe. Osrednja pozornost je namenjena tlorisnim rešitvam značilnih lamel, v katerih je togo shemo enakih dvosobnih stanovanj zamenjala odprtost za raznolike tipe stanovanj, tako glede na velikosti kot tudi notranjo organizacijo prostorov. Predlog prenove obsega tako nabor kompatibilnih tlorisnih rešitev po posameznih etažah, ki gradijo na tipologiji raznolikih stanovanj, od enosobnega do petsobnega, vključno s specifičnimi tipi stanovanj za različne ciljne skupine stanovalcev, kot so starostniki, mlade družine, enočlanska gospodinjstva itd.; posebna pozornost pa je namenjena stanovanjem za osebe z omejenim gibanjem. Zunanje bivalne površine (balkoni, terase) so obravnavane variantno v dveh scenarijih: v prvem (Prenova 1) z dodajanjem zunanjega elementa kot nadkritega balkona in v drugem (Prenova 2) z uvajanjem novega stavbnega člana - steklenika kot pasivnega energijskega elementa.

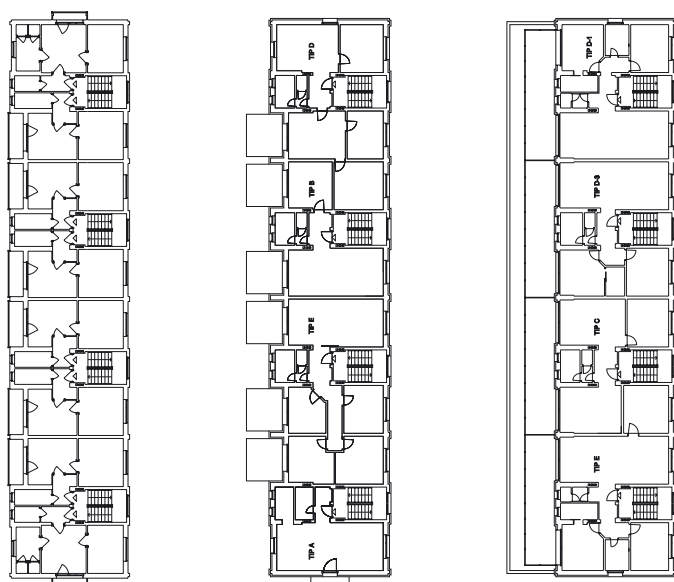
Projektne rešitve energijske učinkovitosti:

Izbrani model predstavlja princip nizkoenergijske prenove zgradbe, ki kot osnovni poseg za boljšo energijsko učinkovitost predvideva vgradnjo kvalitetnih izolacijskih elementov oziroma materialov v vse konstrukcijske sklope - okna, vrata, stene, stropne in strešne konstrukcije. Uporabljene metode in rešitve temeljijo na preizkušenih vzorcih in ukrepih za povečanje energijske učinkovitosti z upoštevanjem določil Pravilnika o toplotni zaščiti zgradb iz l. 2002, katerega osnova je standard

SIST ENV 832. Trajnostna prenova objekta je predstavljena v dveh scenarijih, ki z energijsko učinkovito prenovo proučujeta povezavo med možnostmi arhitekturnega oblikovanja, tehnološke prenove in energetske učinkovitosti za ogrevanje zgradbe.

Slika 10: Obstoječe stanje - prereza
Vir: Pokrajinski arhiv Maribor, 1949
Extant condition - sections.

Obstoječe stanje

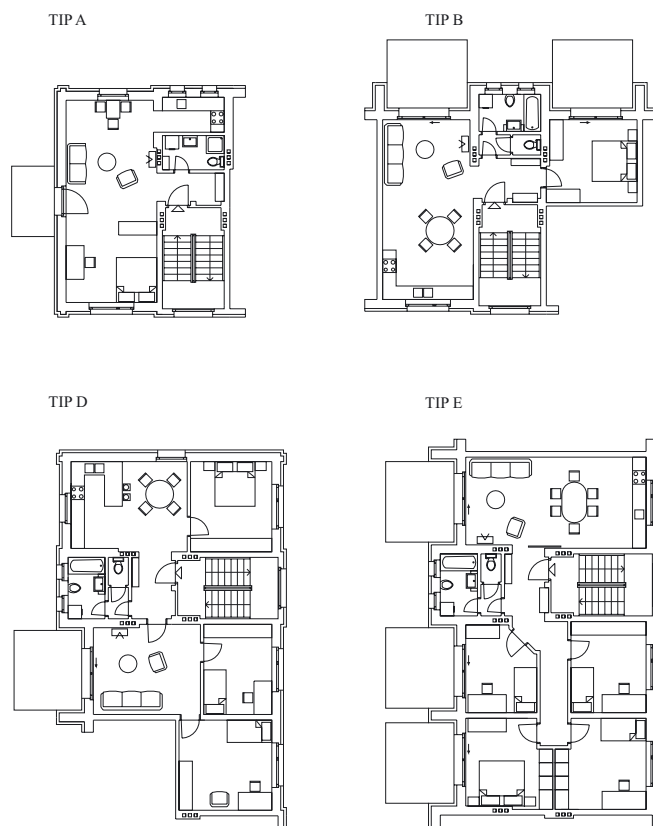
Prenova 1

Prenova 2

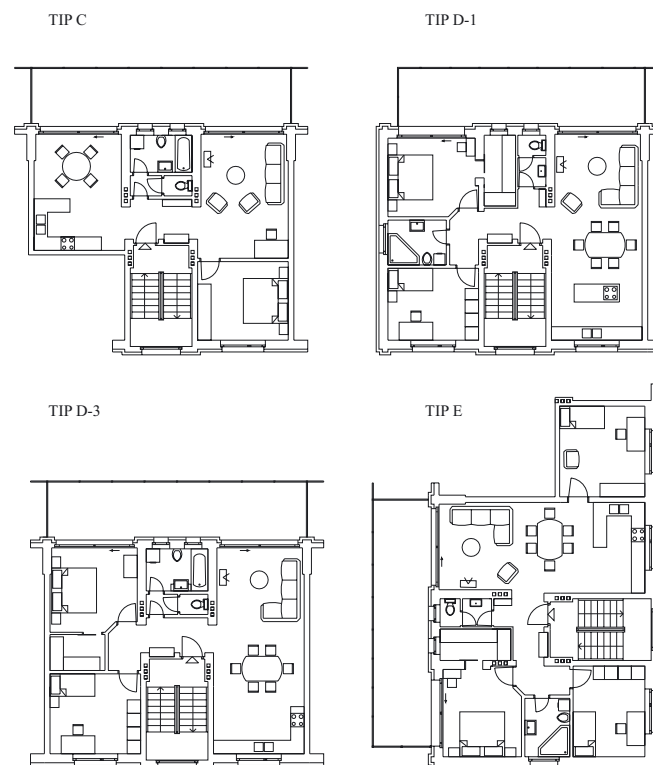
Slika 11: Značilni tlorisi
Vir: Pokrajinski arhiv Maribor, 1949 (obstoječe stanje); K. Krajnc, 2005: Trajnostna prenova večstanovanjske zgradbe, diplomsko delo (prenove)
Typical floor layouts.

Prenova 1 - predstavlja model standardne rešitve trajnostne prenove, ki temelji na vgradnji dodatne toplotne izolacije v celotno lupino stavbe ter zamenjavi stavbnih elementov kot so okna, vhodna vrata, balkoni, vetrniki itd.

Prenova 2 - izkorišča dodatne inovativne možnosti povečanja energijske učinkovitosti na osnovi povečanja stavbne mase z zapiranjem balkonskih niš in dogradnjo novega konstrukcijskega elementa - večetažnega steklenjaka za pridobitev obsežnih zunanjih površin bivalnih teras.

Slika 12: Prenova 1 - nekaj tipov stanovanj.
Renewal 1 - appartement typology.

Slika 13: Prenova 2 - nekaj tipov stanovanj.
Renewal 2 - appartement typology.

Preveritev stroškov ogrevanja :

Tip izračuna	Obstoječi objekt	Prenova 1		Prenova 2	
				Prenova 2a	Prenova 2b
Letna potrebna toplota (kWh/m2a)	147,6	40,5	27,2	31,2	
Poraba kurilnega olja (l/m2)	20	5,45	3,6	4,15	
Vrednost v SIT/m2	2360	643,1	424,8	489,7	
Neto ogrevana površina (m2)	1207,9	1207,9	1827,9	1270,6	
Letna poraba kurilnega olja (l)	24.158,00	6.583,10	6.580,44	5.273,00	
Letni stroški nabave kurilnega olja (SIT)	2.850.644,00	776.805,80	776.491,92	622.214,00	
Prihranek (SIT)		2.073.838,20	2.074.152,08	2.228.430,00	

Slika 14: Primerjalna ocena toplotnih izgub in stroškov ogrevanja.⁵

Energetska učinkovitost predlaganih scenarijev je preverjena na osnovi izračuna potrebne toplote in z njimi povezanimi stroški ogrevanja. Čeprav potrebna toplota za obstoječo zgradbo izdatno presega letne potrebe "normalne hiše" (cca 148 kWh/m2), rezultati kažejo, da lahko zgradbo že z ukrepi prvega scenarija Prenova 1 uvrstimo med "nizkoenergijske hiše" (cca 40 kWh/m2). Po pričakovanju je še bolj učinkovit drugi scenarij, Prenova 2, ki zgradbo z dodatnim pasivnim solarnim elementom - večetažnim steklenjakom - približa energijski varčnosti t. i. "pasivne hiše" (cca 30 kWh/m2). Prenova 1 prinaša tako 72-odstotno, Prenova 2 pa celo 78-odstotno zmanjšanje potrebne toplote za ogrevanje. Temu ustrezno je zmanjšanje stroškov letne porabe olja za kar tri četrtine, kar v denarju pomeni prihranek dobra 2 mio. SIT letno. Primerjalna ocena toplotnih izgub in stroškov ogrevanja tako že na osnovi prihrankov energije za ogrevanje dokazuje ekonomsko upravičenost naložbe.

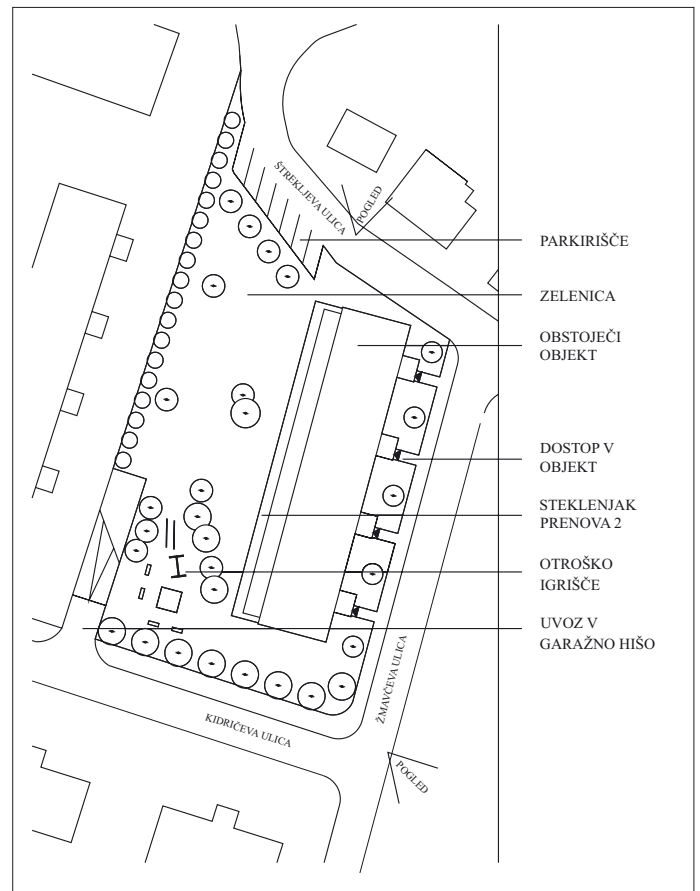
Iz slike 13 je razvidno, da smo pri izračunu energijskih lastnosti modela prenove pri scenariju Prenova 2 zasnovali dve podvariantni rešitvi: pri podvarianti Prenova 2a smo zgradbi prizidali večetažni steklenik, ki smo ga upoštevali kot del ogrevanega prostora, pri podvarianti Prenova 2b pa smo ga obravnavali kot neogrevan del zgradbe - kot pasivni solarni objekt. Izbrana podvariantna modela predstavljata skrajna pola dejanskega odziva zastekljenega volumna stavbe na časovno odvisne zunanje pogoje in sta dejansko izhodiščni točki za bolj detajlno analizo. Natančnejši izračuni modelnih rešitev so možni z uporabo simulacijskih metod prenosa energije in snovi skozi zunanjo lupino z upoštevanjem posebnosti lege objekta in lokalnih (urnih) vremenskih podatkov [Clarke, 2001].

Zaključek

Predstavljeni primer modela trajnostne prenove večstanovanjske stavbe predstavlja priložnost za razmislek o izvedbi pilotnega projekta v praksi, ki bi s podporo državne in lokalne politike povezal raziskovalno dejavnost univerze z gospodarstvom v vseh njegovih segmentih ter pridobil zanimanje in podporo tudi širše javnosti. Za uveljavitev načel in ciljev trajnostne kulture bi bilo potrebno izoblikovati širši okvir sistemskih ukrepov, ki bo zajel vsa področja in dejavnosti za izboljšanje pogojev prenove, vključno z zakonodajno in finančno področje, zlasti pa bi moral že v najzgodnejši fazi snovanja in odločitve pritegniti tudi uporabnike stanovanj - tako lastnike kot tudi najemnike.

Integralni proces trajnostnega preurejanja stanovanjskih sosesk na prvem mestu zahteva interdisciplinarnost dela. Sodobni pristopi v skladu s trajnostno kulturo narekujejo permanentno sodelovanje in usklajevanje vseh udeležencev -

arhitektov, gradbenih inženirjev in drugih strok - tako pri pripravi, izvedbi, kakor tudi pri monitoringu in evalvaciji projektov prenove.

Slika 14: Situacija po prenovi.
 Condition after renewal.

Opombe

- 1 Zakon o urejanju prostora, Politika urejanja prostora Republike Slovenije, Strategija prostorskega razvoja Slovenije, Nacionalni stanovanjski program.
- 2 Agenda 21, Agenda Habitat.
- 3 Podatki Statističnega urada RS iz l. 2002
- 4 Prispevek v nadaljevanju pogl. 4 povzema vsebino in rezultate diplomskega dela na Fakulteti za gradbeništvo Univerze v Mariboru z naslovom Trajnostna prenova večstanovanjske zgradbe avtorja Kristijana Krajnc, ki so bili predstavljeni tudi širši javnosti na razstavi na Ljubljanskem gradu v sklopu mednarodne konference z naslovom Prestrukturiranje velikih stanovanjskih sosesk v evropskih mestih: Politike, prakse in perspektive, ki je potekala v okviru projekta RESTATE od 19. do 21. 5. 2005 v soorganizaciji UIRS.
- 5 Cena kurilnega olja 118 SIT/l, z dne 21.12.2004.

Viri in literatura

- Aalbers, M., Beckhoven, van, E., Kempen, van, R., Musterd, S., Ostendorf, W., 2003: Large Housing Estates in the Netherlands. RESTATE report 3e, Faculty of Geosciences, Utrecht University
- Bueren, van, E., 2001: Sustainable building policies: Exploring the implementation gap. V: Maiellaro, N., Towards sustainable building, 29-41. Kluwer Academic Publishers, Amsterdam
- Clarke, J., 2001: Energy simulation in building desing. Butterworth-Heinemann, Oxford
- Družba-prostor-graditev, Ob vstopu Slovenije v Evropsko unijo, 2004. simpozij, 19.5.2004, Ljubljana
- Energetsko učinkovita in trajnostna gradnja., V: Zbornik 3. dneva inženirjev in arhitektov, Inovativno grajeno okolje, 2004. Inženirska zbornica Slovenije, Ljubljana
- Erlandsson, M., Levin, P., 2004: Environmental assessment of rebuilding and possible performance improvements effects on a national scale. Building and Environment 39: 1453-1465.
- Flade, A., Hallman, S., Lohmann, G., Mack, B. (Ur.), 2003: Wohnkomfort im Passivhaus. Institut Wohnen und Umwelt GmbH, Darmstadt
- John, G., Clements-Croome, D., Jeronimidis, G., 2005: Sustainable building solutions: a review of lessons from the natural world. Building and Environment 40: 319-328.
- Kos, D., 2004: Rehabilitacija stanovanjske soseke: primer Savsko naselje. V: Stanovanja in urbanizacija - trendi in perspektive, Povzetki prispevkov, mednarodna konferenca 8.-9.nov.2004, Ljubljana
- Kranjc, K., 2005: Trajnostna prenova večstanovanjske zgradbe. Fakulteta za gradbeništvo, Univerza v Mariboru, diplomsko delo
- Mandić, S., 1996: Stanovanje in država. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana
- Nacionalni stanovanjski program. 2000. Zbirke Državnega zbora RS - sprejeti akti
- Pirkovič-Kocbek, J., 1982: Izgradnja sodobnega Maribora. Partizanska knjiga, Znanstveni tisk, Ljubljana
- Ruano, M., 2002: EcoUrbanism Sustainable Human Settlements: 60 Case Studies. Editorial Gustavo Gili, Barcelona
- Schubert, W., 2001: Wohnqualität als Standortfaktor. V: Ökologie und Ökonomie des Bauens, simpozij, 17.11.2001, Ludwigshafen
- Sendi, R. et al., Prostor SI 2000, 2000: Stanovanja, kvaliteta bivanja in razvoj poselitve., Urbanistični inštitut Republike Slovenije, Ljubljana
- SUREURO - Sustainable Refurbishment Europe. <http://www.sureuro.com>

Viri slik:

K. Krajnc, 2005: Trajnostna prenova večstanovanjske zgradbe, diplomsko delo avtorja.

*The role of green roofs and facades in building refurbishment***izvleček**

Članek prinaša sintetičen pogled na vlogo zelenih strešnih in vertikalnih površin objektov v integralnem načrtovanju odprtega prostora mesta. Prikazani so sistemski pristopi k načrtovanju tam, kjer jih podpira mestna politika s smernicami, priporočili, subvencijami in postavljanjem normativov za obseg površin. V prispevku je predstavljena njihova ekološka in okoljska vloga v krajini, njihov vpliv pri redistribuciji padavinskega odtoka, zmanjšanju obremenitev mestnega kanalizacijskega omrežja, zmanjšanju učinka toplotnega jedra, usmerjanju gibanja zračnih mas in absorpciji polutantov. Zelene strehe so pomemben del zagotavljanja energijske varčnosti objektov, saj vplivajo na zmanjšanje izgube toplote v okolje, izboljšajo energijsko učinkovitost objektov, predvsem z nižanjem temperaturnih nihanj na površini strehe, s čimer se podaljša življenjska doba gradiv. Imajo tudi pomembno socialno in psihološko vlogo v smislu zagotavljanja možnosti za rekreacijo, aktivno vrtnarjenje, terapevtsko sprostitev in počitek v urbanem okolju. Zeleni strešni in fasadni sistemi imajo tudi morfološko in mestotvorno vlogo in pomembno vplivajo na doživljanje prostora in mestnega okolja, na berljivost prostora in identifikacijo z njim. Poudarek je namenjen razčlenitvi ekonomske upravičenosti izvedbe zelenih streh zaradi nižjih stroškov vzdrževanja, daljše življenjske dobe materialov in energijske varčnosti. Zelena streha poveča tudi vrednost nepremičnini. Prispevek je zaokrožen s predstavitvijo pravilnega izbora ustreznih gradiv, zlasti rastlinskega ter z vidiki implementacije in vzdrževanja ekstenzivnih in intenzivnih sistemov ozelenjevanja streh.

ključne besede:

Ozelenjevanje streh, ozelenjevanje fasad, strešni vrt, prenova objektov, funkcije zelenih streh.

abstract

The article brings a synthesised view on the role of green roof and vertical surfaces of buildings in integral planning of open urban spaces. Presented are their ecological and environmental role in the landscape, their effect in the redistribution and discharge of atmospheric water; diminishing burdens on municipal sewer systems, alleviating the effect of the heat core, directing flows of air masses and absorption of pollutants. Green roofs significantly contribute to energy consumption in buildings since they diminish losses of heat to the environment and improve energy efficiency of buildings, above all by diminishing temperature fluctuation on the roof surface, thus improving the lifespan of materials. They also have important social and psychological roles in the sense of ensuring possibilities for recreation, active gardening, therapeutic relaxation and leisure in the urban environment. Green roof and facade systems also play morphological and city-building roles and significantly contribute to experiencing the urban environment, spatial legibility and self-identification. Emphasis is given to the analysis of economic legitimacy of building green roofs in conjunction with lower maintenance costs, longer lifecycles of materials and energy saving. Green roofs also increase the value of property. A presentation of correct choice of adequate materials rounds up the article, especially concerning the vegetation, as well as aspects of implementation and maintenance of extensive and intensive systems for roof greening.

key words:

Greening of roofs, greening of facades, roof garden, building renewal, functions of green roofs.

Priložnosti za uvajanje zelenih streh in fasad v mesto

V kontekstu paradigme trajnostnega razvoja je pri prenovi objektov smiselno izkoristiti potencial za vzpostavljanje zelenih streh in zelenih fasad, kjer je to mogoče. Pri vsakem posegu v prostor, pa naj bo to pri novogradnji ali pri prenovi objektov, je zato smotrno pretehtati tako prednosti in koristi, kot tudi druge okoliščine prenove. Zelene strehe in fasade so še neizkoriščen potencial, ki ga je smiselno upoštevati v načrtovanju odprtega prostora trajnostnega mesta in smotrnega gospodarjenja s prostorom. V tradicionalni arhitekturi so znani primeri ozelenjenih streh zlasti iz skandinavskih dežel, kjer je bila zatravljena streha pomembna pri uravnavanju toplote v notranjih prostorih hiše. V novejšem času so postale zelene strehe ne samo popularne temveč ponekje tudi zakonsko predpisane. Nadomeščanje izgubljenih zelenih površin zaradi urbanizacije rešujejo v Nemčiji z zakonskimi določili. V tem smislu družba zakonsko podpira graditev zelenih streh ter zagotavlja subvencije pri gradnji, znižanje pristojbin za uporabo kanalizacijskega omrežja in podobno. V takem družbenem okolju so stroški 36. letnega vzdrževanja za 15% nižji kot pri goli strehi. Zato ni presenetljiv podatek, da so v Nemčiji od leta 1998 ozelenili 10 milijonov kvadratnih metrov ravnih streh. V zadnjih letih se z naraščajočimi okoljskimi problemi tudi v ameriškem prostoru pojavlja prestrukturiranje vrednot, kar daje večji pomen varovanju okolja. V severno ameriških mestih tako umeščajo ozelenjene strehe v mestno infrastrukturo s pomočjo subvencij iz mestnih proračunskih sredstev. Ozelenjene strehe postajajo vse pomembnejše tudi v sredozemskem območju, poleti znižujejo temperaturo v notranjosti objektov. Z okoljskega vidika je vsaka, še tako majhna zelena površina v mestu, pomemben del zelenega sistema ter prispeva k večji bivanjski kakovosti v smislu trajnostnega razvoja. Priložnosti za to so številne: zelene strehe

so mogoče in zaželeno na obsežnih ravnih strehah industrijskih objektov, garažnih hiš, nakupovalnih središč pa tudi v stanovanjskih soseskah in na zasebnih stanovanjskih objektih. Prenova objektov v soseski Gårdstan v Göteborgu je primer urejanja strešnih terasnih vrtov. Potenciali za uvajanje zelenih streh in fasad v mestu so omejena dostopnost odprtih zelenih površin ter visoka cena zemljišč.

Slika 1: Objekt pred prenovo v soseski Gardstan v Göteborgu (foto: Anders Thor).

The building in the Gardstan estate in Gothenburg before renewal.

Slika 2: Objekt po prenovi v soseski Gardstan v Göteborgu, s terasasto urejenimi strešnimi vrtovi (foto: Anders Thor).

The building in the Gardstan estate in Gothenburg after renewal, roof gardens designed as terraces.

Vloga zelenih streh in fasad: nova urbana kakovost

Zelene strehe in fasade so lahko del sistema zelenih odprtih površin mesta. Kot take imajo pomembno vlogo, zlasti mestotvorno, estetsko, sociološko, ekološko in okoljsko, morfološko ter ekonomsko. Uvajanje zelenih strešnih sistemov je ob enem tudi priložnost kakovostno oblikovanje krajine.

Mestotvorna vloga in estetska vloga:

Zeleni strešni in fasadni sistemi imajo morfološko in mestotvorno vlogo in pomembno vplivajo na doživljanje prostora in mestnega okolja, na berljivost prostora in identifikacijo z njim. Med strešnimi ureditvami so lahko tako drobne zasebne ureditve kot obsežne javne parkovne ureditve. Vse pogosteje postajajo strehe podzemnih garaž tudi javni zeleni prostor, plaza ali tržna ureditev.

Specifične razmere in omejitveni pogoji nedvomno vplivajo na načrtovanje krajinskih ureditev na strehah in na fasadah objektov. Največji omejitveni dejavnik je nosilnost konstrukcije ter s tem povezana količina substrata in vrsta uporabljene vegetacije. Drugi omejitveni dejavnik je stopnja vzdrževanja, tretji pa predvidene rabe v prostoru. Tako so pri strešnih ureditvah za učinkovito artikulacijo prostora namesto dreves uporabljene vertikalne zazelenjene strukture z vzpenjalkami, pogoste so oblikovne igre s tlaki in uporabo različnih vrst pokrovnih rastlin in trajnic.

Slika 3: Terasasto urejena streha nad nakupovalnim središčem Les Halles v Parizu (foto: Tanja Simonič).
Roof designed as a terrace on the Les Halles shopping centre in Paris.

Socialna in psihološka vloga zelenih streh in fasad:

Prav rabe so tiste, ki določajo način strukturiranja in oblikovanje strešnih vrtov. Kot okolja s prevladujočimi naravnimi sestavinami imajo tudi pomembno socialno in psihološko vlogo v smislu možnosti za zagotavljanje rekreacije, aktivnega vrtnarjenja, terapevtske sprostitev in počitka v zelenem, čeprav v urbanem okolju. Stik z naravnim okoljem namreč zagotavlja sprostitev, fizično in mentalno regeneracijo ter boljše počutje [Kaplan, Kaplan 1989, Hartig 1993, Simonič 2003].

Ekološka in okoljska vloga:

Ozelenjevanje streh lahko prispeva k izboljšanju okoljskih razmer v urbanem okolju. Zeleni strešni sistemi vplivajo na redistribucijo padavinskega odtoka, zmanjšanje obremenitve mestnega kanalizacijskega omrežja, zmanjšanje učinka toplotnega jedra v mestih, usmerjanje zračnih mas in absorpcijo polutantov, kar so nedvomno pomembni dejavniki za podrobnejši razmislek o njihovem vključevanju v mestno zeleno strukturo. V tem smislu lahko ozelenjene strehe funkcionalno dopolnjujejo

zeleni sistem mesta in postanejo tudi del krajinskoekološkega sistema (koridorji, stopni kamni, ipd.).

Slika 4: Park Atlantique je intenzivno vzdrževan strešni vrt - park nad postajo. (foto: Tanja Simonič)
Park Atlantique is an intensively maintained roof garden - park over the station.

Slika 5: Strešni vrt banke NMB v Amsterdamu. Ureditev vključuje bogato zazelenitev, vodne motive ter prostore za zadrževanje uslužbencev v času odmora (foto: Tanja Simonič).
Roof garden of the NMB bank in Amsterdam. The design includes lush vegetation, water motifs and spaces for gathering of employees during breaks.

A. Razporejanje padavinske vode

Vegetacija strešnih vrtov sodeluje pri uravnavanju in razporejanju padavinske vode. Odvisno od intenzitete padavin in debeline substrata (globine tal) lahko ozelenjena streha zadrži od 15 do 90 % padavinske vode (povprečno 50-60 %). Voda se zadrži in porabi na mestu samem. Tako 8 cm plast rastlin zadrži 35 mm padavin. Zmanjša se količina padavinske vode v mestnem kanalizacijskem omrežju, hkrati pa se izboljša nadzor nad transportom sedimentov v padavinski vodi [Moran in sod. 2005].

B. Absorbicija polutantov

Težke kovine in dušične spojine v padavinski vodi se na ozelenjenih strehah vežejo na talne delce in se ne spirajo v kanalizacijsko omrežje in podtalnico. Na ta način se iz padavinske vode izloči več kot 95 % kadmija, bakra in svinca in 16 % cinka. V veliki meri se zniža tudi vsebnost dušičnih snovi. Vendar pa se v primeru bogato založenega ravnega sloja s humusom (15%) pojavi večja količina dušikovih spojin v odtoku, kar je posledica spiranja dušika iz organskega dela substrata. Ta vidik je treba upoštevati na območjih, kjer je varovanje podtalnice posebnega pomena [Moran in sod. 2005: 6].

C. Uravnavanje temperature ozračja

Segrevanje objektov, streh, cest in tlakovanih površin v mestnih središčih ustvarja toplotna jedra. Od vseh površin se najbolj segrejejo ravne strehe (v poletnih mesecih doseže temperatura strehe okoli 80°C) in tako največ prispevajo k učinku toplotnega jedra. Posledice so neugodna bivanjska klima. Vegetacija znatno izboljšuje mestno mikroklimo. Temperaturna sprememba med nižjimi temperaturami nad vegetacijskim pokrovom ozelenjene strehe in višjimi temperaturami nad tlakovanimi površinami povzroča vertikalno cirkulacijo zračnih mas v mestu, kar zmanjšuje učinek toplotnega jedra. Bilanca sončnega sevanja je zato na ozelenjeni strehi ugodnejša za mikroklimo kot na goli strehi. Na ozelenjeni strehi se odbije 27% celotnega sončnega sevanja, 60% ga absorbirajo rastline in 13% tla [Ekaterini in Dimitris, 1998: 29]. Pri neozelenjenih strehah prispe na površino strehe do 100% sončnega sevanja [Patterson, 1998: 81]. Strehe kot gornja plast mestnega prostora največ prispevajo k pregrevanju in ustvarjanju mesta kot toplotnega jedra.

D. Kakovost zraka

Vegetacija strešnega vrta zadrži aerosol in absorbira toksine v zraku. Rastline zadržijo atmosferski prah, ki se ob padavinah spere v tla, kjer se velik del veže na talne delce in tako ne pride v podtalnico. Raziskave so pokazale, da kvadratni meter travne površine letno odstrani 0,2 kg prašnih delcev. Zeleni deli rastlin absorbirajo številne okolju neprijazne pline in toksine. Tako srednje veliko drevo v enem dnevu očisti 10 m³ zraka. V 1 m³ zraka v ulici brez vegetacije je 10 20 000 prašnih delcev, v ulici z drevoredom pa prašnih delcev le za eno tretjino te vrednosti. Na osnovi teh podatkov lahko predvidevamo, da 2000 m² zatravljene strehe (nekošena trata s 100 m² listne površine na m²) lahko odstrani 4000 kg prašnih delcev na leto (2 kg na m²).

E. Zvočna izolacija

Testi kažejo, da 12 cm sloj ravnega substrata na ravni strehi zmanjša hrup (v notranjih prostorih) za 40 db [Pech in sod., 1999:7].

F. Nov življenjski prostor

Ozelenjena streha je biotop, v katerega se vključuje veliko živalskih vrst. Je nadomestek za izgubljene zelene površine zaradi urbanizacije. Zelene strehe so lahko načrtovane kot stopni kamni, ki omogočajo pretok živalskih in rastlinskih vrst in so povezani z naravnimi habitati ali pa so zasnovani kot samostojni habitati. Brenneisejeva raziskava je pokazala na pomen ozelenjevanja streh z avtohtonimi vrstami, saj je bila največja biološka pestrost ravno na teh površinah, še posebej če površine niso bile ravne ali so vključevale vodne prvine ali zadrževalnike [Wieditz, 2005:9-10].

Zelene strehe in energijska učinkovitost objektov:

Zelene strehe prispevajo k energijski varčnosti objektov, saj vplivajo na zmanjšanje izgube toplote v okolje, izboljšajo energijsko učinkovitost objektov ter z manjšanjem temperaturnih nihanj na površini strehe podaljšajo življenjsko dobo gradiv. Ozelenitev strehe z drevesnimi vrstami zniža stroške hlajenja v vročih krajih tudi za 10 - 50 % [Simpson, Macpherson, 1996]. Temperatura zraka v bivanjskem delu pod ozelenjeno streho je za 3 - 40 °C nižja od zunanje temperature (25 - 300 °C). Prihranek energije je odvisen od velikosti stavbe, lokacije, debeline ravnega substrata, izbora rastlinskega gradiva. Pri eno ali dvonadstropnih stavbah, kjer zavzema streha velik delež površine v stavbnem plašču, so lahko prihranki pri hlajenju 25 % [Peck in sod. 1999: 6]. Tudi če rastni substrat pozimi zmrzne, deluje ozelenjena streha kot toplotni izolator. Dovolj je že 30 cm debela plast substrata, da preprečuje ohladitev strehe pod 0 °C (pri zunanji temperaturi 20 °C) [Peck in sod. 1999: 7].

Slika 6: Vertikalna konstrukcija za vzpenjalke kot zelena stena javnega objekta v mestnem parku v Göteborgu (foto: Tanja Simonič).
Vertical support structure for climbers as a green wall of a public building in the Gothenburg city park.

Slika 7: Ozelenjena stena kot členitveni element na fasadi (foto: Tanja Simonič).
Green wall as a structuring element of the facade.

Ekonomske prednosti in omejitve pri uvajanju zelenih streh in fasad:

Začetni stroški za izvedbo ozelenjene strehe so tri do šest krat večji kot pri goli strehi [Wong in sod. 2002]. Vendar pa se z upoštevanjem stroškov investicije in vzdrževanja skozi celotno življenjsko dobo strehe (investicija in vzdrževanje) pokaže, da objekti z ekstenzivno ozelenjeno streho kljub višjim začetnim izvedbenim stroškom porabijo manj energije za ogrevanje in ohlajanje, stroški vzdrževanja strehe so nižji in gradiva imajo daljšo življenjsko dobo [Wong in sod., 2002: 500]. Trajanje vodotesnih membran se pri ozelenjenih strehah dvakratno poveča, saj so boljše zaščitene pred mehanskimi poškodbami, UV žarki in velikimi nihanji temperatur. Pričakovana življenjska doba ozelenjene strehe je tako okoli 40 let.

Izbor gradiv za ozelenitev streh in fasad

Pri izvajanju zelenih streh tako pri novih objektih, še posebej pa pri starih, je nujno upoštevati nekatere omejitve pri izboru gradiv. Pomemben je izbor substratov za zasaditev ter pravilen izbor rastlinskih vrst ter upoštevanje vidikov izvajanja in vzdrževanja ekstenzivnih in intenzivnih sistemov ozelenjevanja streh. Značilni profil zelene strehe gradijo od spodaj navzgor drenažni sloj (premer delcev 16-30 mm), nad njim je filterska plast (filc 150-300 g/m²), ki zadržuje delce iz plasti prsti (humus 40%, porozni granulati, vulkanski pesek, silikati 30%-60, glina). Prst pokriva zastirka iz lesnih sekancev (5 cm) ter vegetacijska plast (debela od nekaj centimetrov do več metrov). Pri intenzivnejših izvedbah so spodaj še tipske kasetirane plošče, ki zadržujejo deževnico in jo kasneje postopno oddajajo nazaj v substrat.

Substrat:

Za kakovostno izvedbo strešnega vrta je pomembna ustrežna priprava substrata. Ta mora imeti ustrezne sloje, stabilno strukturo, treba je poskrbeti za zadrževanje mineralnih delcev ter za ustrezno odvodnjavanje. Za polnila ali artikulacijo strešnega prostora se lahko uporabi polistiren ali betonsko konstrukcijo, možna je uporaba tudi plastičnih posod za rastline. Za drenažni spodnji sloj je najbolje uporabiti gramoz iz vulkanskih kamnin, ki ima nizko specifično maso, ali umetne granulati, ki so inertni, omogočajo zadrževanje vode in so po izvoru zaželeno silikati. Izvesti je treba tudi protikoreninsko zaščito ter položiti filc za zadrževanje drobnih talnih delcev pred izpiranjem. Prst mora imeti specifične pedološke lastnosti z manj organskimi delci in večjim deležem anorganskih delcev, torej peščenih delcev in glin. Zgornja plast so lesni sekanci, ki zadržujejo vlago in s tem uravnavajo površinsko izhlapevanje.

Rastline primerne za ozelenjevanje strešnih vrtov:

Ozelenitev strešnih vrtov je lahko ekstenzivna ali intenzivna. Pri ekstenzivni metodi je vegetacija prepuščena samostojnemu razvoju, zato je praviloma ne gnojimo in ne namakamo, saj bi s tem ustvarili pogoje za rastline, predvsem plevele, ki zahtevajo rodovitnejšo okolje. Pri ekstenzivni metodi se ustvari stabilen ekološki sistem, ki ne potrebuje dodatnega vzdrževanja. Značilna vegetacija ekstenzivno ozelenjenih streh pogosto raste prosto v naravi; predvsem na revnih, suhih rastiščih s tankim rastnim slojem.

Rastline so tu izpostavljene neposrednemu sončnemu obsevanju, nihanju temperatur in talne vlage. Zato je pomembno izbirati vrste, ki dobro prenašajo tako sušo kot občasno moč. Primerne rastline za taka rastišča imajo pogosto debelo kutikulo, mesnate liste in dlakavo listno površino. Pomembno je, da imajo

dobro obnovitveno sposobnost, se dobro razraščajo in dobro prekoreninijo substrat. Za uspešno rast mora biti debelina rastnega substrata na ekstenzivno ozelenjenih streh prilagojena rastlinski vrsti in znaša od 5 do 15 cm [Riehl, 2003: 37]. Rastline primerne za ekstenzivno ozelenjevanje streh [Kutin, 1996: 15-16] so med travami *Agrostis capillaris*, *Bromus erectus*, *Festuca ovina*, *Poa pratensis* in *Festuca scoparia*, med sukulentami *Sedum acre*, *Sedum album*, *Sedum floriferum* in *Sedum reflexum*, med zelišči pa *Allium flavum*, *Allium argenteum*, *Anthemis tinctoria*, *Aubrieta sp.*, *Carex sp.*, *Chrysanthemum leucanthemum*, *Dianthus carthusianorum*, *Lavandula angustifolia*, *Potentilla argentea*, *Salvia nemorosa* in *Thymus serpyllum*.

Za razliko od ekstenzivno ozelenjene strehe, nasad intenzivno ozelenjene strehe ni samozadosten sistem. Rastline potrebujejo stalno oskrbo z vodo (namakanje), hranili (dognojvanje), dodajati in obnavljati je treba tudi substrate, propadle rastline ter odstranjevati plevele. Debelina substrata je 20 cm in več, odvisno od izbora rastlinskih vrst [Riehl, 2003: 37].

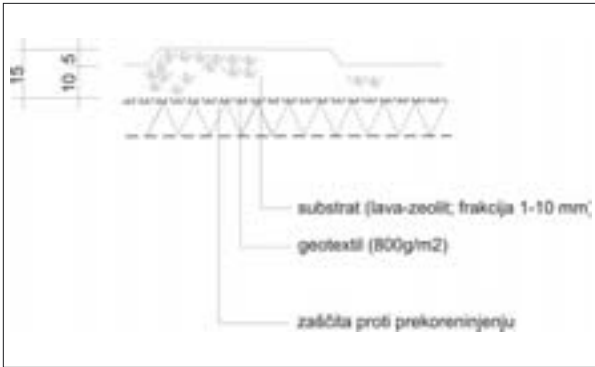
Slika 8: Strešni vrt v Innsbrucku, kjer so zasajene homulice in druge sočnice, je primer ekstenzivne zazelenitve, kjer dodatna oskrba nasada ni potrebna. (foto: Janja Lužnik)

Roof garden in Innsbruck with planting of crassulaceae and other succulents is an example of extensive greening where additional maintenance of the plants is not necessary.

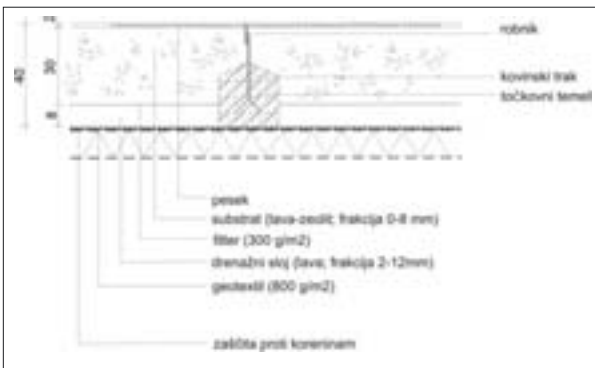

Slika 9: Park Atlantique je intenzivno ozelenjena strešna ureditev. (foto: Tanja Simonič)

Park Atlantique is an intensively greened roof design.

Slika 10: Prezn strehe z ekstenzivno ozelenitvijo [po Riehl, 2003:37].
Section of a roof with extensive greening [after Riehl, 2003:37].

Slika 11: Prezn strehe z intenzivno ozelenitvijo [po Riehl, 2003:37].
Section of a roof with intensive greening [after Riehl, 2003:37].

Merila za izbiranje rastlinskih vrst v primeru intenzivne ozelenitve ne izhajajo samo iz ekofizioloških značilnosti rastlin. Enako pomembna so merila, ki izhajajo iz videznih lastnosti rastlin (velikost, oblika, barva, habitus, tekstura...), saj so ti vrtovi namenjeni neposredni uporabi in bivanju. Zato je izbor rastlinskih vrst obsežnejši. Pomembno ga je prilagoditi rastišču, kar zmanjša stroške vzdrževanja in podaljša življenjsko dobo nasadov. Gaida in Grothe [2000: 276-284] priporočata za sajenje številne vrste in sorte tujerodne drevnine. Za naše klimatske razmere so primerne drevesne vrste, kot na primer *Acer ginnala*, *Acer japonicum* "Aconitifolium", *Acer palmatum* "Osakazuki", *Betula nana*, *Betula pendula* "Youngii", *Prunus fruticosa* "Nana", *Sorbus aucuparia*. Med grmovnicami so najprimernejše *Amelanchier lamarckii*, *Berberis thunbergii*, *Buxus sp.*, *Cornus kousa*, *Cotoneaster sp.*, *Cytisus praecox*, *Euonymus alatus*, *Euonymus planipes*, *Genista sagittalis*, *Hydrangea sp.*, *Hypericum sp.*, *Ilex sp.*, *Lonicera sp.*, *Mahonia aquifolium*, *Pachysandra terminalis*, *Potentilla sp.*, *Salix helvetica*, *Salix lanata*, *Salix purpurea* "Nana", *Salix rosmarinifolia*, *Spiraea sp.* in *Viburnum sp.*. Za zasajanje strešnih vrtov so primerni tudi številni pritlikavi iglavci in nekatere vednozelenne rastline (*Prunus laurocerasus*, *Vinca minor*, *Vinca mayor*). Za zelene stene so glede na različne konstrukcijske izvedbe primerne naslednje vzpenjalke *Aristolochia sp.*, *Campsis radicans*, *Hedera sp.*, *Hydrangea petiolaris*, *Lonicera caprifolium*, *Lonicera henrii*, *Lonicera tellmaniana*, *Partehnocyssus sp.*, *Polygonum aubrietii* ter *Wisteria sp.*.

Vzdrževanje zelenih streh in fasad:

Ključni dejavnik že v fazi načrtovanja zelene strehe je odločitev glede ekstenzivnosti in intenzivnosti vzdrževanja nasada, v slednjem primeru je zelena, včasih pa nujna dostopnost

vode in elektrike. Obenem pa način izvedbe in vrsta uporabljenega rastlinskega gradiva vplivata na obseg in vrsto operacij po dejanski izvedbi, ki so nujne za uspešno trajanje nasada ter doseganje zelenih učinkov.

Slika 12: Intenzivno gojena trava na strmih stenah športne dvorane v Parku Bercy v Parizu je primer nesmiselnega načrtovanja zelene strehe - stene, saj zahteva izjemno visoko stopnjo dragega vzdrževanja.
(foto: Tanja Simonič)

Intensively cultivated lawn on the steep walls of the sports hall in Park Bercy in Paris is an example of senseless planning of green roofs - walls, since it demands extremely costly maintenance.

Sklep

Uvajanje ozelenjenih streh in fasad, tako na novih objektih kot pri prenovi starih, ima številne prednosti, pa tudi omejitve. Vsekakor so ti zeleni sistemi pomemben prostorski potencial, ki lahko prav v gosto poseljenem urbanem prostoru igrajo pomembno ekološko, okoljsko, socialno pa tudi morfološko vlogo. Zanimariti pa ne gre tudi dejstva, da so lahko dolgoročno to tudi ekonomsko sprejemljivejše rešitve. Prav aktivna prostorska politika pa bo morala spodbujati nadomeščanje izgubljenih zelenih površin v mestih in vzpostavljanje zelenih strešnih in vertikalnih površin povsod tam, kjer je to mogoče in sprejemljivo. To pa je še eden od korakov h bolj kakovostnemu bivanju in trajnostnemu razvoju mest.

Viri in literatura

- Ekaterini, E., Dimitris, A., 1998: The contribution of planted roof to the thermal protection of buildings in Greece. *Energy and Buildings*, 27 (3): 29-36.
- Gaida, W., Grothe, H., 2000: *Gehölze handbuch für Planung und Ausführung*. Patzer Verlag, Berlin-Hannover.
- Gilbert, O. L. 1991: *The Ecology of Urban Habitats*. London, Chapman & Hall.
- Hartig, T. R. 1993: Nature Experience in Transactional Perspective. *Landscape and Urban Planning*, 25: 1736.
- Kaplan, R., Kaplan, S. 1989: *The Experience of Nature*. Cambridge, Cambridge University Press: 240 str.
- Kutin, B., 1996: Primernost nekaterih avtohtonih rastlin za ekstenzivno ozelenjevanje streh. *Diplomska naloga, Biotehniška fakulteta, Oddelek za agronomijo, Ljubljana*.
- Moran, A., Hunt, B., Smith, J. (2005): Hydrologic and water quality performance from greenroofs in Goldsboro and Raleigh, Nord Carolina. *The Green Roof Infrastructure Monitor*, 7(1):6-12.
- Ogrin, D. 1989: Sodobni tokovi v oblikovanju mestnega zelenja. V: *Vidiki urejanja javnega zelenja v mestih*. Zbornik referatov. Ljubljana, Biotehniška fakulteta, Katedra za krajinsko arhitekturo: 6-14.
- Osmundson, T. 1999: *Roof Gardens. History, design and construction*. New York: W.W. Norton & Company.
- Patterson, M., 1998: What color green?. *Buildings*, 92 (5): 80-82.
- Peck, S. W., Callaghan, C., Kuhn, M. E., Grass, B., 1999: Greenbacks from green roofs: forging a new industry in Canada. Peck and Ass..
- Riehl, W., 2003: *Regelwerke, Techniken und Bauweisen*. Garten und Landschaft, 10: 36-38.
- Simonič, T., 2003: Preference and Perceived Naturalness in Visual Perception of Naturalistic Landscapes. *Zbornik BF*, 81, 2: 369-387.
- Simpson, J. R., McPherson, G., 1996: Potential of tree shade for reducing residential energy use in California. *Journal of Arboriculture*, 22 (1): 23-31.
- Wieditz, I., 2005: Urban Biodiversity An Oxymoron?. *The Green Roof Infrastructure Monitor*, 5(1): 9-10.
- Wong, H. H., Tay, S. F., Wong, R., Ong, C.L., Sia, A., 2003: Life cycle cost analysis of rooftop gardens in Singapore. *Bilding and Environment*, 38(3): 499-509.
- Dörries, J., Zens, U., 2003: Multifunktionale Dachvegetation. *Garten und Landschaft*, 10: 22-25.
- Ekaterini, E., Dimitris, A., 1998: The contribution of planted roof to the thermal protection of buildings in Greece. *Energy and Buildings*, 27 (3): 29-36.
- Gaida, W., Grothe, H., 2000: *Gehölze handbuch für Planung und Ausführung*. Patzer Verlag, Berlin-Hannover.
- Gilgen, H., Zwanzig Jare Erfahrung mit Extensivbegrünung. *Garten und Landschaftsbau*, 10 1994: 617-619.
- Kutin, B., 1996: Primernost nekaterih avtohtonih rastlin za ekstenzivno ozelenjevanje streh. *Diplomska naloga, Biotehniška fakulteta, Oddelek za agronomijo, Ljubljana*.
- Palmer-Wilson, K. 2005: Introduction to Horticultural Therapy and Green Roofs. *The Green Roof Infrastructure Monitor*, 5(1):11-12.
- Patterson, M., 1998: What color green?. *Buildings*, 92 (5): 80-82.
- Peck, S. W., Callaghan, C., Kuhn, M. E., Grass, B., 1999: Greenbacks from green roofs: forging a new industry in Canada. Peck and Ass..
- Riehl, W., 2003: *Regelwerke, Techniken und Bauweisen*. Garten ind Landschaft, 10: 36-38.
- Simpson, J. R., McPherson, G., 1996: Potential of tree shade for reducing residential energy use in California. *Journal of Arboriculture*, 22 (1): 23-31.
- Wieditz, I., (2005): Urban Biodiversity An Oxymoron?. *The Green Roof Infrastructure Monitor*, 5(1): 9-10.
- Wong, H. H., Tay, S. F., Wong, R., Ong, C.L., Sia, A., 2003: Life cycle cost analysis of rooftop gardens in Singapore. *Bilding and Environment*, 38(3): 499-509.
- Osmundson, T. 1999: *Roof Gardens. History, design and construction*. New York: W.W. Norton & Company.
- <http://appsci.queensu.ca/ilc/livebuilding/greenwall> (13. 10. 2005)
- <http://www.plants-for-people.org/eng/science/f.htm> (13. 10. 2005)
- <http://www.eaue.de/winuwd/search.htm> (13. 10. 2005)
- <http://www.sustainable-energy.vic.gov.au> (13. 10. 2005)
- <http://www.umanitoba.ca/academic/faculties/architecture/la/sustainable/cases> (13. 10. 2005)

A SYNTHESIS OF SENSUALITY AND SOBRIETY: THE ARCHITECTURE OF HANS GANGOLY

UDK 72.071
COBISS 1.02 pregledni znanstveni članek
prejeto 1.9.2005

Sinteza čutnosti in treznosti: Arhitektura Hansa Gangolyja

izvleček

Dela Hansa Gangolyja na graški arhitekturni sceni v osnovi sprožajo spremembo iz radikalnosti, ki je bila nekoč prepoznana za graško posebnost, k treznosti in čutnosti. Gangolijeve teoretske predpostavke so najboljše vidne na delih, kjer se sooča z zgodovinskimi okvirom. Označuje jih previdna in dobro uravnotežena simbioza starega in novega. Gangoly opredeljuje osnovo svojega oblikovalskega delovanja prek dveh načel: načelu sodobnosti, ki se nanaša na spremembe vsebin zdajšnjih struktur in na načelo spremenjenega zaznavanja starega in novega, prek neposrednega in enakovrednega soočanja.

Gangoly najraje uporabi preprostost pravokotnih prostorov. Sledi življenjskemu pravilu, da je treba krepiti preprostost oblikovanja prostora obratno sorazmerno pogostosti njegove posamezne ali skupinske rabe. V svoji navidezni previdnosti, vendar ob spoštovanju natančne in dokončne vsebine, se je na krajinske razmere in okoliške stavbe sposoben odzvati izredno poetično. Zaradi berljive razlike med zgodovinskimi in sodobnimi podobami je zato takoj mogoče prepoznati medsebojno razmerje starega in novega. Nastala nasprotja vseeno niso predstavljena z avantgardno patetičnostjo. Pomembna Gangolyeva metoda je morfološka integracija novih arhitekturnih dodatkov v različne zgodovinske okvire. Gangolyeva arhitektura je daritev za vse pozorne formalne posege, saj prav zaradi te pozornosti lahko ponuja še več ravni zaznave.

ključne besede:

Gangoly, arhitektura, Gradec, zaznava, integracija, zgodovinski okvir, poseg.

abstract

Hans Gangolys works are influencing essentially the change of the Graz architectural scene from a radicalism originally receipted as a Graz specific to an architecture marked by sobriety and sensuality. The theoretic positions of Gangoly are being presented best in the works dealing with a heritage context. These works are characterised by a careful and well-balanced symbiosis of old and new. Gangoly defines his design proceeding as being based in generally on two principles: the principle of actualising which refers to the change of existing structures in their contents and the principle of the changed perception of old and new by their direct and equal confrontation.

Gangoly prefers to make use of the simplicity of rectangular spaces. He is following the maxim that a space has to be designed as simple as more often it's used by a person or a group of persons. He is capable in his apparently cautious, but with regard to the contents precise and conclusive way to react very poetically on landscape situations and existing buildings. Hereby the interrelation of old and new can be recognised at a glance because of the readable differences between the historic and contemporary images. The contradictions coming into being are not presented with avant-garde pathos. An important method of Gangoly is the morphological integration of the new architectural additions in the different historic contexts. The architecture of Gangoly is offering for all the careful formal interventions, or may be because of this caution, some more levels of perception.

key words:

Gangoly, architecture, Graz, perception, integration, historic context, intervention.

Hans Gangoly is a representative of the younger generation of architects in Graz, whose works are influencing essentially the change of the local architectural scene from a radicalism originally receipted as a Graz specific to an architecture marked by sobriety and sensuality. Though Gangoly has done his first steps in architectural design under the dominant influence of the founding generation of the Graz School with its radical form language and militant challenge to unreflective modernism and historical post-modernism, he has searched for an individual position leading towards a programmatically and theoretically founded plainness. To receipt this plainness just as a self-establishing strategy in opposite to the originators of the Graz School would misguide the understanding of his works, because the term Graz School doesn't implicate that the architectural phenomenon in Graz are passing into a unity visible at a glance, which can be hypostatized. Graz has ever been a cosmopolitan cultural space giving shelter to multifarious and contradictory phenomenon and has ever been in a process of movement and change which is evident to every dynamic culture field. So the aim to create an innovative architecture reflecting on the context has been a guiding principle since the genesis of the Graz School. There are just the manifestations of the innovation not any more so obvious and astonishing, but presented in a more cautious way. In this sense the architecture of Gangoly, which doesn't present itself by radical forms and exaggerated contradictions¹ is not to be explained by a change of the initial concept, but in the evaluation of the ideas. His work appears to be a field rod in this general tendency. The theoretic positions of Gangoly are being presented best in the works dealing with a heritage context. These works are characterised by a careful and well-balanced symbiosis of old and new. Gangoly knows perfectly how to synthesis in his works existing vernacular and landscape elements and new additions

into a complex whole by respecting the demands of the conservation of valuable historic structures.

Gangoly defines by his own² his design proceeding as being based in generally on two principles. The first one is the principle of actualising which refers to the change of existing structures in their contents structures, which original function has got out of date and which existence is therefore endangered. By the adaptation of the buildings to the meanwhile changed individual expectations of the users and with regard to the inherited shape the time difference between their setting-up in a totally different historic and public context and the present time is being overcome, but the cultural meaning is being preserved.

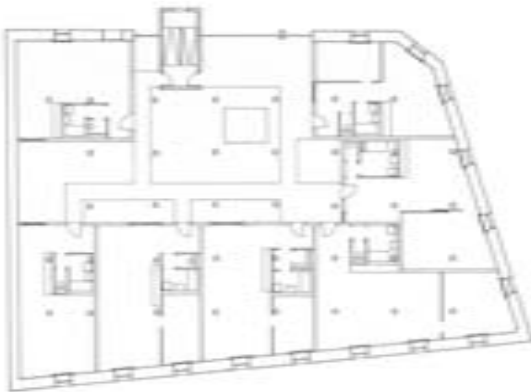
As a second principle Gangoly formulates the changed perception of old and new by their direct and equal confrontation. Both the contrast and the completion cause a revalorisation of the old and new parts. The side by side or one upon the other of the existing objects and the geometrical gestures of the contemporary additions determined by the classical modernism create new kind of mutual relations and visions. The inclusion of the outer space and the nature plays hereby an important role. It is an aspect of architectural design not being given inside the old structures. The contemplation on the landscape respectively on the existing objects in the proximity as objects of reference and spatial definition is setting off spiritual interactions and enlarges the horizons of thought.

The calm relation³ to the balance of a context formulated by Gangoly is being announced in several design works referring again and again to his individual master hand. The revitalisation of the former city mill in Graz in 1999 expresses best the duality of his starting positions described above. The mill is situated in the densely overbuilt historic suburbia of Graz on the right side of the river Mur, in between trade buildings and rental houses from

the 19th century. The waters of the artificial millstream which have been driving the mill-wheel are still flowing under the building.

Slika 1: Masiven značaj fasad mlina je ohranjen.
The massive character of the mill elevations has been preserved.

Slika 2: Stanovanja, umeščena v leseno nosilno strukturo, so razporejene okoli obsežnega notranjega dvorišča v skupinah.
The flats are arranged in groups around a large inner court inserted in the wooden construction.

Slika 3: S projektom se v dvorišču, prekritem s stekleno streho, lesena nosilna struktura razkrije v obliki prostorske mreže.
The project exposes the wooden construction as a spatial grid in the court covered by a roof light.

Slika 4: Dostop do stanovanj je prek vitkih armiranobetonskih mostov.
The accesses to the flats run on slender reinforced concrete bridges.

The historic city mill as a historic typological heritage object presents itself today as a voluminous building of 27 meters deepness. The prosaic elevations are confronted inside by an impressive wooden construction running over 5 floors. The round turned wooden columns have an enormous aesthetic effect. The fast urban development and the innovations in the mill industry have brought the original function to an end already before the Second World War. Since this time the building has been used as a storage room or has stayed empty at all in the last years. The mill has been declared as an architectural monument of culture even in 1995. It was especially the specific character of the well preserved wooden construction inside being evaluated as cultural heritage. The building has been adapted to housing uses. The exposition of the preserved wooden construction in the common space was next to the functional necessities of lightening and ventilation of the flats the primary design criteria. The exterior character of the massive building corpus was left unchanged.

The single flats are threaten as separated elements, arranged in groups around a large open inner court running over the whole floors and inserted in the wooden construction. The flats themselves follow the principle of exposing the wooden construction too. The loft-image of the flats created is due to the visible wooden construction and the mostly opened flat-rooms. The wooden columns and girder have the effect of permanent present guests in the open living rooms with cooking niches. The existed large height of the floors which had to be respected allowed putting up the sanitary cells as self-contained volumes. This causes the secondary effect that the relatively small-sized flats appear to be quite larger.

The adaptation design cared about the exposition of the wooden construction as a spatial grid in the common inner court covered by a roof light. The accesses to the flats run on slender reinforced concrete bridges. The unique spatial experience in the zone between the main entrance and the flats as well as the unconventional ambient led to a rapid rush on flats: all the flats have been rented within a fortnight.

The constructional and fire protection problems have to be solved and to be broth in conformity with the regulations for the preservation of cultural monuments were enormous. The multifarious particular solutions called the administrators, the technicians and the architect for readiness for unconventional thinking. It is especially the comprehension and engagement of the building owner who was rewarded with the Price for Building Owners of the Central Association of Austrian Architects⁴.

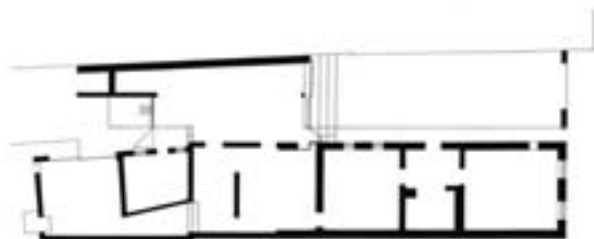
The House Hemetner in Stoob rebuilt in 1998 is a former vernacular residential building enlarged with an art gallery.

Gangoly added here a new, autonomous building volume in the house-court and enlarged the linear sequences of spaces, traditional for that region. The new volume divides the court into a public gallery-court and a private inner-court with garden. The court-oriented elevations of the new volume are transparent and make possible the visual contact between the two courts. The large scaled glass faces are in contrast to the traditional small sized windows and intervene between inside and outside. Even the vernacular building can be experienced in its whole original shape. The traditional creating of spaces by ground, ceiling and walls is being confronted by the attempt to define a space with differently designed surfaces. On this way the true ceiling face of the new volume is being lifted up and completed with a wall pane oversized in the height. The glass strip inbetween is both an elevation and a ceiling at the same time.

The added gallery is not able to correspond with the horizontal wideness of the landscape because it is situated as a narrow, longish volume in a traditional regional inner-court. It is the vertical direction of the wall pane above the skylight cube being in competition with the huge vernacular shape next to it. The skylight of the added gallery seen from the upper parts of the garden forms a block-volume self-confidently put in opposite to the roof shape of the traditional building.

Slika 5: Hiši Hemetner je na dvorišču dodan novi volumen.
To the House Hemetner a new volume in the court has been added.

Slika 6: Novi volumen deli dvorišče na javno dvorišče in zasebni vrt.
The new volume divides the court into a public courtyard and a private garden.

Slika 7: Stekljeni pas je hkrati fasada in strop.
The glass strip is both an elevation and a ceiling.

The element of the skylight comes up again and again in the specific context relations of the works of Gangoly. In the building adaptation and extension of the Institute of Dialect in Oberschuetzen in 2002 Gangoly succeeds a culmination in the application of his initial principles.

The society for the local dialect in Oberschuetzen acquired an old farm, which has been revitalised and now accommodates a museum of folklore, exhibition halls and the meeting hall of the society. The new extension building is not just closing the gap to the existing buildings, but is taking up the traditional regional morphologic structure: a closed, crosswise to the main street ribbon development of buildings with narrow courts surrounded on three sides by arcades. The rhythm of these ribbons has been continued until the inner organisation of the new building. The analogy appears hereby not as a direct correspondence, but more likely as belonging to each other of different contexts of time. The sequence of the single rooms is taking up the traditional arrangement of functional rooms and open spaces in a row as well as their different heights, exposes and outer connections. The contemporary addition creates a close sensitive link to the direct surrounding. The rooms are facing the old building by generous glassworks. The building presents itself to the entrance with a roof-outline vividly structured by skylights. It is a fifth elevation seen from a special location, a symbolic interpretation of dialects one can hear in a certain region.

The open structure of the rooms of the Institute of Dialects is setting oppose to the traditional cell-structure of the old buildings a new dimension. Also the materiality and the colours make the differences clear. The powerful traditional white of the plastered walls and the dark colours of the roof tiles are being confronted by the homogeneous colours of the concrete-grey and grey-green of the new building parts. The colour scale of the new building is being underlined by the inevitable shade of the thermic protection glasses.

The Institute of Dialects links to the traditional building typology by another interpretation too: the entrance portal on the street side is reconstructing the face of the traditional courtyard house. The street-side windows of the new building are destructing at the same time the common face of regional architecture.

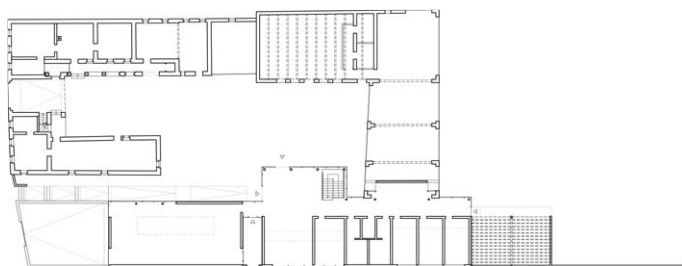
The gap between the old and the new building creates logically and simply the space for the entrance and is interpreting another traditional typological solution the traditional building rooms have been entered from the courtyard and not directly from the street.

It may be that the work of Gangoly is accompanied by the dealing with vernacular architecture he prefers to make use of the simplicity of rectangular spaces. As he notices in a lecture⁵ he has very rarely come to a design question not being able to be answered with a rectangular space. He is following the maxim that a space has to be designed as simple as more often it's used by a person or a group of persons. This enables the user to reflect individually on the space and to organise it according to the changing own ideas. Gangoly is renouncing in his works spatial concepts based on the idea of the surprising. He prefers to organise the spaces following the matter-of-course of their use. This is valid for the lines of movement as well as for the use of all the elements of architecture and technique.

Gangoly is capable in his apparently cautious, but with regard to the contents precise and conclusive way to react very poetically on landscape situations and existing buildings⁶. Hereby the interrelation of old and new can be recognised at a glance because of the readable differences between the historic and

contemporary images. The contradictions coming into being are not presented with avant-garde pathos. Gangoly establishes ambiguous connections to the heritage and the modern architecture.

Slika 8: Prizidek k Inštitutu narečij povzema tradicionalno zaprto podobo, ki je prečna na pasovni vzorec glavne ulice.
The extension of the Institute of Dialects is taking up the traditional closed, crosswise to the main street ribbon development.

Slika 9: Presledek med staro in novo stavbo logično vzpostavlja prostor vstopa.
The gap between the old and the new building creates logically the space for the entrance.

Slika 10: Stavba se predstavlja s strešno konturo, jasno členjeno s strešnimi svetilkami.
The building presents itself with a roof-outline vividly structured by roof-lights.

Slika 11: Nasprotno okna ležeča na ulični strani nove stavbe povzemajo značilno podobo regionalne arhitekture.
The street-side windows of the new building are in opposite the common face of regional architecture.

Slika 12: Vernakularna arhitektura pridobi žariščno točko zaznave, tako da uporabi sodobni stavbni prizidek.
The vernacular architecture is getting a focal point of receipt by using the contemporary building extension.

An important method of Gangoly is the morphological integration of the new architectural additions in the different historic contexts⁷. The architecture of Gangoly is offering for all the careful formal interventions, or may be because of this caution, some more levels of perception. This might be the result of the principle to offer large-scaled structures, surfaces, windows, floors, walls and ceilings on a first decision level, as a guarantee for the success of the uses expected. But on a second level of design decisions the architectural gestures are getting sensibly loaded, counteracted, opened and relativized, so that this, what could be denounced as being too rationalistic, proves to be a rich, multifarious and sensible architecture⁸. Gangoly says that he is not explaining the drawings by presenting the project to the building owner, but is telling stories about the use of the building, where the owner is founding himself. In this way there is usually no need to discuss with the owner about formal aspects of architecture. He is telling him the design as it should be an understandable story. Thus as his architecture is being percept by every observer.

Opombe

- 1 Walter Zschokke: Transformieren und Homogenisieren. Werk, bauen + wohnen 04/2001.
- 2 Hans Gangoly: Conversations. lecture in Valladolid, March 2004.
- 3 Andreas Vass: Gelassene Direktheit. II Giornale dell' Architettura 06/2003.
- 4 Bauherrenpreis der Zentralvereinigung der Architekten in Österreich.
- 5 Hans Gangoly: lecture at the Architectural Foundation Austria, Vienna 2001.
- 6 Friedrich Achleitner: Einfachkeit, oder? Architektur aktuell 12/2002.
- 7 Zschokke.
- 8 Achleitner.

ISLAMSKI VERSKI OBJEKTI V EVROPI: RAZPRAVA MED TRADICIJO IN KONTEKSTOM

UDK 726.2
COBISS 1.02 pregledni znanstveni članek
prejeto 17.10.2005

Islamic religious buildings in Europe: the debate between tradition and context

izvleček

Članek predstavlja primere oblikovanja mošej v evropskih mestih s poudarkom na načinih povezovanja objektov z neposrednim okoljem in z upoštevanjem osnovnih značilnosti islamske arhitekture.

Med značilnosti arhitekture, ki se pojavljajo po vsem islamskem svetu lahko omenimo, da objekti nastajajo kot "kolaž" prostorov, v katerih se poraja izkušnja presenečenja in odkrivanja pogledov. Točka središčnega perspektivnega pogleda je praviloma zakrita. Značilna je uporaba geometričnih, rastlinskih, živalskih in kaligrafskih vzorcev, pri katerih so poudarjeni pojmi enota, ritem, serija; izvorna je uporaba igre svetlob in senc ter barve. Uporaba prostora je fleksibilna in se strogo deli po ključu zasebnega/javnega. Mošeja je prostor za molitev, učilnica in dvorana za skupna srečanja, običajno je povezana z dvoriščem. Ne obstajajo pravila niti predpisi, ki bi zahtevali posebne oblike mošeje. Ker oblika prostora nima simbolnega pomena, se oblikovalec lahko svobodno izraža.

Arhitektura se je v islamskem svetu vedno prilagajala oblikovnim značilnostim kraja, kjer je nastajala. Evropske mošeje predstavljajo raznolike pristope prilagajanja novemu okolju in hkrati upoštevanja tradicionalnih oblik v krajih od koder izvirajo evropski muslimani.

ključne besede:

Arhitektura v islamskem svetu, mošeja, načrtovanje mošej.

abstract

The article brings a review of design of mosques in European cities emphasising on methods for their integration with their immediate environments and with respect to the main characteristics of so-called Islamic architecture.

Amongst the main characteristics of the architecture occurring throughout the Islamic world we can mention that they are born as "collages" of spaces, in which emerge the experience of surprise and opening of views. The central perspective point is most often hidden. The use of geometrical, floral, animal and calligraphic patterns is typical, whereby the stressed terms are unit, rhythm, series; using play of light, shadows and colour is original. Spatial usage is flexible and strictly distinguished according to the key of private/public. The mosque is a place of prayer, classroom and hall for common gatherings, usually linked to the courtyard. There are no rules, nor regulations, that would demand specific forms of mosques. Since the spatial form has no symbolic meaning the artist has freedom of expression.

In the Islamic world architecture always adapted to the design features of the place where it was built. European mosques represent a variety of approaches, adapting to the new environments and simultaneous respect for traditional forms in the places from which the European Moslems originated.

key words:

Architecture in the Islamic world, mosque, designing mosques.

Članek predstavlja primere oblikovanja mošej v različnih evropskih mestih s poudarkom na načinih povezovanja objektov z neposrednim okoljem in ob upoštevanju osnovnih značilnosti arhitekture v islamskem svetu.

Lahko navedemo nekaj osnovnih značilnosti arhitekture, ki se pojavljajo po vsem islamskem svetu. Obstajajo pa tudi izjeme: objekti prikazujejo neke vrste fragmentarnost, nastajajo kot kolaž prostorov, ki poraja izkušnjo presenečenja in nenehnega odkrivanja novih pogledov v odsotnosti središčnih perspektiv oz. točke neskončnosti pogleda; značilna uporaba geometrije in vzorcev geometričnih, rastlinskih, živalskih in predvsem izredno izvornih kaligrafskih oblik, pri katerih so poudarjeni pojmi enota, ritem, serija; izvorna uporaba igre svetlobe in sence ter barve; fleksibilna uporaba prostora, predvsem bivalni prostor.

Če sta likovna umetnost in arhitektura običajno povezani z ekspresijo in lepoto, je potrebno opisati kaj ti izrazi pomenijo v svetu islamskega razmišljanja. Lepota pomeni red in usklajenost, kar je na splošno tudi osnovno pravilo življenja. Hadis (izročilo tradicije) pravi "Bog je lep in ljubi lepoto". Lepota je prisotna v enaki meri v visoki in v uporabni umetnosti, zato je islamskemu svetu ta delitev tuja. Ekspresija pa je večna predstavitev sporočila neskončne enotnosti boga in v umetnosti se kaže kot izraz ideje "enotnost v mnogoterost in mnogoterost v enotnosti". Primer je vzorec, z izrazom orientalističnega izvora t.i. "arabeska", ki je prevečkrat razumljen zgolj v dekorativnem smislu. Pri sestavi vzorca gre za izrazito simboličen pomen: točka, ki je izvor "vsega", je središče, vsaka smer razvoja vedno znova označuje središče, točko enotnosti. V arhitekturi funkcionira kot "strukturna dekoracija" [Burckhardt, T., 1992: 21]. Kot struktura je sestavni del, ki nosi celoto zaznave arhitekturnega prostora.

Ker je vsebina izraznosti večnega pomena, se umetnost v islamskem svetu ne razvija z iskanjem "napredka v stilih", idejo,

ki jo je zahodno razsvetljenje s svojim vrhuncem v moderni kronalo kot eno glavnih izpovedi "civilizirane" kulture. "Enciklopedija stilov" kot kronološka predstavitev razvoja okusa je pojem, ki v okviru islamskega načina mišljenja nima smisla.

Osnovni elementi mošeje

Kot rečeno je uporaba prostora fleksibilna in se deli po ključu zasebnega/javnega, predvsem pri bivalnem prostoru. Tako dnevna soba postane spalnica z dodatkom posebnih kosov prenosne opreme. Primer je tudi mošeja. Mošeja je prostor za molitev in tudi učilnica ter dvorana za skupna srečanja. Običajno je povezana z dvoriščem, kar je v mediteranskem svetu in tudi druge značilno pri mnogih funkcionalno različnih programih arhitekture.

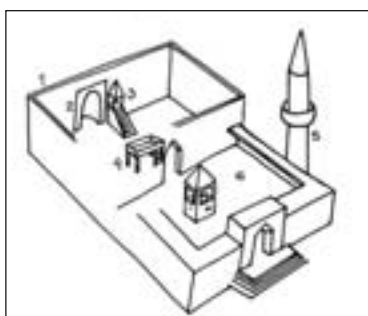
Izraz mošeja izhaja iz arabščine masjid, ki pomeni prostor, v katerem se opravlja sujud, to je, da se v vrhuncu molitve položi čelo na tla. Masjid ni opremljen za petkove ali praznične molitve, ko običajno duhovnik opravlja pridigo. Zato obstaja masjid al-jami, večja mošeja, pripravljena s posebno opremo za praznično oz. petkovo skupinsko molitev (džuma) in ima minaret. Osnovni izraz masjid se je najprej preoblikoval v "mezquita", kje drugje kot v Španiji, Al-andalusa in je potem postal še mosque (francosko), meschita (italijansko), mosque (angleško) [Chebel, M., 1997, Barrucand, M, Bednorz, A.: 1992] ali pri nas mošeja. Torej, če bi sledili izključno etimologiji izrazov, bi morali uporabljati oba izraza - mošeja in džamija, kajti ne gre za enaka pomena. Vsekakor bomo uporabili splošno sprejeti izraz "mošeja".

Islam ni religija v klasičnem smislu, ampak način življenja, ki se realizira, čeprav se je začel v puščavi, predvsem v urbanem multikulturnem okolju. Torej mesto s svojo kompleksno večplastnostjo v prostoru in času je za islam naravno okolje. Zato

ni naključje, da je mošeja vedno harmonično usklajena z urbanim okoljem, v katerem se nahaja. Ločitev med javnim in zasebnim prostorom rešijo običajno tako, da z visokimi zidovi ogradijo dvorišče in delijo javni prostor ceste od delno zasebnega prostora le-tega. Zato je tudi značilen portal na vhodu, ki označuje prehod v drug prostor.

Zanimivo je tudi to, da se osnovni elementi mošeje skoraj ne razlikujejo med seboj v različnih krajih, kjer mošeje nastajajo. Ker je v islamu arabski jezik neke vrste sakralni jezik, se ti deli, z različnimi transliteracijami, ki usklajujejo različne pisave, imenujejo pravzaprav povsod enako. Osnovni elementi mošeje so kibla, mihrab, mimber, dika in minaret. Vsaka mošeja ima običajno na dvorišču fontano, v kateri se lahko verniki umivajo pred molitvijo.

Kibla je tisti zid stavbe, ki označuje smer molitve, to se pravi, da je pravokoten na linijo proti Meki. Mihrab je niša v sredini kible, ki v notranjosti mošeje označuje smer molitve in v kateri stoji oseba, ki vodi skupinsko molitev. Mihrab je običajno najbolj bogato okrašen del mošeje. Na splošno bi lahko rekli, da sta ta dva dela najbolj pomembna dela mošeje, brez katerih si ni možno zamisliti funkcioniranja prostora, kajti verniki morajo pri molitvi stati v vrstah, vzporednih s kiblo. To dejstvo pa tudi razlaga zakaj je tloris mošeje praviloma pravokotne oz. kvadratne oblike. Mimber je prižnica ob strani mihraba; dika pa običajno lesen oder, neke vrste nadstrešek, vzporeden mihrabu, iz katere se ponavlja dejanja vodje molitve v primeru velike množice vernikov. V nekaterih primerih je dika lahko tudi na dvorišču. Minaret je podobno kot zvonik cerkve, del iz katerega muezin poziva k molitvi.

Slika 1: Shema predstavlja osnovne dele mošeje: 1. kibla, 2. mihrab, 3. mimber, 4. dika, 5. minaret, 6. dvorišče.
The scheme shows basic parts of any mosque - 1. Qibla, 2. Mihrab, 3. Minbar, 4. Dhikr, 5. Minaret, 6. Courtyard.

Slika 2: Elementi mošeje: mihrab (Koski Mehmet Pašina Mošeja, Mostar, 1618).
Elements of the mosque: mihrab (Koski Mehmet Pasha's mosque, Mostar, 1618).

Slika 3: Elementi mošeje: mimber (Koski Mehmet Pašina Mošeja, Mostar, 1618).
Elements of the mosque: minbar (Koski Mehmet Pasha's mosque, Mostar, 1618).

Slika 4: Elementi mošeje: dika (Koski Mehmet Pašina Mošeja, Mostar, 1618).
Elements of the mosque: dhikr (Koski Mehmet Pasha's mosque, Mostar, 1618).

Slika 5: Elementi mošeje: minaret.
Elements of the mosque: minaret.

Ne obstajajo pravila niti verski predpisi, ki bi govorili o tem, kakšne naj bodo "uporabljene oblike" pri gradnji mošeje. Ker niti oblike prostorov niti posamezni deli nimajo simbolnega pomena, kot jo ima npr. baročna kupola, je v bistvu vseeno kakšni so. Cilj je izpolniti njen osnovni namen: ustvariti udoben prostor za molitev za določeno število vernikov. Zato se oblikovalec mošeje lahko izjemno svobodno izraža. Osnova je usklajenost med velikostjo in funkcionalnostjo prostora ter izkušnje pri gradnji v kraju, kjer se nahaja. Zato je tudi značilno, da so muslimani z lahkoto preoblikovali že obstoječe objekte. Znan primer je sv. Sofija v Istanbulu.

Za opis in razumevanje izhodišča načrtovanja mošej je potrebno nakazati na tipe mošej, ki so se v različnih časovnih oz. zgodovinskih obdobjih pojavile v islamskem svetu [Frishman, M., Khan, H., 1994: 14].

Tako lahko razlikujemo sedem značilno prepoznavnih tipov v različnih regijah islamskega sveta.

- Na arabskem polotoku, v Španiji in severni Afriki oz. v Magrebu je značilen pokrit hodnik na stebrih okrog odprtega dvorišča, kritine pa so v bistvu dolgi paviljoni dvokaplni streh in notranjščine, polne stebrov.
- V Anatoliji, t.i. otomanski tip, predstavlja ploden razvoj zgodnjih bizantinskih oblik, s svojim pojmovanjem pomena svetlobe v prostoru, z uporabo mozaikov, značilno središčno masivno večjo kupolo, bakrene kritine z zelo visokimi, vitkimi in okroglimi minareti.
- V Perziji oz. Iranu in v osrednji Aziji je značilen tako imenovani "iwanski" tip (iwan je neke vrste širok portal, ki se pojavlja na vsaki strani središčnega dvorišča), celoto strukturirata pravokotni osi.
- V podsaharski Afriki je značilna uporaba ravnih streh in izvorna uporaba lokalnih materialov kot npr. na zraku sušenih zidakov
- V Indiji in v Pakistanu se običajno vrsti več kupol v mogulskem stilu.
- Na Kitajskem ima mošeja velik vrt z rastlinami, ki je obdan z visokimi zidovi, paviljoni so pokriti s krivoljastimi strehami, podobnim pagodam.
- V jugovzhodni Aziji je značilna središčna piramidalna strešna konstrukcija, ki zajema celoten tloris, minaret pa je ločen od stavbe.

Če se ozremo na kronologijo razvoja oblik mošej, lahko prepoznamo štiri obdobja: začetek v 7. stoletju na arabskem polotoku in po zgledu hiše preroka Muhameda, ki velja za prvo mošejo, širitev in regionalni razvoj od 8. do približno 15. stoletja, uvedba monumentalnega stila v anatolijski, indijski in perzijsko-središčno azijskih tipologijah in po 2. svetovni vojni, z vplivom modernega gibanja, uvedba jezikovnih elementov t.i. internacionalnega stila.

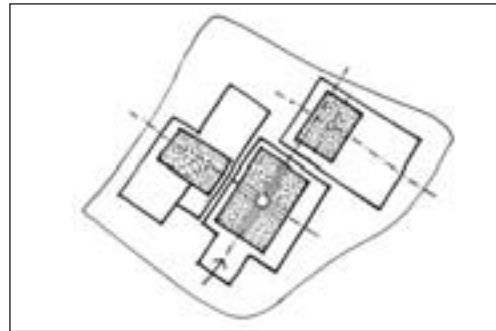
Mošeje v Evropi

Skoraj ni večjega mesta v Evropi, v katerem ne bi, zavoljo prihoda velikega števila priseljencev, ki so pripadniki islamske veroizpovedi, zgradili mošeje oz. "džamije". Strategije načrtovanja takih objektov so zelo različne. Izhodišča najdejo na splošno v prilagajanju novemu okolju in hkrati v upoštevanju tradicionalnih oblik arhitekture mošej v krajih, od koder izvirajo evropski muslimani. Na začetku nastanka verske skupnosti so skoraj v vseh mestih značilne adaptacije že obstoječih zgradb in prostorov, ki so v preteklosti služili drugim funkcijam npr. stare šole, zapuščene tovarne, dvorane in prezidane hiše. Primer je tudi molilnica v Ljubljani. Ker taki prostori ne zadovoljujejo več potrebam vernikov, prej ali slej gradi vsaka skupnost nov verski

objekt. Poseben primer je mošeja v Stockolmu, odprta leta 2000, kjer so napravili mošejo iz stare zgradbe elektrarne, zgrajene leta 1903 v secesijskem slogu.

Lokacija novih verskih objektov je različna. Praviloma so večji kompleksi locirani na obrobju mest, adaptacije obstoječih objektov in manjši objekti pa tudi v urbanih središčih. Praktično edina formalna zahteva pri postavitvi verskega objekta: orientacija molilnice proti Meki, postavlja ključni pogoj pri uskladitvi z okoljem. Zato je možnost izbora lokacije, ki ni strogo vezana na zahteve obstoječega urbanega tkiva, v veliko primerih ustrežna.

Eden prvih islamskih verskih objektov, zgrajenih v zahodni Evropi, je mošeja v Parizu. Nastala je že v dvajsetih letih prejšnjega stoletja in je lep primer magrebskega sloga oblikovanja. V tem primeru je bila gradnja mošeje v srcu kolonialne sile samoumevna, oblikovne značilnosti objekta pa tudi. Podoben pristop je zaznati tudi v različnih mestih v Veliki Britaniji, kjer so okrog sedemdesetih letih zgradili mošeje v Londonu, Glasgowu, Leedsu, Cardiffu in v drugih mestih. Zanimiv podatek je, da je skupnost, ki je štela 8000 vernikov, zgradila mošejo v Sankt Petersburgu že davnega leta 1913.

Slika 6: Ismailitsko kulturno središče, Lizbona, shema tlorisa. *Ismailite cultural centre, Lisbon, schematic layout.*

Slika 7: Ismailitsko kulturno središče, Lizbona, vhod [vir: Richardson, P., 2003: 87]. *Ismailite cultural centre, Lisbon, entrance.*

Slika 8: Ismailitsko kulturno središče, Lizbona, notranjost molilnice [vir: Richardson, P., 2003:91].
Ismaelite cultural centre, Lisbon, prayer hall interior.

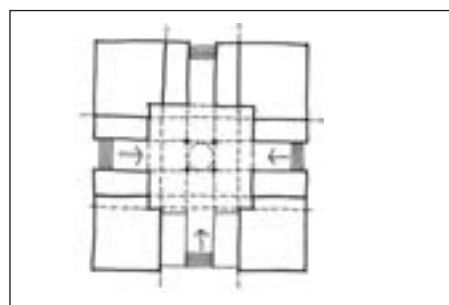

Slika 9: Ismailitsko kulturno središče, Lizbona, dvorišče [vir: Richardson, P., 2003:88].
Ismaelite cultural centre, Lisbon, courtyard.

Lahko bi na splošno omenili, da so različni pristopi do gradnje verskih objektov odvisni od številnih dejavnikov, ki vplivajo na življenje verske skupnosti. Izhajajo iz kompleksnih pogojev internega delovanja vsake skupnosti, načina vključitve le-te v življenje v novem okolju, odnosa lokalnega, večinskega prebivalstva do nje, stopnje integracije posameznikov v večinskem kulturnem kontekstu, stopnje izobrazbe članov skupnosti idr. V primerih pozitivnega sodelovanja islamske verske skupnosti s predstavniki lokalnih skupnosti, so v veliko primerih nastali izrazito zanimivi objekti.

Lahko omenimo mošejo in kulturno središče v Rimu, ki so jo načrtovali Paolo Portoghesi, Sami Mousawi in Vittorio Gigliotti. Zgradili so ga v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. V mošeji je prostora za 2500 vernikov, ima še manjši molilni prostor za 150 ljudi, izobraževalni center z galerijo, učilnice, knjižnico, konferenčno dvorano za 400 obiskovalcev in dva apartmaja. Kompleks je deljen na dva dela: pravokotni molilni prostor, ki meri 60 x 40 m, kibla je daljša stran pravokotnika. Drugi del v obliki črke H vključuje vse ostale prostore. Minaret je ločen od središčnega prostora molilnice, ki je pokrit z veliko kupolo s premerom 20 m, 16 manjših kupol pa obkroža središčno.

Zanimiv primer je tudi mošeja oz. islamski kulturni center v Dublinu, Irska, ki jo je načrtoval Michael Collins in je bila zgrajena leta 1996. Osnova tlorisa je kvadrat, deljen na tretjine, v središčnem kvadratu pa je molilnica. Ostali prostori za različne namembnosti - dvorišča, učilnice, konferenčna dvorana, apartmaji itn. se vrstijo v značilni igri odnosov poln/prazen prostor okrog le-tega. Objekt je postavljen v zeleno okolje, poudarki so na treh vhodih, razporejenih na sredinski osi velikega kvadrata, arkade rekonstruirajo celoten volumen kompleksa. Na tak način je objekt usklajen z urbanim okoljem in hkrati obdrži tipične elemente tradicionalne arhitekture verskih objektov v Pakistanu in Indiji. To sta državi, od koder prihaja večina na Irskem živečih muslimanov.

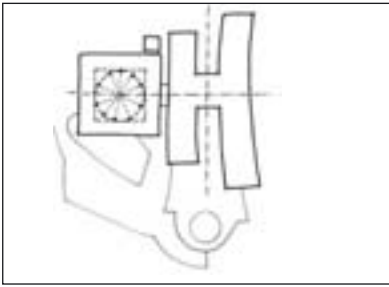
Slika 10: Mošeja v Dublinu, shema tlorisa.
The mosque in Dublin, schematic layout.

Slika 11: Mošeja v Dublinu, pogled celote [vir: Richardson, P., 2003: 157].
The mosque in Dublin, view of the complex.

Slika 12: Mošeja v Dublinu, vhod [vir: Richardson, P., 2003: 159].
The mosque in Dublin, entrance.

Slika 13: Mošeja v Rimu, shema tlorisa.
The mosque in Rome, schematic layout.

Slika 14: Mošeja v Rimu, hodnik [vir: Di Stefano, C., Sactena, D., 1999: 385].
The mosque in Rome, corridor.

Slika 15: Mošeja v Rimu, pogled kupole.
The mosque in Rome, view of the dome.

Primer zanimive uskladitve objekta z okoljem je tudi Ismailitski kulturni center v Lizboni na Portugalskem. V tem primeru je arhitekt Raj Rewal izhajal iz izvirne kombinacije elementov andaluzijskega in indijskega izvora. Sestavil je shemo treh medsebojno povezanih dvorišč z različnimi funkcijami po vzorcu tlorisa Alhambre. Fontane in zvok tekoče vode poudarjajo vtis prehoda iz zunanjega javnega in glasnega prostora v zasebnost in mir zaprtih dvorišč. Čipkasto geometrični vzorci poudarjajo geometrično zasnovano celotnega objekta. Uporaba lokalnih materialov (rožnat granit) ter najsodobnejše tehnologije obdelave materialov pomenijo upoštevanje okolja in zahteve časa. Namesto velike kupole je avtor uporabil veliko število manjših kupol in jekleno konstrukcijo. S tem se je izognil nepotrebni monumentalnosti in celoto zasnoval okolju primernem razmerju.

Natečaj za idejno rešitev mošeje v Strasbourgu leta 2000, kjer živi 40.000 muslimanov, je eden zadnjih pomembnih natečajev za načrtovanje islamskih verskih objektov v Evropi. Sodelovali so znani arhitekti kot sta Mario Botta in Zaha Hadid. Izbran je bil projekt Paola Portoghesija. V tem projektu avtor uporablja bakreno kupolo, zidovi pa so iz rožnatega peščenjaka (gres des Vosgues), oba lokalna tradicionalna materiala. Z izborom materialov je avtor izrazil, da je možno upoštevati izročilo okolja in hkrati želje in pričakovanja uporabnikov objekta, da versko kulturno središče lahko postane element spoznavanja in pozitivne integracije uporabnikov v domače okolje.

V številnih evropskih mestih podobe mošej funkcionirajo kot prenos dela sveta, od koder prihajajo njihovi uporabniki. Značilen primer je mošeja v Oslu, na kateri so sicer višina in površina fasade usklajeni s sosednjimi zgradbami, kupola pa je pomaknjena nazaj. Vsekakor predstavlja posebnost material fasade, saj je izdelana iz emajliranih ploščic z rastlinskimi, geometrični in kaligrafskimi vzorci. Simetrična fasada ima dva visoka minareta, ki nazorno ponavljata oblike minaretov perzijskega sloga. Tako material kot gradbeni mojstri so prispeli iz Irana.

Oblikovno podobna je mošeja v Hamburgu: simetrična fasada in razporeditev minaretov, uporaba emajliranih ploščic v modro turkizni barvi na pročelju, izrazito kubičnih volumnov in središčna kupola. Postavljena je v zelenem okolju, brez drugih zgradb v bližini in je zato dostopna z vseh strani, vendar ne ponavlja običajne postavitve podobnih zgradb v kraju izvora, kjer so taki objekti kot pomembne točke vtakani v urbani kontekst. Po podobnem ključu so nastali objekti kot na primer mošeja v glavnem mestu sosednje Avstrije, na Dunaju in mošeja v Amsterdamu.

Slika 16: Mošeja v Oslu, pročelje [vir: Naguib, S. A., 2001: 137].
The mosque in Oslo, Norway, elevation.

Sklepne misli

Gradnja islamskih verskih objektov v Evropi odpira razpravo med tradicijo, smerjo razvoja arhitekture v islamskem svetu ter novim kontekstom in funkcijo, ki jo imajo novo nastala versko kulturna središča. V primeru najbolj kozmopolitskih družb in v državah z dolgo kolonialno tradicijo, ki je imela za pozitivno posledico bogate kulturne izmenjave, razširjanje zavesti o drugačnosti kultur in tudi elementih združevanja kot je jezik, so rezultati posegov v prostor z gradnjo islamskih verskih objektov običajno izraz volje po uskladitvi s kontekstom, hkrati pa po upoštevanju lastne tradicije z vsem, kar musliman potrebuje za zadovoljitev potreb verskega in kulturnega življenja. Navadno najboljše rešitve sledijo okoliščinam medsebojnega zaupanja in vrednotenja elementov, ki jih kulturne izmenjave omogočajo in podpirajo.

Da je bil nekoč napredek na zahodu nedvomno povezan s svetom islama, kaže dejstvo, da se je bilo v Evropi že v 18. in 19. stoletju zelo moderno zanimati za "eksotične kraje": Daljnji vzhod, Indijo in Bližnji ter Srednji vzhod. Slovenija je takrat dobila lepe primere "orientalistične" opreme prostorov. Takšna sta dvorec Jelšingrad in grad v Murski Soboti. Plemiške rezidence so se hvalile z razstavljanjem vzhodnjaškega inventarja, celo Žiga Herberstein se je večkrat dal slikati v turški opravi. Zbirka turquerij na ptujskem gradu je zgodovinska priča o takratnih zlatih "multikulturnih" časih. Gradnja islamskih verskih objektov v Evropi, z različnimi strategijami načrtovanja in povezovanja z okoljem, obeta novo dobo bogatih izkušenj in nedvomno zanimivih izzivov za arhitekto.

Elementi mošeje:

kibla

je zid, pravokoten na smer proti Meki

mihrab

je niša v zidu (kibli), ki direktno označuje smer proti Meki, v njej stoji oseba, ki vodi skupno molitev

mimber

je prižnica ob mihrabu

dika

je navadno lesen nadstrešek, vzporeden z mihrabom in s katerega ponavljajo dejanja vodje molitve, kadar je v mošeji velika množica

minaret

je vertikalni stolp, s katerega muzein kliče k molitvi

Viri in literatura

- Barrucand, M., Bednorz, A., 1992: *Arquitectura islámica en Andalucía*. Köln, Benedikt Taschen Verlag GmbH.
- Brent Plate, S., 2002: *Religion, Art & Visual Culture*. New York, Palgrave.
- Burckhardt, T., 1992: *La civilización hispano-árabe*. Madrid, Alianza editorial.
- Cantacuzino, S., 1985: *Architecture in Continuity - Building in the Islamic World Today*. New York, Islamic Publications Ltd.
- Chebel, M., Hamani, L., 1997: *Symboles de l'Islam*. Paris, Editions Assouline.
- Critchlow, K., 1995: *Islamic Patterns - An Analytical and Cosmological Approach*. London, Thames and Hudson.
- Di Stefano, C., Scatena, D., 1999: *Paolo Portoghesi architetto*. Roma, Diagonale.
- Frishman, M., Khan, H., 1994: *The Mosque, History, Architectural Development & Regional Diversity*. London, Thames & Hudson.
- Hoag, J. D., 1982: *Historia de la arquitectura: Arquitectura islámica*. Buenos Aires, Viscontea. (Electa Editrice, Milan, 1979).
- Khatibi, A., Sijelmassi, M., 2001: *The Splendour of Islamic Calligraphy*. New York, Thames & Hudson.
- Naguib, S. A., 2001: *Mosques in Norway, The Creation and Iconography of Sacred Space*. Oslo, Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Nasr, S. H., 1987: *Islamic Art and Spirituality*. Albany, State University of New York Press.
- Richardson, P., 2003: *New Spiritual Architecture*. New York, London, Abbeville Press Publishers.
- Rice-Talbot, D., 1991: *Islamic Art*. London, Thames and Hudson.
- Stierlin, H., 1993: *Architecture of the World - Ottoman Turkey*. Köln, Benedikt Taschen Verlag GmbH.
- Stierlin, H., 1996: *Islam - Early Architecture from Baghdad to Cordoba*. Köln, Benedikt Taschen Verlag GmbH.

PRENOVA PASTIRSKEGA NASELJA V TRIGLAVSKEM NARODNEM PARKU

UDK 711.168
COBISS 1.04 strokovni članek
prejeto 24.10.2005

Renewal of a shepherd settlement in the Triglav National Park

izvleček

V "Triglavskem narodnem parku" so pravila igre pri prenovi, obnovi, spremembi vsebin, torej pri poseganju v obstoječe, več ali manj prepovedani. S študentom Tomažem Mohorkom sva z njegovo diplomsko nalogo skušala legalno, z vsemi oblikami prepričevanja in dokazovanja o pravilnosti takega posega, prenoviti in obnoviti pastirsko naselje v TNP. Projekt ni bil legaliziran, aktivna prenova namesto ozko omejenega varovanja kulturne dediščine ni bila s strani strokovnih služb in celo oblasti nikoli razumljena in odobrena. Projekt sva nadaljevala in ga realizirala s čvrstim prepričanjem, da je bolje prenoviti kot pustiti propasti, seveda ob spoštovanju določenih krajinskih, urbanističnih in arhitekturnih kvalitet avtohtonega okolja.

Naloga vzpostavlja v obnovljenih objektih novo vsebino. Samo del naselja se prenovi v turistično apartmajsko ponudbo, vse ostalo se prenovi za prvotno dejavnost. Pastirsko naselje tako prične živeti novo, sodobno življenje, v sožitju primarne dejavnosti, ki nudi sodobnemu turistu, naveličanemu stereotipov klasične turistične ponudbe nove oblike in načine aktivnega preživljanja počitnic. Prenova spoštuje vodoravne in navpične gabarite, uporabo avtohtonih materialov. Uvaja pa sodobne bivalne kvalitete v obnovljenih pastirskih kočah za turistično ponudbo. Prenova vsebuje tudi sanacijo sirame, ki s svojo aktivnostjo ponuja turistom nova doživetja, ki so navezana na proizvodnjo in pokušnjo različnih vrst avtohtone pridelane sira. Projekt bo torej skušal odgovoriti na temeljna vprašanja preнове in obnove propadajoče kulturne dediščine, obenem pa pokazal poti in načine, kako doseči spoštovanje preteklega in vmeščanje novega, ki to preteklo spoštuje in nadgrajuje.

ključne besede:

Prenova, obnova, spoštovanje obstoječega, kulturna dediščina, spremembe, nove vsebine.

abstract

In the Triglav National Park the game of renewal, refurbishment, change of content, in short intervening in extant structure, is as a rule more or less prohibited. With student Tomaž Mohorko, whose diploma thesis was about the renewal and refurbishment of a shepherd's settlements in the Park, we tried with all forms of persuasion to legally prove the legitimacy of such intervention. The project was never legalised; active renewal instead of narrow-minded limited protection of cultural heritage was neither understood nor approved by professional agencies or authority. We continued with the project, firmly believing that renewal versus dilapidation is the better solution, of course with full respect for landscape, urbanistic and architectural qualities of the autochthonous environment.

The task was to establish new contents in the renovated buildings. Only part of the settlement was refurbished for tourism contents, most of it was restored for the primary function. The shepherd's settlement thus begins a new, modern life, existing in harmony with the primary activity, thus offering the modern tourist, tired of stereotype classical tourist offer, a new form and method for enjoying active holidays. The refurbishment respects horizontal and vertical dimensions and use of autochthonous materials. It nevertheless integrates modern living qualities and tourist offer in the refurbished shepherd's cottages. The renewal also includes restoration of the dairy for cheese production, whose functioning offers tourists a new experience, one linked to production and sampling of various locally produced cheeses. The project will therefore try to answer the basic questions about renewal and restoration of dilapidating cultural heritage, and simultaneously try to show passages and methods of respecting the past, while introducing the new, which is respectful and upgrading for the former.

key words:

Renewal, refurbishment, respect of the extant, cultural heritage, changes, new contents.

Zakon o Triglavskem narodnem parku, sprejet leta 1981, določa natančen potek meje parka in deli območje na robno in osrednje. Vsak od teh delov ima predpisan določen režim varovanja, ki ima namen zavarovati in ohraniti naravne in kulturne vrednote. Tu se srečujeta alpska in primorska avtohtona arhitektura, dva tipa naselij, dve naravni krajini in dve različni etnološki in kulturni dediščini. V resnici pa vse te vrednote vztrajno propadajo, togi zakoni in predpisi ne dopuščajo sodobne preнове, ki bi z novimi oblikami uporabe zagotavljala vsaj tista sredstva, ki zadostujejo za ohranjanje teh vrednot. Vse območje Triglavskega narodnega parka ima zastarelo in propadajočo infrastrukturo, ki se ne vzdržuje in še naprej propada. To ohranjanje obstoječega gre celo tako daleč, da je boljše porušeno in uničeno, kot pa sodobno obnovljeno in prenovljeno. S temi problemi se srečujejo tudi sicer redki prebivalci stalnih, obstoječih naselij v parku, ki imajo številne omejitve pri urejanju zemljišč, gradnji in adaptaciji objektov. Taka obnova ja navadno mnogo dražja, a ne prinaša boljših in bolj ustreznih pogojev življenja in širšega bivanja. Posledice so že dolgo znane: odseljevanje ljudi v bolj prijazna in ne tako zapletena okolja. S tem pa Triglavski narodni park vse bolj in še bolj propada.

Pri iskanju legalnih poti neke smotrne obnove in preнове na tem območju ni bilo uspeha. Zato v tej nalogi skušamo korektno in strokovno pravilno rešiti propadajoče pastirsko naselje na planini Kuhinja pod Krnom pri Kobaridu. Pri tem se sklicujemo tudi na Alpsko konvencijo, meddržavno pogodbo, ki jo je podpisala tudi Slovenija. Ta konvencija se ob današnjih vsesplošnih tehnoloških in civilizacijskih spremembah, ki se izražajo v preoblikovanju in celo degradiranju tradicionalne planšarske kulturne in naravne krajine, zavzema za skladno vraščanje tehnoloških in civilizacijskih novitet v kontinuiteto sožitja starega in novega. Pri tem je bistveni pomen te konvencije

zagotavljanje sonaravnega gospodarskega razvoja alpskega sveta v zavarovanem parku s spreminjanjem politike v kmetijstvu, gozdarstvu, izrabi vodnih virov ter pri načrtovanju turističnih in športnih središč, predvsem v smislu zaustavitve izseljevanja aktivnega prebivalstva iz gorskega in hribovskega območja. Med drugim tako spodbuja razvoj okolju prijaznega turizma, seveda s preudarnim ravnanjem z razpoložljivimi naravnimi viri, upoštevanjem meja obremenitve in zmanjševanje teh obremenitev.

Ob dejstvu, da pašništvo povsod zamira, tudi večina planšarskih naselij in objektov pričinja propadati. Tako je tudi na planini Kuhinja. Gradnja turističnih objektov je v Triglavskem narodnem parku prepovedana, navkljub nekaterim dejstvom iz Alpske konvencije. Prenova v smislu ohranjanja zgolj kmetijske dejavnosti in sirarstva ni ne gospodarsko in ne ekonomsko zanimiva, saj prinaša negativno bilanco. Prenova naselja in posameznih planšarskih enot v smislu umestitve nekaterih novih vsebin, predvsem nekaj turističnih kapacitet v tkivu prav tako obnovljenih pastirskih objektov pa lahko postane zanimivo celo z načelom določene stopnje rentabilnosti, vsekakor pa idealno za ohranitev arhitekturne dediščine, kulturne krajine, vse v smislu ohranjanja obstoječega z vpeljavo novih vsebin. Prenova naselja in posameznih objektov, ne glede na vsebino mora spoštovati vsa pravila in načela gradnje v tem okolju. S temi smernicami je lahko pričela projektalna naloga. Novi program torej predvideva prenovi vseh objektov naselja, večinsko v primarne, kmetijske namene, delno pa z prenovno nekaterih objektov v turistične apartmaje, za manjše število turistov v 22 posteljah, kar seveda ni obremenilno za naravno okolje. Obstoječa sirarna se prav tako obnovi in prilagodi spremenjenim obširnejšim zahtevam. V njej se pojavijo tudi nove vsebine ob seveda spremenjenih pogojih sodobnega načina sirarjenja, še muzej pridelave sira in starih sirarskih

eksponatov, multimedijška info točka, večnamenski prostor in zunanja terasa. Zasnova prenovljenih enot, tako primarnih, pastirskih kot tudi turističnih apartmajev, je zasnovana skladno s podobo obstoječega, v smislu nadaljevanja tradicije lokalne, avtohtone arhitekture. Uporabljeni so samo preverjeni materiali kot sta kamen in les ter tradicionalni načini njune obdelave in uporabe. Spremenjena je samo vsebina, torej namembnost in vse, kar je posledica te nove namembnosti.

Slika 1: Situacija - Obstoječe stanje.
Situation - Extant condition.

Slika 2: Situacija - Namembnost.
Situation - Uses.

Slika 3: Situacija - Novo in obstoječe.
Situation - New and extant.

shema namembnosti objektov

■ - apartma za 2 osebi	■ - restavrirana staja
■ - apartma za 4 osebe	■ - servisni objekt apartmajev
■ - apartma oskrbnika planine	■ - nov hlev (krave molznice)
■ - sirarna + večnamenski prostor	■ - obnovljena staja (ostala živina)
■ - pokrita lopa za obiskovalce	■ - obnovljena staja - servisni objekt
■ - javne sanitarije	■ - pokrito gnojišče
	— - planinska pot proti Krnu

Slika 4: Situacija - Namembnost objektov.
Situation - Uses of the buildings.

Obstoječe staje, ki imajo še ohranjene nosilne zidove in so še pokrite s strešno konstrukcijo, se obnovi, pretežno za kmetijske namene hlevov ter servisnih prostorov, dve staji se obnovi kot prikaz nekdanjega bivanja in pastirskega dela na planini, osem staj pa se obnovi in prenovi v turistične apartmaje s po dva ali štirimi ležišči. Obstoječi objekti so pritlični z delno izkoriščenim podstrešjem, pravokotne oblike obodnih tlorisnih dimenzij: 3.50 - 4.90 m x 4.60 - 6.50 m. Streha je dvokapna s slemen pravokotno na nagib terena, v smeri sever - jug. Etažne višine so dokaj nizke: 2 - 2.20 m. Objekti so grajeni s kamnom, stavbno pohištvo je leseno, strešna konstrukcija in medetažna konstrukcija sta prav tako leseni. Streha je krita z valovito pločevino. Objekti so grajeni na pobočju in so delno vkopani. Precej objektov je že porušenih. Pri obnovi se odstranijo medetažne konstrukcije in ostrešje. Nosilne zidove se statično obnovi z AB vezmi na vrhu stene tik pod leseno medetažno konstrukcijo. Slabše ohranjene zidove se prav tako obnovi in utrdi z injektiranjem. Medetažno konstrukcijo se izvede po vzoru obstoječih rešitev, pravokotno na slemen in se pokrije z deskami. Strešna konstrukcija se izvede pravtako po vzoru obstoječe in prekrije s pločevino.

Apartma je novogradnja, s pritličjem in mansardo v izkoriščenem podstrešju. Obodni zidovi so kamniti, debeline 50 cm. Zidane so na pasovnih AB temeljih, na vrhu stene pa je izvedena AB horizontalna vez. Zadnja stena objekta je delno vkopana in izvedena s kamnom, v vkopanem delu hidroizolirana. Medetažna konstrukcija med pritličjem in mansardo je lesena, stropniki so dimenzije 16/18 cm, preko njih pa na zgornji strani pravokotno postavljene deske debeline 2,50 cm. Streha je dvokapnica z naklonom 50°, pokrita s pločevino in ima na vhodni strani večji napušč. Ostrešje je leseno s kapnima legama, pod slemenom pa sta špirovca povezana s škarnikoma na obeh straneh. Meteorna voda s strehe se odvaja kot pri obstoječih

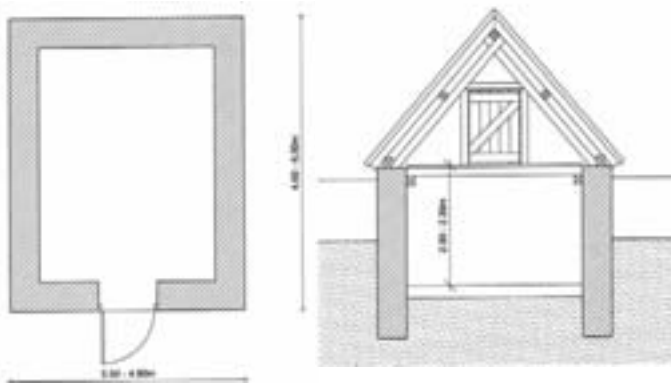
objektih prosto, brez žlebov v teren. Prednja fasada je steklena z drsnimi rešetkastimi lesenimi naoknicami. Pred objektom je bivalna terasa z lesenim tlakom.

Urbanistično je naselje deljeno na dva dela: avtohtoni kmetijski del in novi apartmajski del. Oba dela sta na nek način fizično ločena, vsebinsko in interesno pa seveda povezana, saj se programsko in vsebinsko dopolnjujeta. Porušeni objekti se odstranijo in se ob uspešno realizirani prenovi lahko kasneje spet postavijo na registriranih lokacijah. Vse pohodne površine so flakovane z domačim kamnom, položenim v travnate površine. Urejene parkirne površine ostanejo na svoji prvotni lokaciji, 200 m od naselja, na koncu prometnega kolovoza iz vasi Krn.

Za zaključek je treba ugotoviti, ne glede na negativen odziv pristojnih pri TNP, da je ta poskus vsaj dokazal pravilnost posegov, obnove in prenove z umeščanjem novih vsebin in programov, ki namesto propadanja zagotavljajo ohranjanje kulturne in naravne dediščine, pravzaprav novo rojstvo te dediščine. Pri tem pa se vseskozi spoštuje obstoječe, se ga ohranja in s tem ohranjanjem plemeniti.

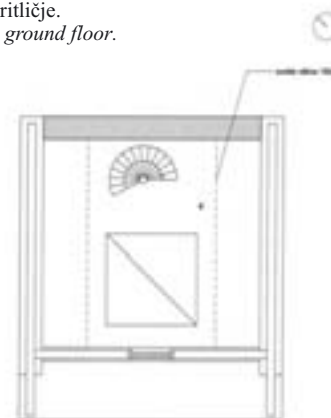
Slika 5: Situacija - Predlog prenove.
Situation - Renewal proposal.

Sliki 6,7: Staja - Obstojče stanje.
Stable - Extant condition.

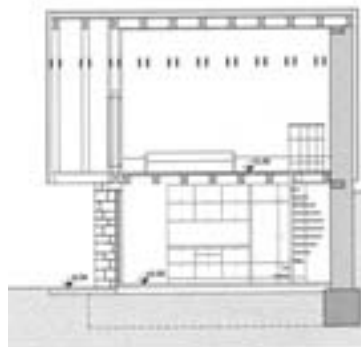
Slika 8: Apartma - pritličje.
Apartment - ground floor.

Slika 9: Apartma - podstrešje.
Apartment - attic.

Slika 10: Apartma - Prečni prerez.
Apartment - traverse section.

Slika 11: Apartma - Vzdolžni prerez.
Apartment - longitudinal section.

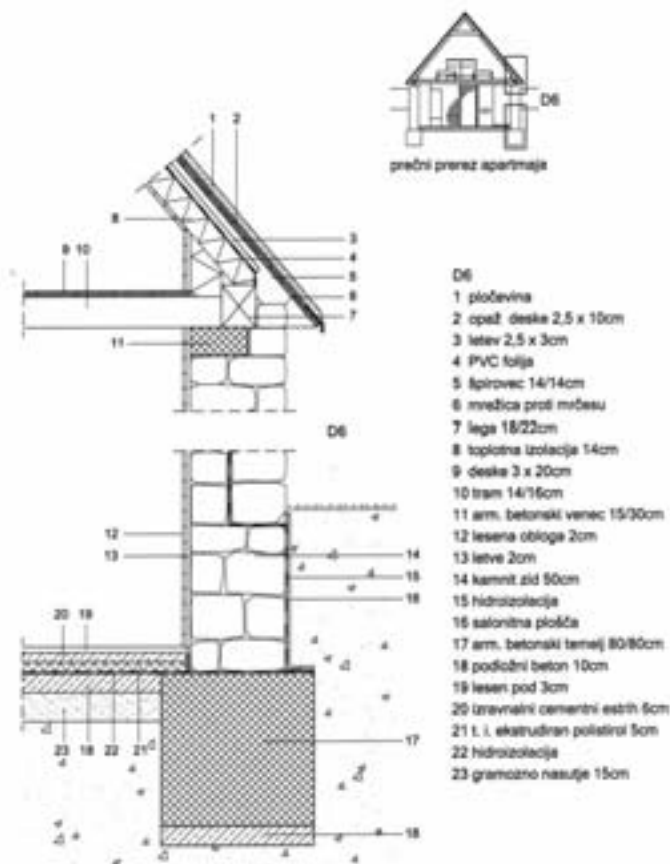
Slika 12: Obstoječa čelna fasada.
Former front facade.

Slika 13: Nova čelna fasada.
New front facade.

Sliki 15, 16: Vizualizacije.
Visualisation.

Slika 14: Apartma - Detajl stene.
Apartment - Detail of the wall.

Viri in literatura

- Mohorko, T., 2005: Prenova pastirskega naselja na planini Kuhinja, diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana
- Cevc, T., 1995: Planšarske stavbe v vzhodnih Alpah, zbornik razprav, SAZU, Ljubljana
- Guhl, W., 2002: Triglavski narodni park, gorski raj v Sloveniji, Mohorjeva družba, Celovec
- Richardson, V., 2001: New vernacular Architecture, Laurence King, London
- Flotow, P., 1999: Dach Details, K. Kramer, Stuttgart
- Slak, T., 2004: Vpliv zahtev potresno odporne gradnje na zasnovane konstrukcij v arhitekturi, magistrska naloga, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana
- Brezar, V., 1990: Finalizacija in detajli, skripta, Univerza v Ljubljani FAGG, Ljubljana
- The Phaidon Atlas of Contemporary World Architecture, 2004: Comprehensive Edition,
- Planinska zveza Slovenije, 1992: Krnsko pogorje in Kobarid, 1:25.000, Inštitut za geodezijo in fotogrametrijo, Ljubljana

prof dr Igor Kalčič
Fakulteta za arhitekturo
Univerza v Ljubljani
igor.kalcic@arh.uni-lj.si

Jože Kušar, Domen Kušar

OBNOVA "VORENČEVIH SVISLI" NA PLANINI USKOVNICA

2005 / 2 AR

UDK 711.168
COBISS 1.04 strokovni članek
prejeto 13.10.2005

Refurbishment of the hayloft "Vorenčeve svisli" on the Uskovnica Mountain

izvleček

Seniki (svisli po bohinjško) so po bohinskih planinah na Pokljuki po svoji konstrukcijski zasnovi in arhitekturni ter likovni sporočilnosti nadvse dragocena prvina kulturne krajine. Njihova konstrukcijska zasnova verjetno izvira iz zelo starih, verjetno protovenetskih, delovnih in obrtnih izročil, ki so znala mojstrsko povezati naravne danosti smrekovega debla z delom človeških rok v presenetljivo enotnost in popolnost preproste stavbe za shranjevanje sena, svisli.

Seniki danes nezadržno propadajo. S tem pa bohinske planine na Pokljuki izgubljajo svojo žlahtno prvobitnost in verodostojnost zgodovinskega izročila. V ta sklop raziskovanja sodi tudi vprašanje ali ohranjati tradicionalne planšarske stavbe v prvotni zunanji podobi, vendar z novo vsebino, ki jih edina lahko otme propada in izginotja ali pa jih prepustiti dokončnemu propadu in izbrisu iz podobe pokrajine. Rezultat teh razmišljanj predstavlja prenova starega senika, "Vorenčevih svisli" na Uskovnici v delovno raziskovalni in bivalni prostor. Pri prenovi se je izhajalo iz stališča: kar je še ostalo avtentičnega (gabarit in del ogrodja s konstrukcijskimi detajli povezav brun), je potrebno ohraniti in obnoviti. Vsi materialni ostanki senika so bili skrbno izmerjeni. Nato je bil s pomočjo konservatorja Zavoda za spomeniško varstvo v Kranju arhitekta Bojana Šlegla napravljen načrt avtentične obnove senika z novo funkcionalno vsebino.

ključne besede:

Kladne zgradbe, prenova, senik - svisli.

abstract

Because of their structural concept and architectural as well as artistic narrativeness haylofts ("svisli" in the Bohinj dialect) on Pokljuka in the Bohinj Mountains are exceptionally valuable elements of the cultural landscape. Their structural concept probably originated from ancient, probably proto-Vendic working and craftsmanship heritage, which had the ability to exquisitely join natural features of the spruce trunk and human handicraft into surprising unity and perfection of a simple building for storing hay - the svisli.

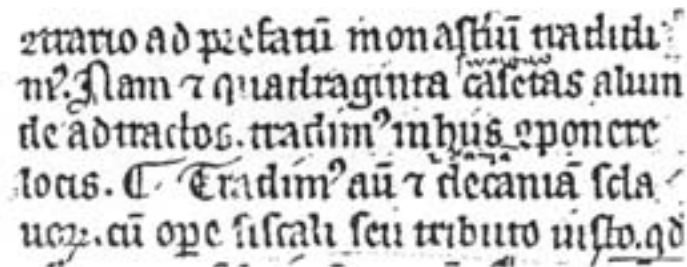
Today haylofts are unstoppably falling apart. Consequently Pokljuka in the Bohinj Mountains is losing its primeval nobleness and authenticity of historical heritage. This part of the research deals with the issue, whether to preserve traditional shephard's buildings in their original external image, but with new content - the condition that can prevent further dilapidation and extinction, or to sentence them to definite dilapidation and eradication from the landscape image. The result of such consideration is renewal of the old hayloft "Vorenčeve svisli" on Uskovnica into a research and living space. The driving attitude to renewal was to preserve the remaining authentic parts, meaning the dimensions and part of the roof structure with structural details of log binds, which had to be preserved and renovated. All material evidence of the hayloft were carefully measured. Then, with the help of architect Bojan Šlegl, a conservationist from the Agency for monument protection in Kranj, a plan for authentic renewal of the hayloft with new functional content was produced.

key words:

Log buildings, renewal, hayloft - svisli.

Zgodovinski pregled

Tradicija lesene gradnje na slovenskem ozemlju sega v prazgodovino. Prva dokumentirana bivališča v Sloveniji so bila lesena mostišča na Ljubljanskem barju. Za zgodovino slovenske lesene gradnje pa je pomemben dokument Kremsmünsterska listina (Slika 1), ki je nastala leta 777. Izvirna listina se ni ohranila, pač pa poznamo prepise: Codex Tradit. Passav. Codex Lonsdorffianus iz 13. stoletja, Codex Friderician. iz 14. stoletja. Listina govori o tem, kako je bavarski vojvoda Tasilo razporejal posesti okoli Kremsa. Med drugim omenja tudi dekanijo (okraj, kjer je prvotno živelo deset družin) Slovencev in v zvezi s tem navaja Tasilovo naročilo, "Nam et quadraginta casetas aliunde adtractos tradim' in his componere locis." Tradim' au' et decania scilicet ucy. cu' ope fiscalu seu tributo in isto. qd

Slika 1: Del besedila Kremsmünsterske listine.
Part of the wording of the Kremsmünster Charter.

Ta, sicer kratek stavek kaže na dve zanimivi dejstvi. V prvem delu gre za sestavljanje hiš in ne za gradnjo. Drugi del, ki je nadaljevanje, pa govori o tem, naj bi sestavne dele hiše privlekli od drugod. Gre torej, po današnjem poznavanju zgodovine, za

nenavaden tehnični projekt. Zelo verjetno je, da so sestavne dele hiš označili, nato hiše preprosto razdrli, odnesli sestavne dele na novo lokacijo in jih nato sestavili. Čeprav ni arheoloških dokazov, lahko sklepamo, da je bila po Kremsmünsterski listini serijsko grajena kolonizatorska hiša za kmete, ki so jih naseljevali fevdalci, preprosto bivališče, ki ga je bilo mogoče hitro postaviti. Na območjih kjer prevladujejo iglasti gozdovi, so gradili lesene stavbe s kladnimi stenami. Na rabo lesa za gradnjo je v naseljih občutno vplivalo tudi to, da so imeli naseljenci v skupnih gozdovih les zastonj.

Kladne zgradbe

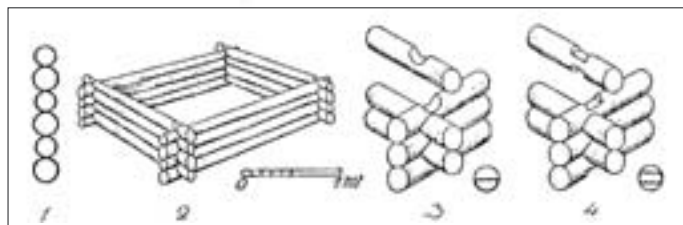
Gradnja kladnih sten je razmeroma preprosta, čeprav je bila pot do iznajdbe vogalne zveze s prekrizanimi bruni zelo dolga. Na Dunaju hranijo v naravoslovno zgodovinskem muzeju iz halštatske dobe dele vogalne konstrukcije, zložene iz brun, pri katerih se stiki sedlasto nalegajo (Slika 2). Verjetno so pozneje to lesno zvezo izpopolnili tako, da so debela na obeh koncih, kakšnih 20-30 cm pred koncem, spodaj in zgoraj zasekali in nato v vogalih prekrizali. Takšna zveza se po navedbah T. Cevca imenuje "na brade" (Slika 3). Bruna se zlagajo v steno drugo nad drugo tako, da leži na debelejšem koncu spodnjega tanjši konec zgornjega. Tako se višina stene sproti izravnava. Ponavadi so bruna položena druga ob drugo, stiki pa ali izravnani ali zamašeni z mahom, ilovico, blatom, malto oziroma lanenim pezdirjem. Konstrukcija stropa pa se običajno sestoji iz nosilnih travov poveznikov, ki so enakomerno položeni na obodna bruna pritličnega dela stavbe in zasidrani s sedlastim naleganjem ter pritrjeni s klinom. Ostrejša se da izvesti; ostrejša na lege, ostrejša na sohe in goltniška ostrejša na špirovce. Za kritino so prvotno najverjetneje uporabili smrekovo lubje, kasneje pa lesene skodle ali slamo.

Na gradnjo vpliva tudi orodje. V tisočletjih se drvarsko in

tesarsko orodje ni skoraj nič spremenilo ali izpopolnilo. Uporabljalo se je drvarsko sekuro in tesarsko plenkačo, dvoročno gozdno žago in sveder žlebnik. Tudi v Sloveniji so za gradnjo lesenih koč in gospodarskih poslopij do zadnjih let povsod uporabljali tradicionalno ročno drvarsko in tesarsko orodje, ki ga pa danes žal v natančnosti neuspešno zamenjuje bencinska ali električna motorna žaga, ki je sicer hitrejša, drugače pa neokretna in nenatančna za zahtevno in precizno izvedbo lesnih zvez.

Slika 2: Del vogalne konstrukcije kladne stene iz halštatske dobe v muzeju na Dunaju (foto: J. Kušar).
Part of the corner structure of the log wall built during the Halstat period from the Vienna Museum.

Slika 3: Princip gradnje kladnih sten iz starega učbenika.
Vir: Phleps, H., 1942: Holzbaueunst. Der Blockbau. Bundesverlag Karlsruhe, slika št. 62.
The principle of building log walls depicted in an ancient manual.

Aplikacija poskusa gradnje kladnih stavb na podlagi poročila Kremsmünsterske listine prevaja procese in značilnosti arhitekturnega in konstrukcijskega raziskovanja, interpretacije in transformacije na primer obnove "Vorenčevih svisli" - senika na planini Uskovnica v vzhodnih Julijskih Alpah.

Seniki na bohinjskih planinah

Senik (Sliki 4, 5) na bohinjskih planinah v Julijskih alpah predstavlja primer uporabe konstrukcije kladnih sten za manjše hiše, pri kateri so uporabljena ravna debela, ki so daljša od razpetine. Gradnja temelji na tektonskem principu nalaganja.

Slovenci imamo srečo, da so Julijske alpe z bohinjskimi planinami pred našim pragom ter da lahko spoznavamo in raziskujemo to slovensko dediščino, ki obsega prastaro naravno, kulturno in tehnično dediščino. Te planine so zelo staro poselitveno območje. Prebivalci iz dolin so imeli na planinah razvito predvsem planšarstvo. Da bi seno v teh predelih, kjer je obilo dežja ne gnilo, so si na velikih košeninah kmetje omislili senike - "svisli(e)" posebne zgradbe, sestavljene iz brun, za hrambo posušenega sena, ki so v Evropi posebnost ter ohranjajo

pradavno tesarsko znanje, ki se je morda zaradi izoliranosti in odmaknjenosti Bohinja pri teh kladnih zgradbah do popolnosti tudi v detajlih ohranilo. Tipologijo svisli pogojujejo posebna logistika, vremenske razmere, topografija košenin in s tem zvezana količina sena, kar je vse odvisno od letnega časa in naravnega ciklusa. Bohinjski planšarji so razvili v tem stavbarstvu, posebno na področju konstrukcijske zasnove samoniklo stavbno raznolikost, ki pa na prvi pogled niti ni opazna.

Sliki 4,5: Senik - "svisli" na Uskovnici ter detajl vogalne vezi (foto: J. Kušar).
Hayloft - "svisli" on Uskovnica and a detail of corner binds.

Planšarske stavbe po bohinjskih planinah so po svoji konstrukcijski zasnovi nadvse dragocena prvina kulturne krajine. Njihova konstrukcijska zasnova prav verjetno izvira iz zelo starih (verjetno protovenetskih) delovnih navad in obrtnih izročil ter nam na primeru svisli na bohinjskih senožetih omogoča pogled nazaj v davno minulo preteklost. Brezimni in nam nepoznani graditelji teh stavb so znali mojstrsko povezati naravne danosti smrekovega debla z delom človeških rok v presenetljivo enotnost in popolnost preproste stavbe za shranjevanje sena - svisli.

Slovenska planšarska stavbna dediščina v splošnem arhitekturnem smislu sploh še ni dobro raziskana. Izjema so le ovalne planšarske stavbe na Veliki planini, ki sta jih raziskovala dr. Tone Cevc in arhitekt Vlasto Kopač. Ni pa podrobno raziskana tehnologija in konstrukcijska zasnova posameznih tipov stavb v vzhodnih Julijskih Alpah, prav gotovo pa ni raziskana konstrukcijska zasnova senikov na bohinjskih planinah. Te stavbe nezadržno propadajo (Sliki 6, 7), s prenovo in spremembo namembnosti v počitniško rabo so marsikje tudi brez potrebe postale v konstrukcijski izvedbi drugačne. Ker je vedno manj dobrih primerkov, bo tipologijo konstrukcijske zasnove teh stavb vedno težje vzpostaviti.

Sliki 6,7: Propadajoča senika na bohinjskih planinah (foto: D. in J. Kušar).
Dilapidated haylofts in the Bohinj Mountains.

Problem varovanja in ohranitve tesarskega znanja ima svojo utemeljitev. Družbene spremembe po II. svetovni vojni so v Slovenijo prinesle vsesplošno težnjo po industrializaciji dežele. Z vsesplošno družbeno podprto industrializacijo sta začela obrt in obrtno znanje v Sloveniji nezadržno propadati. Začel se je spreminjati vrednostni sistem. Ni se več cenilo obrtno znanje in spoštovalo cehovsko hierarhijo: mojster - pomočnik - vajenec. Pri obrteh se je obrtniško znanje prenašalo z izročilom, ki je bilo

velikokrat vezano tudi na hierarhijo ceha. Z uporabo mehanizacije in električnih orodnih strojkov je nekdanje, zahtevno ročno obrtno delo postalo enostavno, ker se ga z modernim orodjem veliko lažje izvede.

Nekdanji obrtnik je bil odvisen predvsem od obvladovanja delovnih postopkov in tehnoloških zmožnosti ročnega orodja. Vsakdanje delo slehernega obrtnika je bilo namreč vezano na poznavanje določenih pravil. Ta pravila so ga naučila spoznavati lastnosti gradiv in ga usmerjala, kako naj gradiva čim popolneje in ustrežneje izrablja. Ta pravila so ga navajala na ustrezen delovni način in mu določala delovni postopek ter predpisovala za to potrebne pripomočke in delovna orodja, hkrati pa ga tudi seznanjala z različnimi tehnikami končnih del. Vsa ta pravila, strnjena v celoto, so tudi tvorila jedro nekdanjega tesarskega strokovnega obrtniškega znanja.

Dolgoletno zaničevanje starega tesarskega znanja in vedenja o stavbnih zakonitostih, ki se je prenašalo iz roda v rod le po ustnem izročilu, je pomenilo pozabo tega znanja za vedno. Prav zato je danes težko dobiti tesarske mojstre, ki še obvladajo nekdanjo obrtno veščino in ki jim ni vseeno kakšen bo v detajlu in v celoti njihov izdelek.

Slika 8, 9, 10: Primer novega senika in detajlov izvedbe na planini Trstje (foto: J. Kušar).
Example of a new hayloft on the Trstje Mountain and construction details.

Primeri novih senikov na planinah Trstje, Uskovnica, Zajamniki, Javorniki, ki jih postavljajo bohinjski kmetje, so vse prej kot vzpodbudni in ohrabrujoči. Detajl povezav in stikov novega senika, zgrajenega 2002 na planini Trstje (Slika 8) kaže, da se je tisočletja staro in dovršeno tesarsko znanje pozabilo. Pomembno izvedeni detajli (Sliki 9, 10) kažejo, da ni dovolj, da se pri obnovi uporabi le isti material in ohrani enako obliko. Brez ohranjanja avtohtonega strokovnega znanja ter ohranjanja stavbnih značilnosti bodo stavbe v bohinjskih planinah izgubile svojo žlahtno prvobitnost in verodostojnost zgodovinskega izročila. V ta sklop raziskovanja sodi tudi vprašanje ali ohranjati

tradicionalne planšarske stavbe v prvotni zunanji podobi, vendar z novo vsebino, ki jih edina lahko otme propada in izginotja ali pa jih prepustiti dokončnemu propadu in izbrisu iz podobe pokrajine.

Obnova "Vorenčevih svisli" (senika) na Uskovnici

Obnova se je pričela leta 1975 z nakupom starega senika, po bohinjsko "Vorenčevih svisli" (v kataster je bil vrisan že ob nastanku in uradni evidenci katastrskih načrtov leta 1868) ter preureditvijo v delovno raziskovalni in bivalni prostor. Ker je senik zaradi razpadle strehe vedno bolj propadal, so leta 1976 posekali potrebna debla ter nato z bohinjskim tesarjem, ki je še obvladoval staro tesarsko znanje (že pokojnim Jožetom Sodjo) postavili nov senik, dosledno v obliki in dimenzijah razpadajočega senika ter v konstrukcijski tehniki in izvedbi gradnje senikov na bohinjskih planinah.

Slika 11: Konstruktivna obnova "Vorenčevih svisli" na Uskovnici leta 1976 (foto: J. Kušar).
Structural refurbishment of the "Vorenčeve svisli" on Uskovnica in 1976.

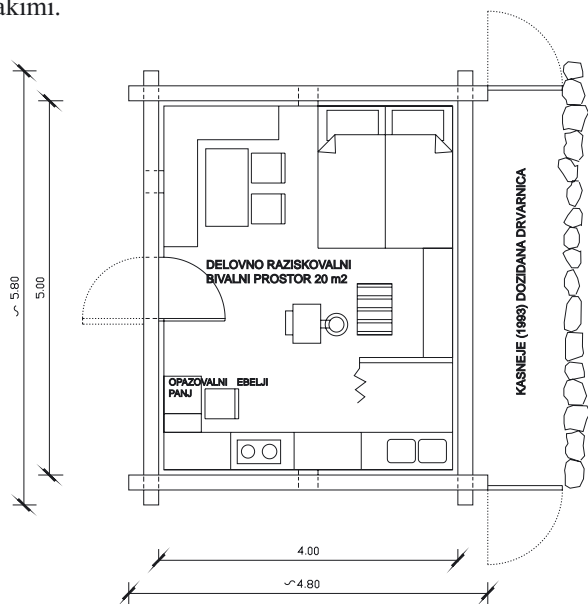
Pri obnovi senika smo izhajali iz stališča: kar je še ostalo avtentičnega (gabarit in del ogrodja ter konstrukcijski detajl povezav brun), je potrebno ohraniti in obnoviti. Vsi materialni ostanki senika so bili skrbno izmerjeni. Nato je bil s pomočjo konservatorja arhitekta Bojana Šlegla z Zavoda za spomeniško varstvo v Kranju napravljen načrt avtentične obnove senika z novo funkcionalno vsebino (Sliki 12, 13). Ohranilo in uporabilo se je podstavek iz skrbno zloženih in pristo položnih kamnov na zemljo, medtem ko se je trohneče dele špirovcev in obodnih brun sežgalo, da ne bi prenesli gnilobe na klade novih svisli. Pri obnovi se je dosledno upoštevalo nekdanje tesarsko znanje v konstrukcijski zasnovi kot jo je po starodavnem izročilu obvladal pri bohinjskih tesarjih priučeni Jože Sodja iz Bohinja. Žal njegovi občasni bohinjski pomočniki pri gradnji niso med delom pridobili (ali niso imeli za to dovolj interesa) zahtevnega tesarskega znanja za avtentično in dovršeno gradnjo bohinjskih svisli.

Zaključek

Dediščina senikov v izvedbi kladnih sten na Bohinjskih planinah vedno bolj izginja, zato mora biti naš cilj, da bomo to arhitekturo cenili in varovali, da je ne bomo ločili od vsakdanjega življenja in iz nje naredili muzejskega eksponata. Vpletati jo moramo v naša snovanja, da bi se lahko tudi v našem času čutila konstrukcijska dediščina.

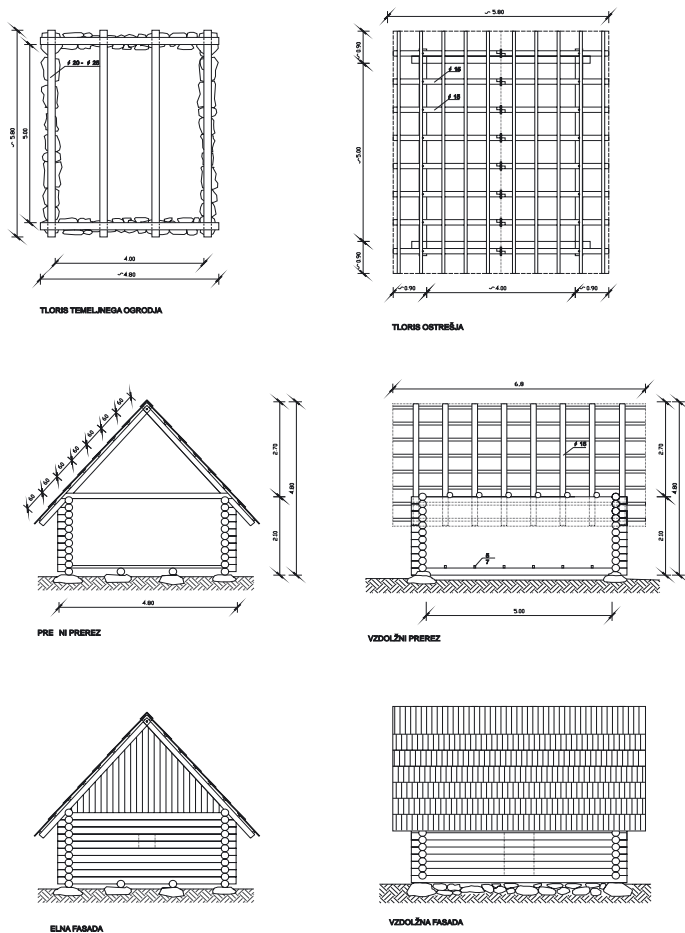
Vzporedno z obnovo "Vorenčevih svisli" (Sliki 14, 15) se je želelo ohraniti in oteti pozabi dragoceno tesarsko izročilo, ki je komajda še kje poznano in razumljeno. Spoznali smo, da morajo

predvsem Bohinjci skrbeti za svojo dediščino. Samo zgradba, ki je posebna, drugačna, samosvoja, lahko vzbudi zanimanje drugih. Zato je potrebno poiskati in gojiti tiste oblike nacionalne identitete, ki nas bodo naredile v Evropi prepoznavne med sebi enakimi.

Slika 12: Funkcionalna skica notranjščine preurejenega senika v delovno raziskovalni in bivalni prostor.

Functional sketch of the hayloft's interior: refurbished into a research and residential space.

Slika 13: Načrti avtentične obnove "Vorenčeve svisli" na Uskovnici.
Plans for authentic refurbishment of "Vorenčeve svisli" on Uskovnica.

Prepričani smo, da se je z obnovo "Vorenčevih svisli" ohranilo dragoceno planšarsko stavbno izročilo, ki je tudi strokovno dokumentirano. Posebno vrednost daje tej ugotovitvi tudi dejstvo, da je obnovo "Vorenčevih svisli" vodil in izvajal pokojni Jože Sodja (po domače - Kavcov Joža, rojen 11.12.1908, umrl 21.9.1996) iz Srednje vasi, planšar, tesač, nosač,... skratka zadnja legenda bohinjkega tesarskega, gospodarskega in planšarskega izročila ter regionalne planšarske arhitekture.

Sliki 14, 15: "Vorenčeve svisli" po obnovi in detajl vogalne zveze (foto: D. Kušar).

"Vorenčeve svisli" after refurbishment and detail of the corner binds.

Viri in literatura

- Brenmann, G. U., 1885: Baukonstruktions lehre. Leipzig.
 Cevc, T., 1984: Arhitekturno izročilo pastirjev, drvarjev in oglarjev na Slovenskem. DZS, Ljubljana.
 Fister, P., 1986: Umetnost stavbarstva na Slovenskem. Cankarjeva založba, Ljubljana.
 Gupieniec, R., 1878: Holzarchitektur im Mittelalterlichen Danzig. Bonner Hefte zur Vorgeschichte, Nr. 18, IV 2.
 Kos, F., 1902: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, I. knjiga. Leonova družba, Ljubljana.
 Kress, F., 1940: Der praktische Zimmerer. Otto Maier Verlag, Ravensburg.
 Kurent, T., Kušar, J., 1982: Zur geschichte der Vorfertigung: Die Kremsmünster Urkunde aus dem Jahr 777. Die Bautechnik 10, str. 350-352
 Kušar, J., 1995: Slovenske lesene konstrukcije - dediščina = Slowenische Holzkonstruktionen - Erbe. (V: Kušar, J., et al: 1. mednarodni seminar o gradnji v lesu za študente arhitekture in gradbeništva, 1. - 8. februar 1995). Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana, str. 11-22.
 Opolovnikov, A. V., 1998: Old Obdarsk and legendary Towns beyond the polar Circle. Moskva.
 Phleps, H., 1942: Holzbaukunst der Blockbau. Bundesverlag, Karlsruhe.
 Puusta R., 1996: Timber Construction in Finland. Museum of Finish Arch. and Writers, Helsinki.
 Schumi F., 1882/3: Archiv für Heimatkunde, Band I, Ljubljana.

prof dr Jože Kušar
 asist dr Domen Kušar
 Fakulteta za arhitekturo
 Univerza v Ljubljani
 domen.kusar@fa.uni-lj.si

UDEJANJANJE CELOVITEGA VARSTVA STAVBNE DEDIŠČINE

UDK 719
COBISS 1.04 strokovni članek
prejeto 24.10.2005

Implementing comprehensive protection of the built heritage

izvleček

Oktobra 1997 so v Strasbourgu na konferenci Sveta Evrope ponovno razpravljali o pomenu in vlogi ohranjanja kulturne in naravne dediščine v kakovostnem razvojnem urejanju evropskih kulturnih krajin. Voditelji držav in vlad članic Sveta Evrope so se na zaključku razprave, ob zavedanju, da je raznolikost evropskega kulturnega in naravnega prostora vrednota, od katere je odvisna tudi bodoča kakovost bivanja, zavezali, da bodo v razvojnem urejanju lastnega prostora dosledno spoštovali že sprejete meddržavne dogovore in pogodbe ter upoštevali vse mednarodno sprejete odločitve in oblikovana priporočila o varstvu kulturne in naravne dediščine.

Slovenija v zvezi z varstvom stavbne dediščine kot pomembnega, a v našem razvojnem urejanju prostora močno ogroženega člena kulturne dediščine, v normativnih in vrednostnih dokumentih, izdelanih na državnem nivoju, kakovostno povzema mednarodna določila, priporočila in zaveze. Vendar pa pregled prostorskih in izvedbenih dokumentov ter njihovega udejanjanja v prostoru kaže manj kakovostno sliko. Mnoga mednarodna določila in priporočila so na tem nivoju še vedno zapostavljena. Med izjemami, ki potrjujejo pravilo, je v zadnjih dveh letih izdelana normativna dokumentacija za prostorsko, urbano in arhitekturno prenovo naselja Štanjel. Med številnimi normativnimi zavezami in načeli je v dokumentih še posebej upoštevano pred skoraj tridesetimi leti oblikovano priporočilo o integralnem, celostnem varstvu stavbne dediščine.

ključne besede:

Prenova, integralno - celovito varstvo stavbne dediščine, trajnostni razvoj grajenih struktur, urbanistična zasnova, lokacijski načrt.

abstract

In October 1997, at a conference of the Council of Europe in Strasbourg, the significance and role of preservation of cultural and natural heritage in qualitative management of European cultural landscapes, was discussed anew. In conclusion the leaders of countries and governments of member states, conscious of the fact that the variety of European cultural and natural space is a value, pledged to fully respect already adopted international agreements and contracts in development planning of their own space and that they would respect all internationally acknowledged decisions, as well as devised recommendations concerning protection of cultural and natural heritage.

Concerning protection of built heritage in Slovenia, as an important, yet seriously challenged part of our cultural heritage in development planning, we can state that in normative and evaluative documents produced on the national level, most international stipulations, recommendations and commitments are respected. However an overview of planning and implementation documents or their manifestations in space show a much less satisfactory picture. On this level many international stipulations and recommendations are still neglected. Amongst the exceptions, which prove the rule, is the normative documentation produced during the last two years for the spatial, urbanistic and architectural renewal of Štanjel. Special attention amongst the numerous normative commitments and principles in the document was given to the recommendation about integral, comprehensive protection of built heritage, devised almost thirty years earlier.

key words:

Renewal, integral-comprehensive protection of built heritage, sustainable development of built structures, urbanistic concept, location plan.

"Pesniki in pisatelji so najboljčutljivejši senzorji čustvenega trepetu v nas, v nas samih in v skupnostih, ki jih tvorimo. Tudi vizionarji so" [Mušič, 1999]. Med slovenskimi literati, ki so se v svojih delih različno, tudi v prisposodobah, dotikali naše bodočnosti ter v zvezi z njo opozarjali na različne vsebine, je tudi Anton Trstenjak. V enem izmed svojih številnih del je teolog, filozof in psiholog zapisal, da moč naroda izvira iz zgodovine in tudi v zgodovinskem razvoju oblikovane kulture. Vsi evropski narodi so to, kar so, na temelju svoje zgodovine, kulture in prostora ter njim lastne kulture stavbarstva. Brez te različnosti evropske kulture sploh ni. Da obstaja evropska ali svetovna kultura, tudi kultura stavbarstva in kultura arhitekture, ki presega narodno, je zgolj vtis.

V primerjavi z deželami Evrope se pri nas spoznanje o pomenu in vlogi ohranjanja stavbne dediščine v urejanju prostora prepočasi in komaj zaznavno vpleta v dejavnosti, povezane z načrtovanjem naselij in oblikovanjem kulturnih krajin. Vzroki za tako stanje na tem mestu ne bodo naštetni in analizirani, ampak bo, kot vodilo za kakovostne spremembe varstva stavbne dediščine v razvojnem urejanju naselij, predstavljen za naselje Štanjel sprejet lokacijski načrt¹. V predstavitvi bo odstrta možna metoda dela, s katero bi bilo mogoče v naši stavbni kulturi ohraniti tisto, kar je zanjo bistveno.

Način dela pri pripravi lokacijskega načrta za prenovo spomenika visoko zahtevne stopnje je v slovenskem projektantskem okolju izviren, nov. Tako so že v dokumentu, ki določa njegovo kakovostno udejanjanje - poleg vsebinskih in tehničnih sprejemljivosti stavbne lupine ter podrobnih zahtev Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine - preko prikaza načrtovanega posega z različnih zornih kotov predstavljene tudi morebitne pasti in pričakovani problemi.

Predmet in metoda dela

Kras je zaradi naravnih in ustvarjenih danosti identitetna in razpoznavna kulturna krajina. Med grajenimi strukturami, ki identiteto in razpoznavnost kulturne krajine pomembno sooblikujejo, je po interdisciplinarnih in tudi mednarodnih ocenah posebno mesto dodeljeno Štanjelu; znotraj tega pa predvsem staremu naselbinskemu jedru, ki je kulturni spomenik lokalnega in državnega pomena². Za območje kulturnega spomenika, nenadomestljivega izraza bogastva naše kulturne dediščine ter njegove neprecenljive pričevalne vrednosti o naši zgodovini, ki jo moramo varovati in posredovati prihodnjim rodovom, je bila, v sozvočju z mednarodnimi usmeritvami in domačimi normativnimi dokumenti, izdelana normativna dokumentacija za razvojno prenovo: Občinski lokacijski načrt za območje - stari del Štanjela [Uradni list RS, št.66/05].

V procesu priprave normativnega dokumenta je bila izdelana podrobna analiza materialnih in pisnih virov. Pregledani so bili z razvojno prenovo in urejanjem prostora povezani mednarodni in domači vrednostni in normativni dokumenti ter vse že izdelane študije, raziskave in strokovne naloge. Ponovno je bilo pregledano obstoječe grajeno tkivo, s poudarkom na mogoči umestitvi novih uporabnosti.

Rezultati izdelanih analiz so bili (poleg pravnih osnov) sklenjeni v temeljno vodilo za oblikovanje strokovnih rešitev urbane in arhitekturne prenove.

V postopek priprave strokovnega osnutka so bili aktivno vključeni uporabniki prostora - prebivalci naselja. Z njimi usklajen strokovni predlog je bil nato zaključen in oblikovan v normativni dokument po postopkih, določenih v Zakonu o urejanju prostora [Uradni list RS, št. 110/02 in popravek 8/03] in Zakonu o graditvi objektov [Uradni list RS, št. 110/02].

Celovito (integralno) varstvo stavbne dediščine

Pri oblikovanju normativnega dokumenta za razvojno prenovo starega jedra Štanjela so bila dosledno upoštevana mednarodna načela celovitega (integralnega) varstva stavbne dediščine (integrated heritage conservation). Prostorska ureditev naselja tako temelji na razvojnem varstvu nepremične kulturne dediščine, kar pomeni, da se zavarovane grajene strukture, ki so danes v večini primerov slabo vzdrževane, zapuščene ali celo porušene, in druge tako ali drugače degradirane strukture v njeni sestavi prenovijo razvojno, to je v skladu s podanimi novimi vsebinami omenjene razvojne vizije in vsemi zahtevami sodobnega bivanja.

Način razvojne prenove celovitega (integralnega) varstva stavbne dediščine pa je v našem urejanju prostora sicer malo upoštevan, zato ga posebej izpostavljam. Usmeritev, ki je nekaj novega le še pri nas (v urejanju evropskega prostora in oblikovanih sistemih varstva stavbne dediščine to že dolgo ni več), je bila sprejeta pred tridesetimi leti na sestanku ministrov Sveta Evrope v Amsterdamu (Amsterdam Declaration) in sicer na podlagi ugotovitev, da predstavlja v razvojnem urejanju prostora stavbna dediščina večplastno vrednost - tudi okoljsko in ekonomsko - ter da je mogoče kakovostne urbane in arhitekturne zgodovinske stvaritve z vpetimi kiparskimi in slikarskimi mojstrovčinami varovati le skladno z razvojno prenovo ožjega in širšega okolja, s celovitim varstvom. Povedano drugače; politika individualnega varstva objektov in območij posebno vredne, zavarovane nepremične stavbne dediščine je razširjena in dopolnjena z jasno politiko vključevanja te dediščine v sodoben razvoj v mestih in drugih naseljih.

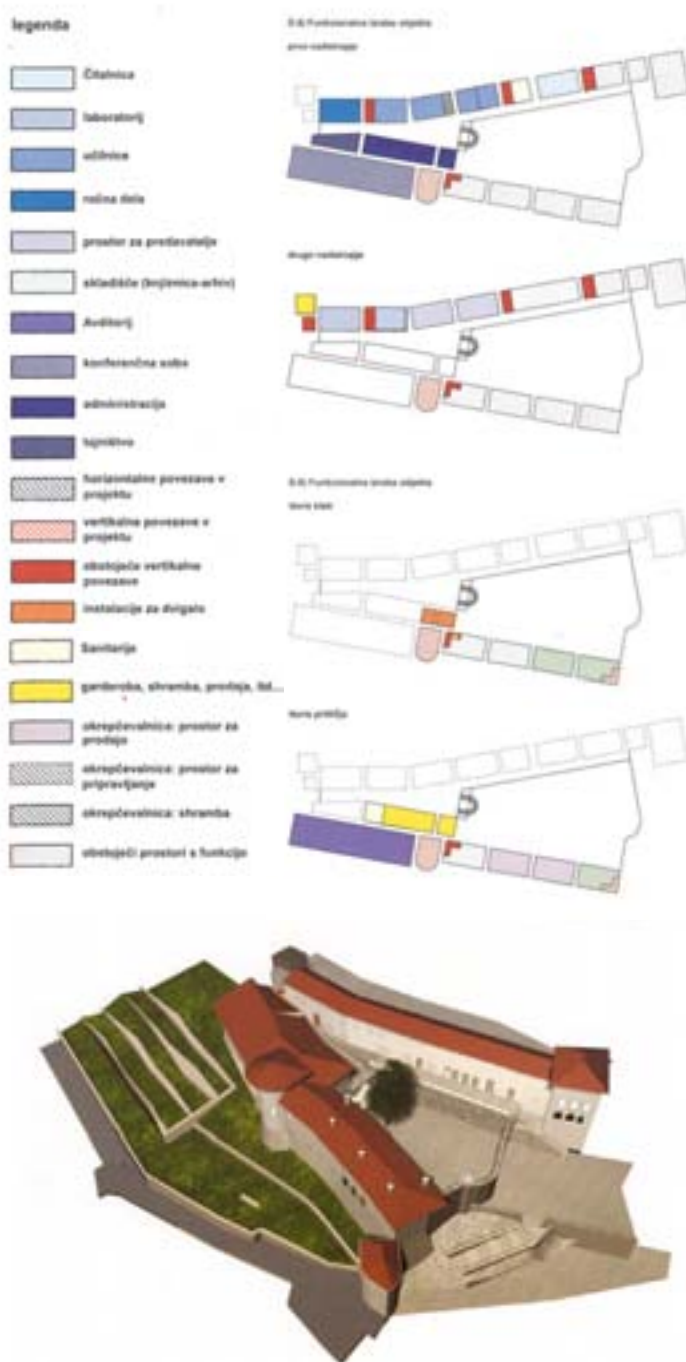
Filozofija celovitega (integralnega) varstva stavbne dediščine je povzeta v Konvenciji o varstvu stavbne dediščine Evrope (Granada Convention), ki je bila sprejeta leta 1985 v Granadi in katere pogodbenica je tudi Slovenija. Tudi v našem najzadnje oblikovanem vrednostnem dokumentu - Strategiji prostorskega razvoja Slovenije - je v poglavju o notranjem razvoju naselij zapisano: "Pri urejanju in načrtovanju razvoja naselij s kakovostno stavbno dediščino se uporabi varstvene in razvojne principe načrtovanja, zlasti se ohranja kakovostno stavbno ali urbano strukturo in njene razpoznavne značilnosti, posodablja degradirane stavbe ali urbane strukture ter uvaja ponovno rabo" (Ljubljana, 2004).

V sklopu razlage celovitega (integralnega) varstva je v Konvenciji o varstvu stavbne dediščine Evrope [Uradni list RS, št. 14-728/92] poudarjeno sodelovanje med urbanisti, uporabniki in tistimi, ki skrbijo za njeno varstvo. Le s prepletenim sodelovanjem vseh je mogoče oblikovati dokument, ki bo na eni strani varoval izvorno obliko dragocene grajene strukture, na drugi pa v največji možni meri podpiral zahteve prebivalcev, povezane s sodobno kakovostjo dela in življenja.

V proces izdelave Občinskega lokacijskega načrta za območje - stari del Štanjela so bili poleg načrtovalcev zvezno vključeni tako lokalna skupnost kot strokovnjaki iz Ministrstva za kulturo in strokovnjaki konservatorji iz Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije - območna enota Nova Gorica. Projektni predlogi, povezani z novo vsebino, so tako bili prebivalcem oz. lastnikom grajenih struktur v starem jedru razloženi in v procesu načrtovanja usklajeni z njihovimi željami. Podobno so v postopku izdelave načrta tudi konservatorji usmeritve za varstvo spomenika (podane v izdelanih strokovnih podlagah) uskladili z razvojnimi rešitvami izdelovalcev lokacijskega načrta in jih dopolnjevali v potrebnih podrobnostih.

Sodelovanje urbanistov, uporabnikov in konservatorjev pri izdelavi lokacijskega načrta se posebej kaže v inovativno

razvitem sestavnem delu dokumenta - prenovi fasadnih pasov z vrisanimi možnimi posegi v stavbno tkivo - in v obliki tabel, dodanih razlagam.

Slika 1: Funkcionalna izraba stavbne lupine in vizualizacija objekta Štanjelski grad.

Functional use of the building's shell and visualisation of the Štanjel Castle

Vir: Deu, Ž., 2002: Revitalizacija Štanjelskega gradu. Občina Komen, Komen

Normativni dokumenti

V skladu z Zakonom o urejanju prostora je bila kot izhodiščna normativna osnova za izdelavo Občinskega lokacijskega načrta za območje stari del Štanjela sprejeta Urbanistična zasnova, kot sestavni del sprememb in dopolnitev prostorskih sestavin planskih aktov občine Komen³. V planskem dokumentu je poleg

celostnih razvojnih in urbanističnih usmeritev (vizija razvoja območja lokacijskega načrta v sklopu celotnega območja; razporeditev dejavnosti; zasnova komunalne infrastrukture; zasnova prostorskih ureditev v zvezi z varstvom pred naravnimi in drugimi nesrečami; usmeritve za urbanistično, arhitekturno in krajinsko oblikovanje in ohranjanje arhitekturne identitete; zasnove prostorskih ureditev za funkcionalne celote, ki se urejajo z lokacijskim načrtom za staro jedro, ter zasnova programa in načina urejanja posameznih funkcionalnih celot; usmeritve za ohranjanje okolja in narave ter varstvo kulturne dediščine) podano tudi območje urejanja. Z obravnavanim lokacijskim načrtom se tako ureja:

- območje kulturnega spomenika;
- območje, ki je funkcionalno neposredno povezano z njim in predstavlja vstopno točko h kulturnemu spomeniku.

Poleg urbanistične zasnove, temeljnega normativnega dokumenta za izdelavo lokacijskega načrta, je bilo pri njegovi izdelavi upoštevanih še 34 normativnih dokumentov - od krovnih zakonov, aktov o zavarovanju do sektorskih aktov in predpisov -, pa tudi vse potrebne smernice nosilcev urejanja prostora in 36 obstoječih ter na novo izdelanih strokovnih podlag.

Razvojna vizija

Temeljno izhodišče celovitega varstva stavbne dediščine je aktivno varstvo, povezano z izborom novih vsebin, ki morajo omogočiti razvoj gospodarske osnove, od katere je varstvo (med drugim) odvisno in s katero bo v območju dediščine omogočena:

- ohranitev kakovostnega okolja in dediščine;
- prilagoditev zgodovinskega naselja dejanskim potrebam današnjega časa;
- ohranitev naravnih, zgodovinskih in arhitekturnih vrednosti;
- zaustavitev in postopna odprava procesov degradacije ter
- trajna izboljšava življenja na območju stavbne dediščine.

Občinski lokacijski načrt, ki je po Zakonu o urejanju prostora tudi temeljni dokument, za vso paleto dejavnosti, povezanih s celovito prenovo - od restavracije, rekonstrukcije, sanacije do izgradnje novega - udejanja v okviru dejavnosti Pilotnega projekta Kras oblikovano razvojno vizijo, ki je podana v gradivu: Skupni razvojni program Občin Divača, Hrpelje-Kozina, Komen, Sežana ter kraškega dela Občin Kope in Miren-Kostanjevica. Pri tem pa seveda upošteva smernice varstva naravne in kulturne dediščine ter smernice vseh drugih nosilcev urejanja prostora.

Razvojna vizija lokalne skupnosti širšega prostora kraške regije, imenovana Skupni razvojni program, je usmerjena v dinamičen razvoj turizma ob ohranjanju identitete in privlačnosti prostora. V regiji naj bi bili nosilni stebri razvoja kraškega turizma Kobilarna Lipica, Škocjanske jame in Štanjel. V okviru teh pa ima Štanjel z bližnjim Kobdiljem - prav zaradi izjemne urbane in arhitekturne dediščine ter enkratne in neponovljive prostorske celote v značilnem krajinskem okviru - izpostavljeno izobraževalno-turistično vlogo.

Usmeritev razvoja je bila upoštevana že pri prvem izdelanem izvedbenem projektu načrtu za prenovo gradu. V okviru izdelave lokacijske, projektne in investicijske dokumentacije za prenovo gradu je mednarodna zasedba strokovnjakov v prvem koraku na podlagi analiz današnjega stanja gradu in naselja preverila umestitev v razvojnem programu predlaganih dejavnosti v obstoječe grajene strukture gradu in starega jedra. Preveritev možnih vsebin v danem okolju je bila izdelana ob aktivnem sodelovanju prebivalcev in z upoštevanjem veljavnih normativnih ter tehničnih predpisov in smernic varovanja.

Vsebina izdelanega elaborata (dodana mu je bila tudi

priporočena uporaba gradiv ter priporočena izvedba komunalne infrastrukture), ki je bila oblikovana kot izhodiščno in potrebno strokovno gradivo za projektante in izdelovalce lokacijske, projektne in investicijske dokumentacije za prenovo gradu, je bila vodilo tudi pri izdelavi urbanistične zasnove in lokacijskega načrta. Grajska stavbna lupina je namreč v sestavi grajene strukture, ki se jo ureja z lokacijskim načrtom Štanjel - staro jedro, sorazmerno velika, tako da z izbrano uporabnostjo usmerja razvoj celotnega naselja, oziroma kar celotnega območja. Je srce celovite razvojne prenove Štanjela in Kobdilja in bodočega kakovostnega razvoja kraške kulturne krajine. Izbrana nova vsebina Štanjelskega gradu, ki jo je mogoče umestiti v obstoječo stavbno lupino, je izobraževalna. Visokošolska organizacija s svojim načinom delovanja namreč omogoča, da iste prostore uporabljajo tudi različne druge inštitucije in tako zagotavlja kontinuiteto aktivnosti skozi vse leto. Nova vsebina je tudi usklajena z obstoječimi funkcijami in pozitivno sprejeta med prebivalci lastniki in investitorji, ki bodo s prenovo stavbnega tkiva v jedru naselja zadovoljili med drugim tudi potrebe po prenočiščih in ostalih oskrbno-storitvenih dejavnostih za razvoj izobraževalnega turizma.

Tako so predlagane nove vsebine in sam proces celovitega varstva stavbne dediščine v izdelani Občinski lokacijski dokumentaciji - staro jedro Štanjela v izhodišču postavljeni v okvir že izdelanega projekta revitalizacije štanjelskega gradu (zanj je tudi gradbeno dovoljenje že izdano).

Vsebina lokacijskega načrta

Občinski lokacijski načrt za staro jedro Štanjela (OLN Štanjel staro jedro) določa:

- ureditveno območje;
- načrt prenove območja s funkcionalno dopolnitvijo;
- zasnovo projektnih rešitev za urbanistično, krajinsko in arhitekturno oblikovanje;
- zasnovo prenove prometne, energetske, telekomunikacijske, vodovodne in druge komunalne infrastrukture;
- rešitve in ukrepe za varstvo okolja;
- rešitve in ukrepe za varstvo kulturne dediščine;
- etapnost izvedbe;
- obveznosti investitorjev in izvajalcev.

Podrobnosti lokacijskega načrta, povezane z načeli celovitega varstva stavbne dediščine

Razmestitev dejavnosti

Na osnovi analiz možnih in dopustnih posegov v obstoječo grajeno strukturo in z upoštevanjem vseh usmeritev, ki so jih podali nosilci urejanja prostora, je v lokacijskem načrtu podana razmestitev v viziji razvoja predvidenih dejavnosti.

Upravnim dejavnostim in turistično-poslovni promociji za celotno gravitacijsko območje so namenjene izpostavljene grajene strukture (obzidje, stolpi). V obnovljeni strukturi gradu, srcu naselja, bodo zaživele gostinske, kulturne, izobraževalne in upravne dejavnosti na državnem ali evropskem nivoju.

Privlačne vsebine naselja (galerije, umetniške delavnice, specializirane trgovine, lokali, gostinstvo, enologija) so - tudi z namenom ohranjanja miru v drugih območjih naselja - umeščene v restavrirane, rekonstruirane ali kako drugače sanirane stavbe na atraktivnih lokacijah: na koncu stavbnih nizov, na malih trgih in zlasti ob glavnih poteh ogleda.

Glede na lokacije posameznih dejavnosti je posledično določena tudi uporaba prenovljenih grajenih struktur, in sicer za bivanje turistov ter seveda stalnih prebivalcev; gre za dele naselja s kvalitetnejšim bivalnim okoljem (zračnost, razgled, zelenje,

hitrejša dostopnost do parkirišč in oskrbe).

Dolnja vas prevzame dopolnilne oskrbne dejavnosti lokalnega središča in del turističnih dopolnilnih dejavnosti. V tem delu je predvidena sprememba rabe obstoječih objektov ali delov objektov za potrebe oskrbnih in nastanitvenih funkcij. Območje obstoječega trga in dostop do starega jedra se uredi z ohranjanjem obstoječih kvalitet prostora. Trg se uredi kot prehodno območje, ki oblikuje dostop do predvidenih skupnih oskrbnih funkcij (zahodno od obstoječega trga) ter do parkirnih površin za obiskovalce. V tem območju ima stanovanjska gradnja le dopolnilni značaj.

Posebni projektni pogoji in usmeritve za prenovo obstoječega stavbnega fonda

Ker je kulturna dediščina starega jedra temeljni vir bodočega razvoja, je celostna prenova urbane in arhitekturne podobe z vsemi razvojnimi spremembami usmerjena v ohranitev izvorne oblike z varovanjem:

- identitetne urbane strukture naselja (silhueta, identitetna homogena organska oblika stavbne strukture z vzpostavljeno hierarhijo posameznih stavb, komunikacij in oprtih prostorov) in
- identitetne podobe stavbnih ovojev, še posebej pa izvirnosti (materialni ali pisni vir) tistih stavb, ki s posameznimi stavbnimi elementi pričajo o nekdanjem načinu življenja, o stavbnem razvoju, o tradicionalnem načinu gradnje in uporabi materialov, o izvedbah ipd..

Iz oblikovanih zavez izhajajo naslednje podrobnosti:

- vrsta prenove (restavracija, rekonstrukcija, sanacija itd.) delov stavb, stavb, stavbnih nizov ali urbanih enot v naselju ne sme biti poenotena;
- nova vsebina objektov (funkcija, namembnost) je omejena s stavbno lupino - morebitna nova namembnost se mora v izhodišču prilagoditi zaščiti in varstvu identitete (v nekaterih primerih pa celo varstvu izvorne podobe stavbe, stavbnega niza ali dela naselja);
- površinska patina stavbnega in urbanega ovoja se ohrani v največji možni meri;
- sanacije obstoječega (posebej še restavracije) morajo biti izvedene z avtohtonimi gradivi in s starimi postopki ter tehnologijami;
- tehnična nadgradnja (potresna varnost, nova infrastruktura) mora biti kompatibilna z obstoječimi gradivi in tehnikami gradnje;
- rekonstrukcije stavb so predvidene le na lokacijah, kjer bo urbana ureditev pridobila poleg izgubljenih tudi sodobne kakovosti (prometna ureditev, varnost, nova uporabnost in drugo);
- predvidene so le konstrukcije objektov, ki jih je mogoče ponovno zgraditi na osnovi bolj ali manj obsežnih materialnih ostankov in zgodovinskih pisnih virov;
- ostaline porušene objekte, ki se v skladu z urbanističnimi ureditvami razvojne prenove ne rekonstruirajo v stanje pred poružitvijo, se pred popolnim uničenjem zaščitijo s konzerviranjem in utrditvijo (varnost). Zaščitene ruševine se integrirajo v zunanjo ureditev kot zgodovinski dokument časovnega prehajanja, ki je zanimiv tako za turiste kot za raziskovalce.

Za kakovostnejšo izpeljavo podanih zavez so v izdelanem lokacijskem načrtu podrobno predstavljene identitetne značilnosti arhitekturnega oblikovanja in podane usmeritve za novo oblikovanje stavbnih ovojev in posameznih stavbnih členov. Dovoljene spremembe stanja - vsebinske, tehnične in likovne - so za vsak objekt posebej podane v pregledni tabeli in predstavljene

v grafičnih prilogah.

Ureditev odprtih površin

V povezavi s prenovo grajenih struktur in z novimi dejavnostmi so v lokacijskem načrtu podane še ureditve zunanjih površin, tlakovanje in ozelenitev cest, poti in parkov. Določena so tudi območja večjih parkirišč.

Postopnost prenove

Prenova gradu ter izdelava potrebne komunalne, energetske in prometne infrastrukture sta prva večja prostorska posega. Prenova ali rekonstrukcija do tal porušene objekte, ki predstavljajo dolgoročni stavbni potencial za potrebe stanovanj in dopolnilnih dejavnosti, pa naj bi bila izvedena v zadnji fazi prenove.

Slika 2: Občinski lokacijski načrt za območje stari del Štanjela.
Municipal Location plan for the old part of Štanjela.

Vir: Občinski lokacijski načrt za območje stari del Štanjela. Uradni list RS, št.66/05.

Normativni akt, vzorčni model v našem prostoru, je izdelan - sledi njegovo udejanjanje

Štanjel je arhitekturni in urbanistični spomenik državnega pomena. Nekdaj je imel vlogo centralnega naselja z agrarnim gravitacijskim zaledjem, danes je v večjem delu degradirano naselje brez ustrezne komunalne opreme in s pretežno neizkoriščenim, opuščanim, slabo vzdrževanim ali celo porušanim stavbnim fondom. Je na pol zapuščeno naselje brez osnovnih oskrbnih dejavnosti.

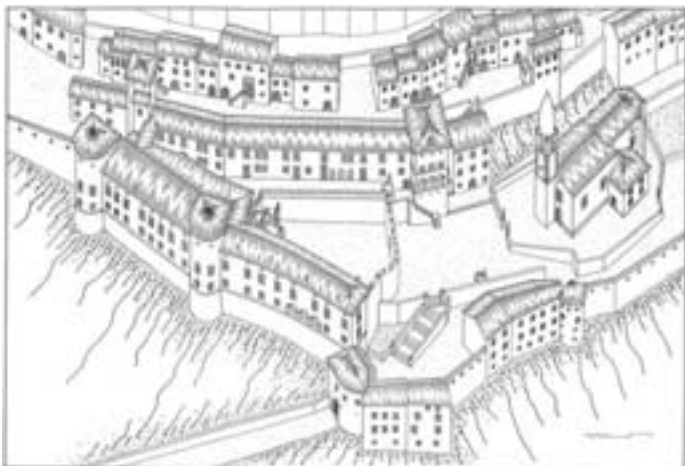
V osemdesetih letih prejšnjega stoletja se je s prenovo dela Štanjelskega gradu, vodila jo je dr. Nataša Štupar - Šumi, pričel proces postopne sanacije stanja. Delna prenova grajske lupine in prenova nekaj stavb znotraj grajene strukture je bila v več kot desetletju pripeljana do točke, ko je postalo jasno, da parcialno obnavljanje posameznih delov spomenika brez oblikovane razvojne vizije in celostne prenove tako starega dela Štanjela, kot tudi širšega vplivnega območja, ne bo pripeljalo do ciljnega stanja, to je do kakovostnega razvojnega varstva visoko vredne kulturne dediščine. Na dlani je bilo tudi spoznanje, da obstoječi normativni dokumenti³ niso zadostna in predvsem ne dovolj kakovostna osnova za izdelavo projektov za pridobitev gradbenih in drugih upravnih dovoljenj, ki so potrebna za udejanjanje celovite razvojne prenove naselbinske celote,

kulturnega spomenika in drugih, večinoma novejših delov naselja, vključno z naseljem Kobdilj. Povezano z ugotovljenim stanjem ter nespornim dejstvom, da so kakovostni normativni dokumenti osnovna podstat razvojnega varstva naselja, je lokalna skupnost usmerila svojo dejavnost v izdelavo le-teh.

V štirih letih so bili izdelani in delno tudi že sprejeti prostorski in izvedbeni dokumenti: Urbanistična zasnova za naselji Štanjel in Kobdilj, Občinski lokacijski načrt staro jedro Štanjela ter načrt za revitalizacijo Štanjelskega gradu in hiše ob stolpu na vratih (izvedbena dokumentacija izdano gradbeno dovoljenje). Staro jedro, ki ima posebno vrednost in predstavlja tudi možnosti za boljši razvoj novega (turizem), je v dokumentih povezano v enovit organizem. Naselje Štanjel ima tako vse normativne pogoje, da uresniči sprejeto razvojno vizijo, v kateri je Štanjel postavljen za enega od bodočih stebrov turistično-gospodarskega razvoja kraške regije.

Slika 3: Pogled na Štanjel.
View of Štanjel.
Avtor fotografije: Živa Deu.

Slika 4: Štanjelsko stavbno tkivo - izjemno kulturno bogastvo naroda.
Štanjel's built tissue - exceptional cultural wealth of a nation.
Avtor risbe: Igor Sapač.

Varstvo stavbne dediščine, tudi spomenikov najvišjih vrednosti, je v sozvočju s sodobnimi načeli celovitega varstva vpeto v vse procese urejanja prostora. Zahteva po razvojnem varstvu stavbne dediščine v urejanju prostora je jasno izražena tudi v zadnji meddržavni pogodbi, Konvenciji o kulturni

raznolikosti, sprejeti 20. oktobra 2005 v Parizu na generalni konferenci OZN za vzgojo, znanost in izobraževanje.

V slovenskem prostoru so načela celovitega varstva stavbne dediščine pri oblikovanju in sprejemanju državnih dokumentov sicer upoštevana, vendar pa apliciranje teh načel v dokumentih lokalnih skupnosti, vse do aktov, potrebnih za posege v prostor, ni kakovostno oziroma so ta načela odsotna. Temeljni vzroki za opisano stanje so v neoblikovanih vizijah prostorskega razvoja naselij ali njihovih delov na lokalnem nivoju, v slabi ozaveščenosti prebivalcev in uporabnikov stavbne dediščine - večina jih stavbno dediščino še vedno razume kot coklo sodobnega življenja - ter v težavnem interdisciplinarnem povezovanju strokovnjakov v ustvarjalno prepletenem procesu razvojne preнове.

Občinski lokacijski načrt za staro jedro Štanjela je prvi izvedbeni dokument, izdelan za razvoj širšega območja spomenika kulturne dediščine, ki je v postopku izdelave - tudi zaradi števila preteklih raziskav, delavnic in izdelanih strokovnih podlag - presešel opisane pomanjkljivosti ter uvedel za udejanjanje meddržavnih usmeritev razvojnega varstva kulturne dediščine izvirne pristope. Lokacijski načrt za staro jedro Štanjela kot tudi izvedbeni dokument za prenovno gradnjo, v naselju Štanjel obsežne in vidno izpostavljene grajene strukture tako predstavljata vzor in izziv za strokovno nadgradnjo.

Opombe

- 1 Občinski lokacijski načrt za območje - stari del Štanjela. Uradni list RS, št. 66/05. Naročnik: Občina Komen. Izdelovalec: Lokus, d. o. o.. Strokovni vodja projekta: dr. Živa Deu, u. d. i. a., Fakulteta za arhitekturo. Strokovni svetovalec: Nataša Kolenc, u. d. i. a., Ministrstvo za kulturo. Odgovorni projektant: Majda Zupanič, u. d. i. a..
- 2 Staro jedro naselja Štanjel je skupščina Občine Sežana razglasila za zaščiteno območje z Odlokom o razglasitvi naravnih znamenitosti in kulturnih spomenikov na območju Občine Sežana, objavljenem v Uradnih objavah št. 13, Koper, 17. 04. 1992; - območje Ferrarijevega vrta pa je zaščiteno z odlokom Ministrstva za kulturo št. 3852 iz leta 1999.
- 3 Dolgoročni plan Občine Sežana za obdobje 1986 - 2000 in Družbeni plan Občine Sežana za obdobje 1986 - 1990; oba za območje Občine Komen [Uradni list SRS, št. 14/88, Primorske novice - Uradne objave, št. 1/89, 3/89, 5/92 in 18/93 in Uradni list RS, št. 28/95, 50/97] in Odlok o uskladitvi dolgoročnega plana Občine Sežana za obdobje 1986 - 2000 s prostorskimi sestavinami dolgoročnega plana SR Slovenije za obdobje 1986 - 2000 [Uradni list SRS, 13. januar 1989 - št. 1].

Viri in literatura

- Občinski lokacijski načrt za območje stari del Štanjela. Uradni list RS, št.66/05.
Urbanistična zasnova za naselji Štanjel in Kobdilj. Uradni list RS, št.66/05.
Agenda 21, 1995: Umanotera. Slovenska fundacija za trajnostni razvoj, Ljubljana.
Agenda Habitat, 1997: Ministrstvo za okolje in prostor, Urad za prostorsko planiranje, Ljubljana.
Deu, Ž., 2002: Revitalizacija Štanjelskega gradu. Občina Komen, Komen.
European Spatial Development Perspective, (1999). European Commission, Luxemburg.
Gobovšek, J., 2003: Doktrina 1. Mednarodne listine ICOMOS. Združenje za ohranjanje spomenikov in spomeniških območij, Ljubljana.
Mušič, V., 1999: Usmeritve za razvoj naselij. MOP, Urad RS za prostorsko planiranje, Ljubljana.
Petrič, M., 2000: Mednarodno pravno varstvo kulturne dediščine. Vestnik, št. XVII. Uprava RS za kulturno dediščino, Ljubljana.
Robert Pickard, 2001: Policy and Law in Heritage Conversation. Spon Press, London.
Strategija prostorskega razvoja, 2004: Ministrstvo za okolje in prostor, Ljubljana.
Towards an urban agenda in the European Union, 1997: Commission of the European Communities, Brussels.

PRENOVA STANOVANJSKO GOSPODARSKEGA OBJEKTA NA PODEŽELJU

UDK 711.168
COBISS 1.04 strokovni članek
prejeto 7.11.2005*Example of renewal and revitalisation of a residential and outbuilding***izvleček**

V prispevku je prikazana prenova ene najstarejših stavb v vasi Borovnica. Stanovanjsko gospodarsko poslopje "Cukalova štala" predstavlja stavbno dediščino naselja in je nosilka prostorske identitete starega vaškega jedra Borovnice. Njen nastanek sovпада z gradnjo borovniškega železniškega viadukta na progi Dunaj-Trst sredi 19. stoletja. Pri obnovi je bilo potrebno upoštevati zahteve po ohranitvi gabaritov objekta, konstrukcijskih in arhitekturnih elementov, fasade (zunanje stopnišče, gank, kapelico) ter medetažne opečne obokane konstrukcije.

Predstavljeni so zgodovinski podatki o stavbi ter konservatorske smernice za prenavo, ki so bile podane pred prenavo objekta. Pri iskanju idejnih arhitektonskih rešitev smo izhajali iz treh glavnih zahtev prenove: ohranitev same stavbe, ohranitev stavbne identitete naselbinskega jedra in oživitve družabnega življenja v kraju. V zgoščeni obliki so prikazane variantne rešitve za stanovanjski in gospodarski del objekta.

V nadaljevanju opisujemo sanacijske konstrukcijske ukrepe, ki so potrebni za revitalizacijo stavbe. Na osnovi vizuelne ocene stanja je bilo ugotovljeno, katere dele objekta je potrebno zamenjati in katere lahko saniramo. Najpomembnejši potrebni konstrukcijski ukrep je bil ojačitev opečnih obokov. Z uporabljenim metodo se je povečala nosilnost na vertikalno obtežbo in potresna odpornost zgradbe. Videz obokov po statični sanaciji pa ostaja enak prvotnemu izgledu.

ključne besede:

Prenova, revitalizacija, stavbna identiteta, opečni oboki.

abstract

The article presents the renewal and revitalisation of one of the oldest buildings in the village Borovnica. The residential and outbuilding "Cukalova štala" is a landmark of the village's built heritage and is one of the historical village centre's bearers of physical identity. It was built in the mid 19th century, at the same time as the Borovnica railway viaduct on the route Vienna-Trieste. During renewal the demand for preserving its dimensions, structural and architectural elements, facade (outer stairway, balcony (gank) and chapel) as well as the ceiling arched brick structure, had to be respected.

Historical data about the building is presented, followed by conservation guidelines, which were provided before renewal began. In the quest for preliminary architectural solutions we started from three main renewal demands: preservation of the building itself, preservation of the settlement core's built identity and revitalisation of social life in the place. Solution variations for the building and outbuilding are shown in a summarised form.

In continuation we describe the structural measures needed to revitalise the building. Based on visual assessment of the condition, we determined which parts of the building have to be replaced, and which can be refurbished. Most important were the structural measures, whereby the brick arches were strengthened. The applied method ensured greater load-bearing capacity for vertical burdens and improved the building's earthquake resilience. Nevertheless, even after structural strengthening, the appearance of the arches remained equal to the original.

key words:

Renewal, revitalisation, building identity, brick arches.

Prenova podeželskega prostora in naselij ter objektov v njih dobiva tudi v Sloveniji vse večji pomen. Vzpodbujeni z mnogimi evropskimi priporočili in listinami želimo preseči zaostanek, ki ga imamo v primerjavi z drugimi. Svet ministrov Evropske skupnosti je že leta 1985 v "Listini iz Granade" izdal "Priporočilo o zaščiti in obnovi ruralne arhitekturne dediščine" kot glavnega dejavnika lokalnega razvoja in ene najbolj avtentičnih komponent Evrope. "Varovanje prostorske arhitekturne dediščine naj v podeželskem (ruralnem) prostoru upošteva tako specifične dosežke in spomenike, kot tudi geografsko značilne sestavine stavbne dediščine - te pa naj vgradi v varstveno in razvojno politiko smotrne rabe prostora. Priporoča se prenova in varovanje vseh, tudi najbolj skromnih stavb, če le-te sooblikujejo identiteto prostora..." [Fister, 1993:17]

Prenova je kompleksen proces, v katerem praviloma sodelujejo številne stroke. V procesu odločanja je potrebno razčleniti razloge za prenavo, odgovoriti na vprašanje na kakšen način prenavljati in kaj ob tem upoštevati. Pri tem je potrebno upoštevati različne vidike: spomeniško varstvene, arhitektonske, tehnične, ekonomske. Skrb za varstvo stavbne oziroma kulturne dediščine obsega tako napore za ohranjanje njene kulturnozgodovinske vrednosti kot iskanje novih načinov uporabe, ki bi s svojo donosnostjo omogočila stalno vzdrževanje in periodično revitalizacijo.

Prenova starih (več generacij) objektov velja pri ljudeh na podeželju za neekonomično, saj predstavlja zahteven, zapleten in drag poseg, ki ga opravičuje le varovanje stavbne dediščine oziroma ohranjanje identitete kraja. Ti objekti imajo ponavadi kamnite zidove ali zidove iz mešanice kamna in opeke, večinoma brez talne hidroizolacije, z lesenimi ali opečnimi obokanimi stropovi in klasičnim, visokim lesenim ostrešjem. Stavbe propadajo zaradi spreminjanja lastnosti vgrajenih materialov, ki

je posledica staranja in agresivnega vpliva okolja ter zaradi izrednih obremenitev, ki niso bile predvidene v času gradnje. Predvsem so taki objekti potresno ranljivi. Nosilnost in odpornost takih zgradb je v veliki meri odvisna od količine in razporeda zidov ter njihove medsebojne povezanosti, ki jo delno zagotavljajo oboki z vezmi in morebitne železne vezi v lesenih stropovih [Žarnić, 1988]. Pred prenavo objekta je potrebno ugotoviti, v kakšnem stanju je stavba in njeni konstrukcijski deli ter morebitne poškodbe. Nato se določi potrebne ojačitvene posege in načine sanacije, s katerimi se bo zagotovila nadaljnja trajnost in odpornost objekta na bodoče obremenitve. Najpomembnejši ukrepi, ki so preizkušeni tudi v praksi [Tomažević, 2002; Janežič, 1995, 2003], so:

- medsebojno povezovanje zidov na nivojih medetažnih konstrukcij,
- injektiranje zidov,
- utrditev temeljev,
- izdelava armiranobetonskih vencev na zidovih pod ostrešjem

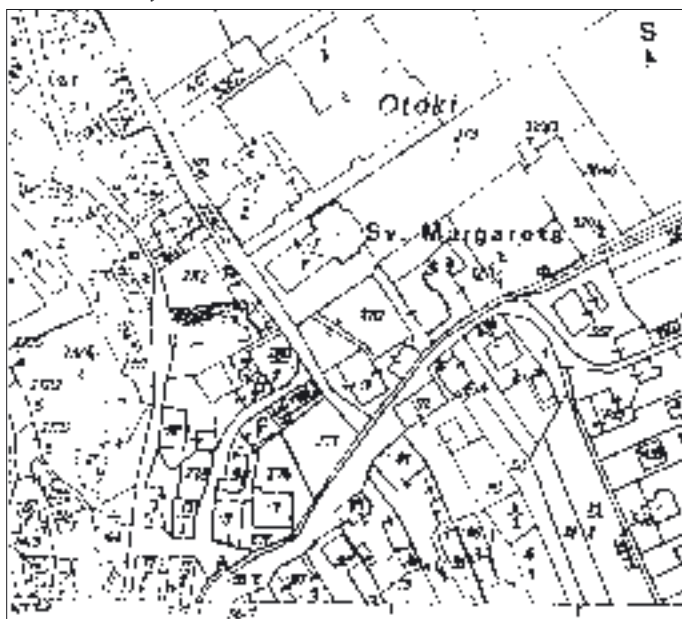
Navedene ukrepe se običajno izvaja z uporabo klasičnih materialov: jeklo, armirani beton, cementna suspenzija. V zadnjih letih pa se po svetu uporabljajo tudi armirane plastične mase (kompozitne ponjave in trakovi) [Žarnić, 2002] - primer sistem Carboniar® [<http://www.iar-restauri.it>] in ojačitev križnih obokov v baziliki Sv. Frančiška v Assisiju, Italija, s trakovi, tkanimi iz ogljikovih vlaken.

V prispevku je prikazana prenova in revitalizacija ene najstarejših stavb v vasi Borovnica. Objekt "Cukalova štala" (ime je po drugem lastniku objekta s tem vzdevkom) je izredno velika in kvalitetna trška stavba. Predstavlja eno izmed nosilk prostorske identitete starega jedra Borovnice. Gre za izjemen

objekt, ki je narekoval razvoj naselja. Nastal je v prvi polovici 19. stoletja in sovпада z gradnjo borovniškega železniškega viadukta (Slika 1) na progi Dunaj-Trst in trškimi stavbami v neposredni okolici. Glede na velikost in bogastvo ohranjenih arhitekturnih elementov objekt presega sosednje stavbe. Stavba se razteza med dvema krakoma ceste, ki vodi skozi jedro Borovnice in s čelom gospodarskega dela objekta stoji nasproti cerkve sv. Margarete.

Slika 1: Borovnica in železniški viadukt na progi Dunaj-Trst.
Railway viaduct on the railroad Vienna-Trieste.

Slika 2: Kataster.
Cadastre.

V letu 1991 je bil s sredstvi občine Vrhnika izdelan posnetek obstoječega stanja objekta. Bivalni prostori objekta so bili že dalj časa izpraznjeni. Objekt je bil zaradi nevdzdrževanja že dotrajan in močno poškodovan. Revitalizacija objekta se je odvijala skozi daljše obdobje in še ni končana. Trenutno je obnovljen stanovanjski del objekta, na gospodarskem delu pa so bili izvedeni sanacijski ukrepi za ojačitev opečnih obokov in zunanjsega zidovja. Avtorji prispevka smo na različni način sodelovali pri tem projektu. V prispevku opisujemo konservatorske smernice za prenovo objekta, različne arhitektonske idejne rešitve za oživitve stavbe ter potrebne konstrukcijske ukrepe pri sanaciji in ojačitvi posameznih nosilnih delov objekta.

Konservatorske smernice za prenovo [Bahar Muršič, 1997]

Stavbno-zgodovinski podatki:

Na Franciscejskem katastru iz leta 1823 stojita na parceli obravnavanega stanovanjsko gospodarskega objekta dva lesena objekta, predhodnika sedanje stavbe, ki pa je vrisana na petdeset let novejši reambulirani kopiji Franciscejskega katastra. O času graditve objekta sklepamo iz letnice 1833, vklesane na kamniti portal vhoda v nekdanji hlev. Kamniti portal na žalost ni ohranjen, ker so ga odstranili ob povečanju vhoda v skladišča. Objekt "Cukalova štala" je v času od nastanka do sedaj zamenjal več lastnikov. Prvi lastnik hiše, naveden v delovodniku k reambulanci Franciscejskega katastra leta 1869, je bil Matevž Zgonc Anderle. Ob koncu stoletja je posest - hiša z domačijskimi objekti, sadovnjakom, travniki in gozdom - prišla v last Suhadolnikov, ki se jih je prijel vzdevek Cukala. Njegov sin, dedič, je imel le nezakonskega sina, ki se je po materi pisal Leben. Lebnovi so prodali stanovanjsko gospodarsko poslopje Petrovčiču, njegova sinova sta bila lastnika pred prenovo objekta.

Da bi objekt čim bolj prilagodili svojim potrebam bivanja, so ga lastniki želeli predelati. Notranjost nadstropnega (stanovanjskega) dela objekta so preurejali po svojih merilih s prezidavanjem. Gospodarski del, predvsem hleve v pritličju, so oddajali za skladiščne namene. Senik je ostal prazen. Objekt praktično ni bil vzdrževan in je nezadržno propadal. Streha na gospodarskem in deloma na stanovanjskem delu je bila že toliko dotrajana in poškodovana, da je ogrožala varnost stanujočih in mimoidočih. Tako je lastnik na gospodarskem delu odstranil strešno konstrukcijo in se lotil sanacije medetažne konstrukcije iz opečnih obokov.

Stavba je pred sanacijo predstavljala mogočen, enonadstropen, v delu podkleten objekt izrazito podolžnega tlorisa, ki se proti zahodni strani nekoliko razširi. Temu je pridana arkadna veža v jugozahodnem stanovanjskem delu objekta. Objekt pod skupnim slemenom simetrične, dvokapne opečne strehe združuje stanovanjske in gospodarske prostore. Klet, pritličje in vzhodni del objekta so služili gospodarstvu na kmetiji - tu so bili klet, kašča, hlev za konje, ločen od hleva za govedo, ter senik nad hlevom - medtem ko je nadstropje zahodnega dela objekta namenjeno bivanju. Podstrešje pa ni bilo izkoriščeno. Do vhoda v bivalne prostore v nadstropju vodi dvoramno stopnišče, skrito za arkadnim hodnikom. Pod stopniščem se strmo spusti vhod v klet. Iz vhodne veže v pritličju je vhod v kaščo, ki jo zapirajo manjša umetno kovana vrata. V nadaljevanju objekta sta bila na tej fasadi tudi dva vhoda v hleva. Na severni strani objekta je bilo gnojišče.

Stavba še danes hrani mnogo arhitekturnih elementov, ki so značilni za čas njenega nastanka, npr.: obokanje stropov pritličja, šestkotne nosilne stebre, ki jih redkokje zasledimo, arkadni hodnik z dvoramnim stopniščem, ki vodi v stanovanjski del; balkon v obliki ganka pred vhodom; fasade poudarjene z okenskimi obrobami, izvedenimi v ometu in delilnim zidcem med etažama ter nekaj kamnoseških detajlov.

Smernice za prenovo:

Ohranja se masa objekta, strešina in oblikovanost fasad, po presoji se rekonstruira predhodno stanje. Del objekta, ki je že bil porušen, se rekonstruira po posnetku stanja, ki je bil opravljen pred rušitvijo. Notranjost se ohranja le v značilnih linijah in odstrani se neustrezne predelave. Kletni prostor naj se očisti in opleska, sicer pa ohrani v sedanji podobi. V delu pritličja se odstranijo vse naknadno postavljene montažne stene. Tla naj se obložijo z opečnim tlakovcem in stene izvedejo v zaglajenem

ometu ter apneno opleskajo. V zunanji veži se ohranja arhitekturna podoba prostora z vsemi detajli. Opečna tla naj se obnovijo in zaščitijo z zaščitnim premazom, stene naj se po potrebi obnovijo in obelijo z apnom. Ohranja se oblikovanost stopniščne ograje in ganka, zato naj se ta obnovi in po potrebi ojači. Ohranja se transparentnost tega prostora, zato arkad ni mogoče zastekliti.

Za nadstropne bivalne prostore se priporoča osrednja veža. Stene naj se belo opleskajo, tla naj bodo obložena z naravnimi materiali. Nadstropje gospodarskega dela objekta naj se rekonstruira v osnovnih potezah. Te naj posnamejo osno razporejenost (tri zidane nosilce in vmesno leseno polnilo). Smernice ne predvidevajo bodoče izrabe podstrešnih prostorov. Možna je namembnost, ob kateri se bo ohranil nespremenjen videz lupine objekta.

Fasade bo potrebno obnoviti, vendar naj se pri tem ohranjajo obstoječi arhitekturni detajli, kot so: odkapni venčni zidec, podkapni venec, okenske in vratne obrobe, izvedene v ometu, poslikava pod okni glavne fasade. Odstrani naj se lesena drvarnica pod balkonom in rekonstruira kamnit portal vrat v nekdanji hlev pod stanovanjskimi prostori. Zaradi uničenja je mestoma potrebno zidarsko sanirati zidove, jih gladko zamazati in restavrirati geometrijsko poslikavo pod tremi pokončnimi okni v nadstropju. V gospodarskem delu naj se rekonstruira nadstropni del in ostrešje. Po rekonstrukciji strehe vzhodnega dela objekta naj se izvede nova enotna strešna konstrukcija. Ta naj bo posnetek sedanje ohranjene strehe in načrta izmer za del, kjer je streha odstranjena. Hkrati se ohranja tudi raster kritine. Polkrožne strešne kapi naj se obnovijo. Ohrani naj se dominantnost in reprezentančnost južne fasade. Ohranja se celoten videz čelne fasade. Obnovi naj se odkapni zidec med nadstropjem in zatrepom.

Idejne arhitektonske rešitve

Na pobudo LRZVNKD in s sodelovanjem obeh lastnikov je bila izdelana idejna arhitekturna zasnova rekonstrukcije in obnove. Pri idejnem projektu se je iskala rešitev v dogovorjenem vsebinskem okviru, ki bi pripeljala do kvalitetne in zadovoljive ter funkcionalne rešitve tako za oba lastnika, kakor tudi za spomeniško varstveno službo.

Pri prenovi objektov stavbne dediščine praviloma sodelujejo strokovnjaki različnih strok. Lahko se zgodi, da usmerjajo prenovno strokovni argumenti, ki izvirajo iz ozkega - pragmatičnega stališča. Investicija, usmerjena v pridobivanje novih stanovanjskih enot ima lahko tudi negativne posledice pri ohranjanju starejših objektov. Korenito spreminjanje namembnosti ter nekritično vstavljanje novih neprimernih funkcij lahko razvrednoti sam objekt, ožjo in širšo okolico.

V Borovnici soustvarjajo dušo starega naselbinskega jedra predvsem trije mogočnejši objekti: Cerkev sv. Margarete, osnovna šola in Cukalova štala. Glede na nastanek obravnavanega objekta v času gradnje železniške proge Ljubljana - Trst sklepamo, da je stavba imela tudi podporno funkcijo tedanjemu pomembnemu inženirskemu podvigu - gradnji železniškega mostu v Borovnici. V tem času je v naselju prevladovalo kmetijsko gospodarstvo.

Cukalova domačija je bila med največjimi v Borovnici, zato je razumljivo, da je mogočna trška stavba pod isto streho združevala tako meščansko arhitekturo v stanovanjskem delu, kot kmečko v gospodarskem delu. K tedanji domačiji so spadali poleg osnovnega stanovanjsko gospodarskega objekta še lesen objekt - hlev, mlekarica in svinjak na dvorišču, gostilna in vodna žaga. Seveda je domačija imela še sadovnjak, njive, travnike in gozd.

Sklepamo, da je glavni objekt domačije imel pomembno gospodarsko in družbeno vlogo ter pomen za ožji in širši naselbinski prostor.

Borovnica danes nima več podeželjske podobe in prevladujočega kmečkega gospodarstva. Urbanistični in socialno ekonomski razvoj do današnjih dni je krepko preoblikoval naselje. V spremenjenih gospodarskih in družbenih razmerah se mora tudi nova funkcija in namembnost obravnavanega objekta prilagoditi tako, da materialno tehnično in likovno ohranja vso svojo kvaliteto in hkrati ponudi stanovalcem in uporabnikom sodobne bivalne in delovne pogoje. Stavba predstavlja vrednost na materialno tehničnem, zgodovinskem, urbanističnem in tudi na socialnem nivoju.

Z rekonstrukcijo in obnovo se stavba povrne v znane gabarite z vsemi arhitekturnimi značilnostmi. Obnova stavbe pripomore k ohranjanju identitete naselbinskega jedra. Z lego v prostoru, stavbno maso in arhitekturo izrazito soustvarja dušo kraja. Za oživitve družabnega življenja pa omogoča predvsem gospodarski del stavbe idealne možnosti. Bolj kot same stanovanjske enote so za kraj pomembni javni prostori: gostinska dejavnost v pritličju, v nadstropju knjižnica in večnamenski prostori za sestanke in kulturne prireditve.

Tlorisni gabarit objekta je cca 29,00 m x 10,50 m, oz. bruto pritlične površine 324,00 m² in je sestavljen iz stanovanjskega dela na zahodni in gospodarskega dela na vzhodni strani. Ti dve funkciji sta bili združeni pod enotno simetrično dvokapno streho s čopi. Idejna zasnova obnove objekta je izvedena v dveh variantah za levi (stanovanjski) in v treh za desni (nekdanji gospodarski) del. Možne so tudi posamezne križne kombinacije posameznih variantnih predlogov. V stanovanjskem delu ostaja še naprej bivalna funkcija, v nekdanjem gospodarskem delu se namembnost prostorov spremeni v stanovanjsko po varianti A in v javno rabo po varianti B in C Zaradi te spremembe se v gabaritu rekonstruiranega dela v fasadni členitvi oblikovno ponovi nosilne sloye s pilastri. Novi namembnosti se doda okna v poljih med pilastri. Okna so po dimenzijah in oblikovanju identična kot na stanovanjskem delu. Na južni fasadi se v nadstropju postavi po celi dolžini objekta, razen izzidka arkadnega stopnišča zunanji hodnik - gank. Dostop na leseni gank je po zunanjih dvoravnih stopnicah.

Pritličje:

V pritličju je predvidena gostinska dejavnost (npr. pizzerija). Glede na investitorjevo zmožnost za obnovo objekta je predvidena variantna rešitev. Redosled prve in druge variante je možno uporabiti kakor 1. in 2. fazo širitve gostinske kapacitete. Prva faza predvideva ureditev lokala v vzhodnem delu nekdanje štale. Sanitarni del lokala je postavljen tako, da ob možni razširitvi lokala ni bistvenih predelav. Za osebje je predviden manjši delovni prostor z garderobnim delom in sanitarnim prostorom. Druga faza omogoča širitev lokala v preostale dele pritličja. V zahodnem delu se uredijo prostori za tedensko skladišče, garderoba in sanitarije s tušem za osebje, kurilnica in priložna pisarna za poslovodjo.

Nadstropje:

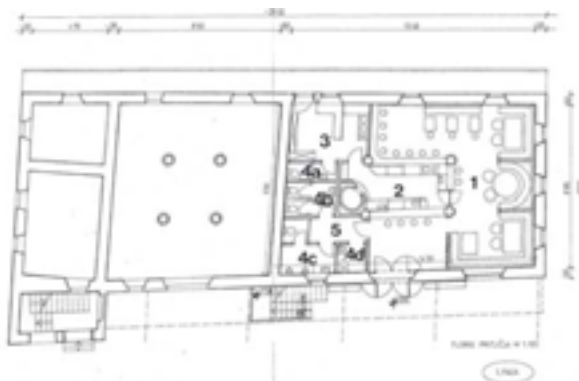
Predvideni sta dve varianti funkcionalne ureditve. V varianti A vzhodnega dela nadstropja je predvideno oddajanje turističnih sob. Idejna zasnova omogoča 5 sob po dve postelji. Vhodi v sobe oz. predprostore so iz skupnega prostora, iz katerega vodijo tudi stopnice v mansardni del. V varianti B so predvideni prostori za vaško knjižnico, dvorano za potrebe krajevne skupnosti in spremljajoče sanitarije. Varianta C ponuja večnamensko dvorano

z galerijo za potrebe sestankov in družabnih prireditiv. Stanovanjski del objekta se uredi po varianti A za štiričlansko, po varianti B pa za tročlansko družino z notranjim stopniščem za dostop v del stanovanja v 2. etaži.

Mansarda:

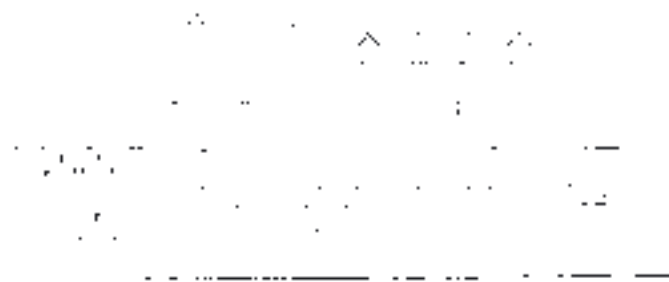
Podstrešna ureditev stanovanjskega dela omogoča v varianti A pet turističnih sob s 15 ležišči, WC s tušem, hodnikom in čajno kuhinjo. Dostop je urejen z odprtega arkadnega stopnišča. Mansardna ureditev gospodarskega dela objekta varianta A omogoča štiri turistične sobe; vsaka ima svoje sanitarije s tušem in skupni prostor ob stopnišču. Varianta C predvideva galerijsko ureditev nad dvorana za družabne prireditve. V drugi mansardi se dopušča eventualna ureditev pomožnih skupnih ležišč, predvsem namenjenih za nastanitev osebja v spalnici s kapaciteto 3-5 ležišč, kopalnico, garderobno sobo in predprostorom.

Slika 3: Arhitekturne rešitve: tloris pritličja, varianta A.
Architectural solutions: ground-floor layout, solution A.

Slika 4: Arhitekturne rešitve: tloris nadstropja, varianti A in B.
Architectural solutions: first floor layout, solutions A and B.

Slika 5: Arhitekturne rešitve: južna fasada.
Architectural solutions: south facade.

Konstruktivni ukrepi pri sanaciji

Za zagotovitev ustrezne varnosti in uporabnosti objekta je bilo potrebno pri rekonstrukciji objekta izvesti zamenjavo nekaterih sklopov nosilne konstrukcije, pri drugih delih pa izvesti sanacijo z ojačitvijo konstrukcije. Nosilni sistem objekta se z navedenimi ukrepi ne spreminja. Vsi ukrepi so takšne narave, da se praktično ne spreminja stalna obtežba konstrukcije in s tem obremenitve nosilnih delov. Zamenjani deli konstrukcije so bili analizirani in dimenzionirani glede na predvidene vplive. Podlaga za ukrepe zamenjave delov konstrukcij oziroma sanacijo so bili zaključki pregleda dotedanjega stanja objekta.

Pregledani so bili vsi konstruktivni deli objekta: temelji, zidovi, stebri, medetažne konstrukcije in streha. Na osnovi vizuelne ocene stanja je bilo ugotovljeno, kateri deli objekta so primerni za uporabo in kateri za nadomestitev oziroma sanacijo z morebitno ojačitvijo.

Streha je bila lesena gredna konstrukcija z orientacijo slemena V-Z in končnima čopoma. Lege so bile podprte s poševnimi oporami, ki so omogočale prenos obtežbe na zunanje zidove. Spodnji poveznik je predstavljal natezni pas strešne konstrukcije. Konstrukcija je bila močno poškodovana, les je bil v pretežni meri dotrajan. Strešna konstrukcija je bila prekomerno deformirana, konzolni del je bil skupaj z zunanjim zidom poškodovan že v taki meri, da je ogrožal varnost in stabilnost tega dela objekta. Strešno konstrukcijo, skupaj s lesenim stropom nad nadstropjem, je bilo potrebno v celoti zamenjati.

Zunanji in notranji nosilni zidovi so kamniti. Delno so bili poškodovani in razpokani in zato potrebni ojačitve z injektiranjem. Medetažno konstrukcijo nad pritličjem predstavljajo zidani opečni oboki, ki so v notranjosti objekta podprti z opečnimi stebri. Nad njimi je bilo nasutje. Oboki so bili predvsem na gospodarskem delu objekta že delno razprti in izven svoje prvotne geometrije zaradi slabe povezanosti z zidovi. V takem stanju so nudili tudi premajhno potresno odpornost konstrukcije in jih je bilo potrebno za rekonstrukcijo objekta sanirati in ojačiti in s tem povečati predvsem odpornost na horizontalne vplive na objekt. Opečni stebri so v dobrem stanju in zagotavljajo ustrezno nosilnost.

Objekt je plitvo temeljen s pasovnimi temelji, sezidanimi iz velikih kosov kamna v apneni malti. Širina temeljev je nekoliko večja od širine zidov. Ni bilo opaziti neekomernega posedanja objekta. Temelji lahko ostanejo, pred rekonstrukcijo objekta jih je bilo potrebno sistematično pregledati in jih po potrebi ojačiti z injektiranjem.

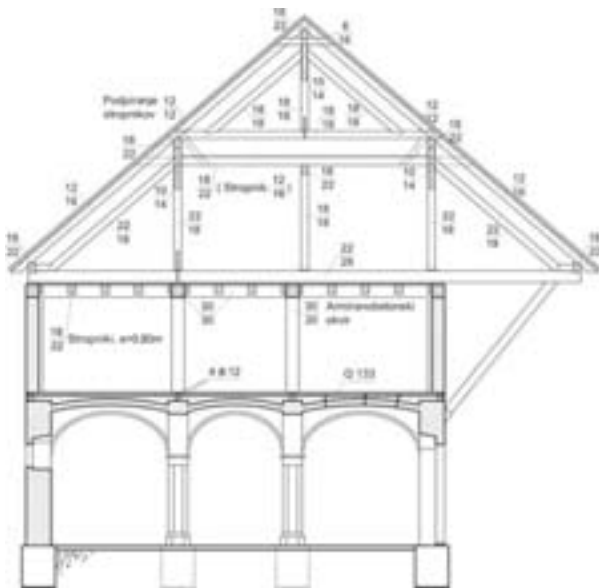
Zamenjani in novi konstruktivni elementi:

Za zamenjane in nove konstruktivne elemente pri rekonstrukciji obstoječega objekta je bil izveden statični račun glede na nosilnost in uporabnost posameznih delov. Ti elementi

so bili projektirani tako, da dodatno ne povečujejo obremenitve ostalih konstruktivnih elementov objekta glede na prvotno stanje.

Nova strešna konstrukcija je enake oblike kot prejšnja (Slika 7). Škarniki ležijo na slemenski legi, vmesnih in kapnih legah ter na vzhodni in zahodni strani objekta na grebenu. Prenos obtežbe iz leg na nosilne zidove je zagotovljen z zgornjimi trikotnimi in spodnjimi trapeznimi vešali na medsebojnih razdaljah 4,00-5,00 m. Spodnji natezni pas je sidran na zunanji zid. Konzolni del strehe je podprt z diagonalno oporo. K elementom strešne konstrukcije spadajo še stropniki oziroma horizontalni povezovalni tramovi. Leseni stebri ležijo na nosilnih zidovih oziroma okvirih nadstropja. Ročice predstavljajo ojačitev strešne konstrukcije v vzdolžni smeri. Nosilni del stropa predstavljajo leseni stropniki, ki so podprti in povezani s horizontalnimi armiranobetonskimi vezmi nad nosilnimi zidovi v stanovanjskem delu objekta. V gospodarskem delu objekta ležijo med nosilci armiranobetonskega okvira.

Skupaj z dotrajano strešno konstrukcijo nad gospodarskim delom objekta so bili že pred izdelavo projekta rekonstrukcije odstranjeni tudi kamniti slopi v nadstropju na vzdolžni zunanji strani objekta. Vertikalne reakcije medetažne konstrukcije in horizontalne sile vetra in potresa sedaj po projektu prevzemajo prečni in vzdolžni armiranobetonski okviri in opečna zunanja zidova iz modularnih blokov. Notranji stebri so tlorisno razporejeni nad opečne stebre v pritličju. Zidovi so ojačeni s horizontalnimi armirano-betonskimi vezmi v višini stropne konstrukcije.

Slika 6: Prenova objekta: Prečni prerez (nova strešna konstrukcija in ojačani opečni oboki).
The renewal: Transverse section (a new roof structure and strengthened brick arches).

Sanacija in ojačitev konstrukcije:

S tehničnimi ukrepi sanacije in ojačitve konstrukcije smo morali zagotoviti zadostno nosilnost in togost zidov v obeh pravokotnih smereh, ustrezno medsebojno povezavo zidov in medetažne in strešne konstrukcije.

Kamnito zidovje je običajno sezidano tako, da so v sredini ostale večje ali manjše praznine, ki so le deloma zapolnjene z malto in manjšimi kosi kamna. Zato jih je potrebno ugotoviti s sistematičnim injektiranjem delno votlih delov zidu in injektiranjem razpok s cementno-silikatno zmesjo (slika 7a). Za rešitev problema vlažnosti je potrebno dodati higrofobne dodatke

(predvsem v pritličju zgradbe v višini 1 m od tal). Pri izvedbi injektiranja je potrebno glede na lokalne razmere v zidu spreminjati razpored in količino mest injektiranja (približno na 0,50 m) ter pritisk zmesi. Deformirani oziroma slabi deli zidov so bili prezidani.

Slika 7: Zunanji zid: (a) injektiranje; (b) sidranje v ploščo.
The outer wall: (a) injecting; (b) anchorage.

Samostojni čelni zid na vzhodni strani objekta je bil ojačan z armiranobetonskim zidom z notranje strani, debeline 15 do 20 cm (odvisno od geometrije obstoječega zidu). Kamniti zid je sidran v betonski del. Tako ojačan čelni zid bo potrebno pri nadaljni rekonstrukciji povezati z vzdolžnima armiranobetonskima okviroma v nadstropju.

Pri opečnih obokih in stebrih je za potresno odpornost objekta pomembna dobra medsebojna povezanost zidov in togost medetažnih konstrukcij, povezanih z zidovi. Nekatere železne vezi pod oboki so bile poškodovane in jih je bilo potrebno zamenjati z novimi (20 mm); sidrne podložne ploščice 200/200/20 mm. Po napenjanju so bili utori zapolnjeni s cementno malto, vidni kovinski deli pa protikorozijsko zaščiteni.

Opečne oboke (slika 8a) je bilo potrebno ojačiti na način, ki ne predstavlja dodatne obremenitve za druge konstruktivne elemente. Nasutje obokov je bilo nadomeščeno s penobetonom (slika 6); specifične teže 1700 kg/m³, tlačne trdnosti 20 Mpa; ki predstavlja skupaj z oboki konstrukcijo približno enake teže kot pred sanacijo. Videz obokov po rekonstrukciji je enak, poveča pa se nosilnost na vertikalno obtežbo ter bistveno se poveča potresna odpornost.

Zalitje s penobetonom je armirano z minimalno mrežno armaturo Q 133 v višini približno 3 cm nad temenom po celotni površini; nad temenom pa še z zgornjo armaturo, pas 1 m. Debelina zalitja je enaka debelini prvotnega nasutja. Obodni zidovi so sidrani z armaturnimi palicami 16 mm, ki segajo 1 m v zalitje in so na razmaku približno 1,20 m. Sidranje je bilo izvedeno z jeklenimi podložnimi ploščicami premera 160 mm in debeline 16 mm (slika 7b). Nad lokovi (osi stebrov) in nad vzdolžnima zunanjima zidovima pri gospodarskem delu objekta so v zalitju izvedene še horizontalne vezi (armatura: 4R12, stremena 6/30 cm). Postopek sanacije obokov je potekal tako, da se je pred vgradnjo armature in penobetona odstranilo nasutje obokov, zgornja površina se je temeljito očistila, popravila se je geometrija obokov in razpoke so bile zainjektirane. S spodnje strani obokov so v razpoke nameščene hrastove zagozde (slika 8b). Nato se je izvedel cementni obrizg. Močno deformirani oboki (predvsem v gospodarskem delu objekta) so še sidrani v zalitje z armaturnimi palicami 8, jeklene sidrne ploščice 100/100/10 mm, v zalitju je kljuka oziroma povezava na armaturne mreže. Na mestih stebrov armiranobetonskega okvira v nadstropju je puščena sidrna armatura za stebre. Med sanacijo obokov je bilo potrebno podpiranje obokov in lokov po celotnem tlorisu.

Pred nadaljno rekonstrukcijo gospodarskega dela objekta bo

potrebno z zunanje strani objekta zagotoviti dostop do temeljev in jih sistematično pregledati. Glede na ugotovljeno stanje jih bo potrebno ojačiti z injektiranjem, posebno mesta, kjer se ugotovijo praznine v ali pod temelji na stiku s temeljnimi tlemi.

Slika 8: Opečni oboki
Brick arches.

Zaključek

Pomen prenove mogočnega stanovanjsko-gospodarskega objekta v Borovnici lahko strnemo v tri glavne sklope:

- ohranitev same stavbe,
- ohranitev stavbne identitete naselbinskega jedra,
- oživitev družabnega življenja v kraju.

Trenutno je obnovljen stanovanjski del objekta, na gospodarskem delu pa so bili izvedeni opisani sanacijski ukrepi za ojačitev opečnih obokov in zunanje zidovje. Iz dosedanjega spremljanja aktivnosti pri prenovi te stavbe lahko naredimo nekaj zaključkov. Prenovo tako velikega objekta v zasebni lasti je težko izpeljati v skladu z vsemi konservatorskimi smernicami in zahtevanimi tehničnimi ukrepi pri sanaciji nosilnih delov konstrukcije. Glavna ovira so finančna sredstva. Tu je sicer lastnikoma nudila pomoč občina s financiranjem idejnih rešitev prenove. Eden izmed lastnikov je še v svoji režiji odstranil dotrajani del strešne konstrukcije in saniral opečne oboke. Nadaljna prenova pa je zaživela šele, ko se je pojavil zainteresirani investitor. Nepremičninska agencija je odkupila del objekta in v njem našla finančni interes za prenovu in kasnejšo prodajo. V obnovljenem delu poslopja je uredila eno večje stanovanje za solastnika stavbe in več manjših stanovanj za trg. Upošteevane so bile glavne smernice za prenovu, ohranjen je gabarit objekta in pomembni arhitekturni elementi. Obnovljena je kapelica na zahodni fasadi. Stavba je delno na novo zaživela. Odprto ostaja še prenova gospodarskega dela poslopja in s tem možnost javne funkcije v delu stavbe.

Slika 9: Objekt po delni prenovi: gank
The building after partial renewal: "gank".

Slika 10: Objekt po delni prenovi: zahodna fasada in kapelica.
The building after partial renewal: the west façade and the chapel.

Viri in literatura

- Bahar Muršič, A., 1997: Konservatorske smernice za sanacijo objekta na Zalarjevi ulici 21 v Borovnici. Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine; naročnik Občina Borovnica.
- Baratta, A., Cennamo, C., Corbi, O., Renda, V., Sophocleous, A., Magonette, G., 2004: Architectural heritage and smart materials. *European Earthquake Engineering*, 2004, XVIII n. 1: 51-60
- Fister, P., 1979: Obnova in varstvo arhitekturne dediščine. Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana
- Fister, P., 1993: Arhitekturne krajine in regije Slovenije (Poselitve. Arhitekturna identiteta; 2). Ministrstvo za okolje in prostor Republike Slovenije, Zavod RS za prostorsko planiranje
- Janežič, I., Čerin, M., 1995: Sanacija gradbenih objektov visoke gradnje. Zbornik 17. zborovanja gradbenih konstruktorjev Slovenije, Bled, oktober 1995, str. 121-128
- Janežič, I., Dolinšek, B., Kos, J., 2003: Popotresna obnova Posočja: tehnični postopek in ekonomski vidik prenove stanovanjskih objektov. *Gradbeni vestnik*, 52/2002-5, str. 107-113
- Lah, L., 1994: Prenova stavbne dediščine na podeželju - Kras. Tiskarna Novo mesto - Dolenjska založba.
- SIST EN 1996-1-1:2005. Eurocode 6. Design of masonry structures - Part 1-1: General rules for buildings - Rules for reinforced and unreinforced masonry. CEN, Brussels
- SIST EN 1998-1:2005. Eurocode 8. Design of structures for earthquake resistance - Part 1: General rules, seismic actions and rules for buildings Design of masonry structures. CEN, Brussels
- Tomaževič, M., 2002: Obstojeci gradbeni objekti in razvoj potresnega inženirstva - primer zidanih stavb. *Gradbeni vestnik*, 51/2002-4, str. 74-79
- Žarnić, R., 2002: Utrditev konstrukcij z armiranimi plastičnimi masami. *Gradbeni vestnik*, 51/2002-10, str. 279-289
- Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, Granada, 1985; <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/html/121.htm> (April 2005)

dr Srečko Vratuša
Fakulteta za arhitekturo
Univerza v Ljubljani
Valter Pikel
prof dr Roko Žarnić
srecko.vratusa@fa.uni-lj.si

PROSTOR

PROSTOR, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam
Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet
Kaptolova 26, HR-10000 Zagreb
E-mail: prostor@arhitekt.hr

Prostor 13 [2005] 1[29]

ZNANSTVENI PRILOZI:

Željko Peković, Duško Viočić, Doroti Brajnov: Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa (*Altar Rail of St. Michael's Church on Koločep Island*)

Zorislav Horvat: Primjena drva u gradnji burgova od 13. do 15. stoljeća u kontinentalnom dijelu Hrvatske 1. dio: krovništva (*Use of Timber in Roof Structures of Castle Buildings between 13th and 15th Centuries in Continental Croatia Part 1: Roof Structures*)

Zlatko Jurić: Viktor Kovačić - Prolog u regulaciju Kaptola, 1908. (*Viktor Kovačić Planning Kaptol Area, 1908*)

Tamara Bjažić Klarin: Radna grupa Zagreb - osnutak i javno djelovanje na hrvatskoj kulturnoj sceni (*Zagreb Group - Foundation and Public Activities in Croatia Cultural Context*)

Zrinka Barišić Marenčić: Paviljonski sklop Poljoprivredno-šumarskog fakulteta Prva regulacija modernoga fakultetskog sklopa zagrebačkog sveučilišta (*Pavilion Complex of the Faculty of Agronomy and Forestry - First realization of a Modern Complex within the University of Zagreb*)

Ines Merčep: Natječaj za regulacijsku osnovu Zadra iz 1953. - Pedeset godina poslije (*Competition for Master Plan of Zadar from 1953 Fifty Years Later*)

Ana Grgić: Vrtovi i perivoji Splita - Nastajanje i razvoj perivojne arhitekture grada (*Gardens and Parks of Split - Origin and Development of Split's Landscape Architecture*)

Sanja Gašparović, Nikša Božić: Odnos stanara prema životu u visokim stambenim zgradama na primjeru Zagreba (*Survey on Attitudes to High-rise Buildings in Zagreb*)

Ana Škevin Mikulandra: Analiza perceptivnih elemenata slike grada Šibenika prema modelu Kevin Lynch (*Analysis of Perceptive Elements in Šibenik's Visual Image Based on Kevin Lynch's Model*)

U rubrici Aktualno broj 29 donosi priloge o profesoru *Andri Mohorovičiću* (*In memoriam*), o *Akademiji tehničkih znanosti Hrvatske* te pregleda novih knjiga: *Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću* (autora Bojane Bojani Obad Šitaroci, Mladena Obad Šitarocija, Géze Hajósa i Waltera Krausea), *Vrbaničev perivoj u Karlovcu - Studija zaštite i obnove* (autora Mladen Obad Šitarocija i Bojane Bojani Obad Šitaroci), *Sportska arhitektura u Zagrebu* (autorice Ariane Štulhofer) i *Zadarski urbanistički i arhitektonski opus Brune Milića* (autora Dražena Arbutine).

Prostor 13 [2005] 2[30]

ZNANSTVENI PRILOZI:

Damir Krajnik: Preobrazba bastionskih utvrđenja grada Koprivnice - model za istraživanje procesa preobrazbe bastionskih utvrđenja u gradovima sjeverne Hrvatske u 19. i 20. stoljeću (*Converted Bastion-type Fortifications in Koprivnica - model for Research on Conversion of Bastion-type Fortifications in North Croatian Towns in 19th and 20th centuries*)

Eva Matijašević, Igor Cindrić: Strossmayerovo šetalište u Petrinji - perivoj na glavnom gradskom trgu (*Strossmayer's Promenade in Petrinja - Main Square Park*)

Jasmina Sirovec, Dragica Barešić: Perivoj samostanskog sklopa sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu (*Park of St. Franjo Ksaverski's Monastery Complex in Zagreb*)

Svebor Andrijević, Silvio Bašić, Ivana Tutek: Željeznica u prostornim planovima grada Zagreba (*Railway System in Physical Plans of Zagreb*)

Andreja Kuzmanić: Public-private partnerships u okviru zakona o uređenju prostora u Republici Sloveniji (*Public-private Partnerships in the Context of Physical Planning Legislation in Slovenia*)

Tin Sven Franić, Luka Korlaet, Dubravka Vranić: Prilog analizi stambenih politika i stanogradnje Nizozemske i Hrvatske (*Contribution to Analysis of Housing Policies and Planned Housing Construction in the Netherlands and Croatia*)

Vesna Perković: Kuće za odmor arhitekta Frane Gotovca (*Summer Houses by Frano Gotovac*)

U rubrici Aktualno broja 30 objavljujemo prikaz Marka Jakelija o *Novoj londonskoj arhitekturi*, prikaz knjige *Perspektiva* autorica Paule Kurilj, Nikolette Sudeta i Marije Šimić te *In memoriam profesorici Meliti Viličić*. Osim navedenoga, kao i svaki drugi broj u godištu, Prostor br. 30 donosi i prikaze časopisa, prikaze obranjenih doktorata i magisterija te Kroniku Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Broj 29 časopisa Prostor izašao je iz tiska u studenom, a broj 30 izašao je u prosincu 2005. godine. Na ovaj način započinjemo novi ritam izdavanja časopisa: prvi broj godišta izlazi u lipnju a drugi u prosincu tekuće godine. Svi članci, osim u klasičnom izdanju, dostupni su i u pdf formatu na internetskoj adresi.

URBANI IZZIV

Urbanistični inštitut Republike Slovenije
Trnovski pristan 2
1127 Ljubljana, Slovenija

Urbanistični inštitut Republike Slovenije je mednarodnim uredniškim odborom, ki je namenjena predstavitvi dejavnosti izdajatelja, Urbanistični inštitut Republike Slovenije, in obravnavi aktualnih problemov urejanja prostora v Sloveniji in v tujini. Pisce so doma i in tuji strokovnjaki družboslovnih, humanističnih in tehničnih ved. Osrednji deli posameznih številke revije so zasnovani tematsko, ti prispevki so objavljeni v dveh jezikih. Tematskim prispevkom sledijo redne rubrike: odzivi (na tekste iz prejšnjih številke), razmišljanja (poljudne teme), poročila (s konferenc, srečanj, delavnic), predstavitev (lastnih in tujih projektov), prostorska informatika idr. Pomembni deli revije so poročila iz knjižnice Urbanistični inštitut, obseva tudi recenzije novih knjig, ki so na razpolago.

Revija izhaja od leta 1989. Vpisana je v razvid medijev, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo RS, pod zaporedno številko 595. Izdajanje revije v letu 2005 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS.

letnik 16, št. 2
december 2005

Sodelovanje - sinergija

Hipotezi na lahko boljše komuniciranje pospeši kakovostnejšo izvedbo različnih prostorskih posegov, tako v organizacijskem in tehničnem smislu, kakor tudi glede družbene legitimizacije.

V tematskih člankih blok o participativni prenovi novjših stanovanjskih sosesk za ne Richard Sendi, nadaljuje Drago Kos s prispevkom o participativni prenovi mesta, skleneta pa Franc Trček in Matjaž Uršič z analizami rezultatov delavnice o prenovi Savskega naselja v Ljubljani. Alenka Temeljotov Salaj razlaga sinergije ne in ke opazovalca grajenega okolja, Barbara Golnik v okoljsko-vedenskih študijah predstavlja most sodelovanja med naročitelji in uporabniki odprtih prostorov, Mojca Šašek Divjak pa opisuje sinergijsko snovanje novega naselja.

Med članki, ki sledijo v rednih rubrikah, Milan Naprudnik nadaljuje z opisom razvoja prostorskega planiranja v Sloveniji po 2. svetovni vojni, tokrat o obdobju uveljavljanja družbenega planiranja in sistemskih sprememb po letu 1990, Iva Ferlinc o drugih zagatah Kolizeja, Gregor Košak o prometnih zagatah Ljubljane, Tomaž Pipan o razdaljniki kot generativnem orodju za urbanistične in arhitekturne odločitve, Igor Maher s sodelavci pa o prostorskem informacijskem sistemu razvitem za projekt CAMP.

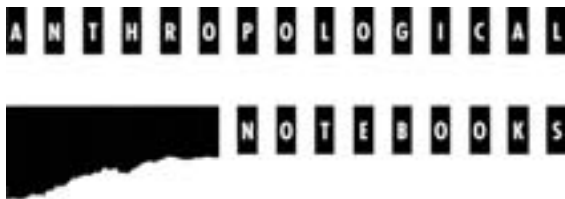
Predstavljenih je tudi nekaj novjših projektov, kjer so bile uporabljene participativne metode dela, in sicer Liljana Jankovič Grobelšek razlaga o neavtorski pristopu s primeri iz Bele Krajine, Ivan Stanič in Barbara Mušič o razvoju podeželske skupnosti v slovenski Istri, ki je nastala iz lokalne pobude, Naja Marot predstavlja ureditev degradiranega dela Trbovelj, Matevž Čelik pa projekt preobrazbe Jesenic.

Sledijo še tri predstavitev knjig in informacije iz knjižnice Urbanistični inštitut RS.

Ivan Stanič

<http://www.arhitekt.hr/prostor>

<http://urbaniizziv.urbinstitut.si>

Year X, no.1
Ljubljana 2004
Urednik: Borut Telban

Revija predstavlja prispevke v dveh sklopih: Socialna, edukacijska in filozofska antropologija ter Biološka antropologija. Nekateri prispevki (*) so bili v obliki referata predstavljeni na 4. Škerljevih dnevih, ki so potekali v septembru 2004 pod naslovom: lovek med avtonomijo in okoljem.

Borut Telban: *Strah, sram in moč pogleda v Ambonwariju, Papua Nova Gvineja*
ZRC SAZU, Ljubljana

lonek govori o strahu, sramu in gledanju ("biti na o eh") ter o odnosu med njimi med karawarijsko govore imi Ambonwarijci iz province Vzhodni Sepik na Papui Novi Gvineji. Avtor poskuša pokazati kako sta tako tesnoba kot strah nevtralizirana z vedenjem, ki ga avtor imenuje "skrb". Glavni del lanka analizira ambonwarijske odgovore na poglede drugih. Z ohranitvijo zaprtih teles (z zanikanjem defekacije) ambonwarijski moški ohranjajo zaprt makrokozmos.

Julia Elyachar: *Stavkanje za dolg: moč, finance in prakse vladanja v Egiptu*
New York University

lonek analizira pojav novih oblik mo i na prelomu tiso letja, ki se izražajo skozi medij dolga. Jedro lanka je etnografska analiza protestnega shoda v kairski banki, ki so ga organizirali lani tamkajšnjih nevladnih organizacij, da bi si priborili dostop do posojil Svetovne Banke. Splozna s terenskega dela so interpretirana z navezavo na zgodovinske debate o dolgu v 18. stoletju, v katerih so gledali na dolg kot na silo, ki kumpira in osvobaja.

Bogomir Novak: *Ali je v devetletki učenje pomembnejše kot poučevanje?**
Pedagoški inštitut, Ljubljana

Namen prispevka je ugotoviti, v koliki meri slovenska devetletka uvajajo stile pou evanja, mišljenja in u enja z namenom izboljšati kvaliteto pouka. Uporabili smo naslednje raziskovalne metode: opazovanje pouka, ankete za u ence in u itelje, intervjuje za u itelje in ravnateljce. Glavna hipoteza je, da u itelji z vsemi štiriimi stili (natakar, oblikovalec, gorski vodnik, vrtnar) bolj spodbujajo interese u encev pri izbiri njim lastnih stilov u enja in mišljenja kot zgolj z uporabo prvega stila natakarja. Na splošno lahko re emo, da u enje v devetletki razen za najbolj nadarjene u ence še ni pomembnejše kot pou evanje, ker se je kultura u enja še za ela razvijati.

Karl. M. Woschitz: *Ekstaza in čas: Dvojnost dionizičnega in apoliničnega kot vodilnih pojmov**, Karl-Franzens Universität, Graz

lonek razgrinja pojmovni par "apolini no-dionizi no", ki je postal filozofsko-antropološki pojem. Obravnava ga v njegovih raznoterih vidikih iz klasi nega humanizma. Po eni strani gre za kulturno-duhovno, harmoni no urejeno, nazorno oblikovano, modrosti polno in eti nih maksim omejeno razsežnost delfskega boga Apolona, nadalje za loveka kot "animal symbolicum" s kulturno-antropološko izrazno mo jo (religija, mit, umetnost, znanost), po drugi strani pa za dionizi no razsežnost, ki strastno giblje, za ekstazo, za bole ino in krivdo, za strast in o iš enje (katarzo) kot tudi za ekstati no u inkujio e kvalitete (isto asna distanca in bližina).

É. B. Bodzsár, A. Zsákai, K. Jakab and K.B. Tóth: *Sestava telesa in spolno dozorevanje **, Eötvös Loránd University, Budapest

Cilji raziskave so bili: opisati status spolnega dozorevanja na osnovi razvoja prsi pri deklicah in razvoja genitalij pri de kih, upoštevaje tudi nastop menarhe oz. spermarhe, raziskati spolne razlike v telesni sestavi med puberteto ter analizirati sestavo telesa pri otrocih iste starosti, vendar z razli no stopnjo spolnega dozorevanja. Telesna sestava in zrelostni status sta pri obeh spolih tesno povezana. Spolno specifi ne tendence pove ujejo spolni dimorfizem, posamezni dejavniki pa ustvarjajo razlike med tipi dozorevanja. Vsebnost maš obe je pri obeh spolih ve ja pri zgodaj dozorevanju ih otrocih. Standardi za starostne spremembe v telesni sestavi nam ne dajo samo informacij o razvoju okostja, miši ja in maš evja, ampak dopuš ajo kratkotrajno napoved pubertetnih dogajanj.

Ewa Rębacz: *Škerljev indeks korpulentnosti pri mladih moških v Vzhodni Afriki*, University of Szczecin

Na osnovi antropometri nih mer izra unan Škerljev indeks je omogo il oceniti korpulentnost telesa. Vzorec predstavlja mlade moške: 423 iz Kenije, 153 iz Tanzanije in 154 iz Sudana. Osebe vklju ene v raziskavo so bile stare med 18 in 30 let in so pripadale razli nim narodom in plemenom dveh jezikovnih skupin (niltske in bantu). Rezultati so pokazali, da pri vseh skupinah prevladujeja povpre na in "suha" stopnja korpulentnosti.

Revija zaklju uje z prispevkom V spomin na prof. dr. Otta G. Eibna.

Tatjana Tomazo-Ravnik

likovna vzgoja

REVJA ZA VSE STOPNJE VZGOJE IN IZOBRAŽEVANJA

LIKOVNA VZGOJA/VISUAL ART EDUCATION 31

Živimo v asu, ko se podoba našega okolja mo no spreminja, v veliko primerih tudi z žrtvovanjem pristnosti in posebnosti, ki naj bi jo organsko povezovala s krajem, v katerem nastaja. Arhitekturno ustvarjanje je zato z urejanjem prostora potrebno razvojnih spodbud in promocije v vseh razsežnostih. Izobraževanje in dobra praksa pripomoreta k temu, da bosta arhitekturna dediš ina in ustvarjalnost ostali vsebinski del nacionalne kulturne identitete in prepoznavni prvini razvoja tudi v razširjenem prostoru Evrope in sveta. Izobraževanje in promocija naše likovne kulture sta klju ni cilji LIKOVNE VZGOJE in njeno osnovno poslanstvo.

Današnja podoba sveta iš e ravnovesje med razli nimi izkušnjami in likovni pedagogi imamo pomembno vlogo ter odprte poti ustvarjalnosti v tako zapletenem in bogatem kontekstu. Naš cilj je, da postanejo u eni kriti ni in ob utljljivi za zna ilnosti okolja, da prepoznajo elemente arhitekturne dediš ine, da jih znajo doživeli in vrednotiti in da tudi prepoznajo možne primere manipulacije v prostoru in o prostoru, tako z zgrajenimi primeri kot v diskurzu o arhitekturi, dediš ini, tradiciji in okolju.

Revija LIKOVNA VZGOJA je prostor, ki ponuja možnosti za izmenjave izkušenj razli nih strok, kot sta tudi arhitektura in likovna pedagogika. V trenutku, ko je delo vsakega likovnika izredno raznoliko, bogato z novimi izzivi, ki jih ponujajo razli ni vidiki likovne dejavnosti zlasti v kontekstu prenove šolskih programov, je za nas izredno pomembno, da se razli ne stroke vklju ijo v razpravo o tem, kaj in kako posredovati vsebine; kateri naj bodo cilji vzgoje in izobraževanja, ki se njihovih vsebin dotikajo. V prvenjenih programih devetletke se prostorsko (arhitekturno) oblikovanje obravnava že od prvega razreda in je po številu ur, ki so mu namenjene, enakovredno vsem ostalim likovno oblikovalnim podro jem zastopanih v u nem na rtu za likovno vzgojo (risanje, slikanje, kiparstvo, grafika). To še enkrat potrjuje, da je tak prostor pomemben tudi za vse, ki se tako ali druga e ukvarjajo z arhitekturo.

Brez dvoma lahko trdimo, da likovna vzgoja podeli pomen "umetniškemu svetu" in definira na in, kako ga bo u enec v bodo e sprejemal in kaj bo v svojem življenju z njim po el. e pa to trditev povežemo z namenito mislijo B. Zevija, da "Vsakdo po mili volji lahko obrne gumb pri radijskem sprejemniku, vsakdo se lahko izogne koncertom, zamrzi film in gledališ e ali pa se odpove branju te ali one knjige, nih e pa ne more zapreti o i pred arhitekturo, ki tvori prizoriš e mestnega življenja in nosi znamenje loveka na deželi in v pokrajini" [Zevi, B., 1959: Pogledi na arhitekturo. Ljubljana, Cankarjeva založba, 20], nam je tudi jasno, zakaj je prostorsko oblikovanje tako pomembno, a žal še vedno zanemarjeno podro je likovne vzgoje.

V tem kontekstu postaja med drugim tudi naša arhitekturna tradicija pomembno polje zaenkrat (delno) odprtih vprašanj: kaj jo ponazarja, kdo jo vrednoti, katere so liste vsebine, ki smo jih dolžni prenašati drugim generacijam, ali je možno zaznati, kako jih oni "razbirajo", in kako sami pojmujejo tradicijo? Pa tudi, kako gojiti ljubezen do doma ega prostora, ki bo vzbujala v vsakem posamezniku željo po prizadevanju za izboljšanje kvalitete lastnega in družbenega življenja ter kulturo bivanja? Tudi na tem konkretnem podro ju najdemo sti ne te ke ob katerih se sre ujeta delo arhitekta in likovnega pedagoga.

Številka 31 revije LIKOVNA VZGOJA ponuja bralcu raznoliko gradivo namenjeno vsem stopnjam vzgoje in izobraževanja. V številki 31 so lanske prispevali: Tonka Tacol: Igralna dejavnost, ustvarjalnost in likovna kvaliteta pri pouku likovne vzgoje; Urša Podobnik: Individualizacija pri pouku likovne vzgoje; Marjan Prevodnik: Radirka kot eno od preizkušanih demonstracijskih sredstev za razumevanje postopka izdelave barvne grafike z ene matrice; Jaroslav Hrustalenko: Mobilni dostop do ekspertnega sistema na daljavo Art Assistant; Vlasta Marko i : Po poteh Fabianija: likovni nate aj in prostorsko oblikovanje v osnovni šoli; Beatriz Tomši erkez: Barva v arhitekturi - pristop k na rtovanju likovnih nalog iz prostorskega oblikovanja; Skender Bajrovi : Medkulturno povezovanje in likovna vzgoja; Miroslav Huzjak iz U iteljske akademije v Zagrebu: Medpredmetno povezovanje pri pouku likovne vzgoje ter Marjan Prevodnik: Priporo ila za svetovni sklic UNESCO (marca 2006 na Portugalskem) v zvezi z umetnostnimi vzgojami.

Naslednja številka Likovne vzgoje bo vklju ila med drugimi tematikami notranjo opremo arhitekturnega prostora in obravnavo omenjene problematike pri likovnih nalogah iz prostorskega (arhitekturnega) oblikovanja ter pregled izkušenj s podro ja v osnovni in srednji šoli.

Beatriz Tomši erkez

<http://www.drustvo-antropologov.si>

<http://www.debora.si>